

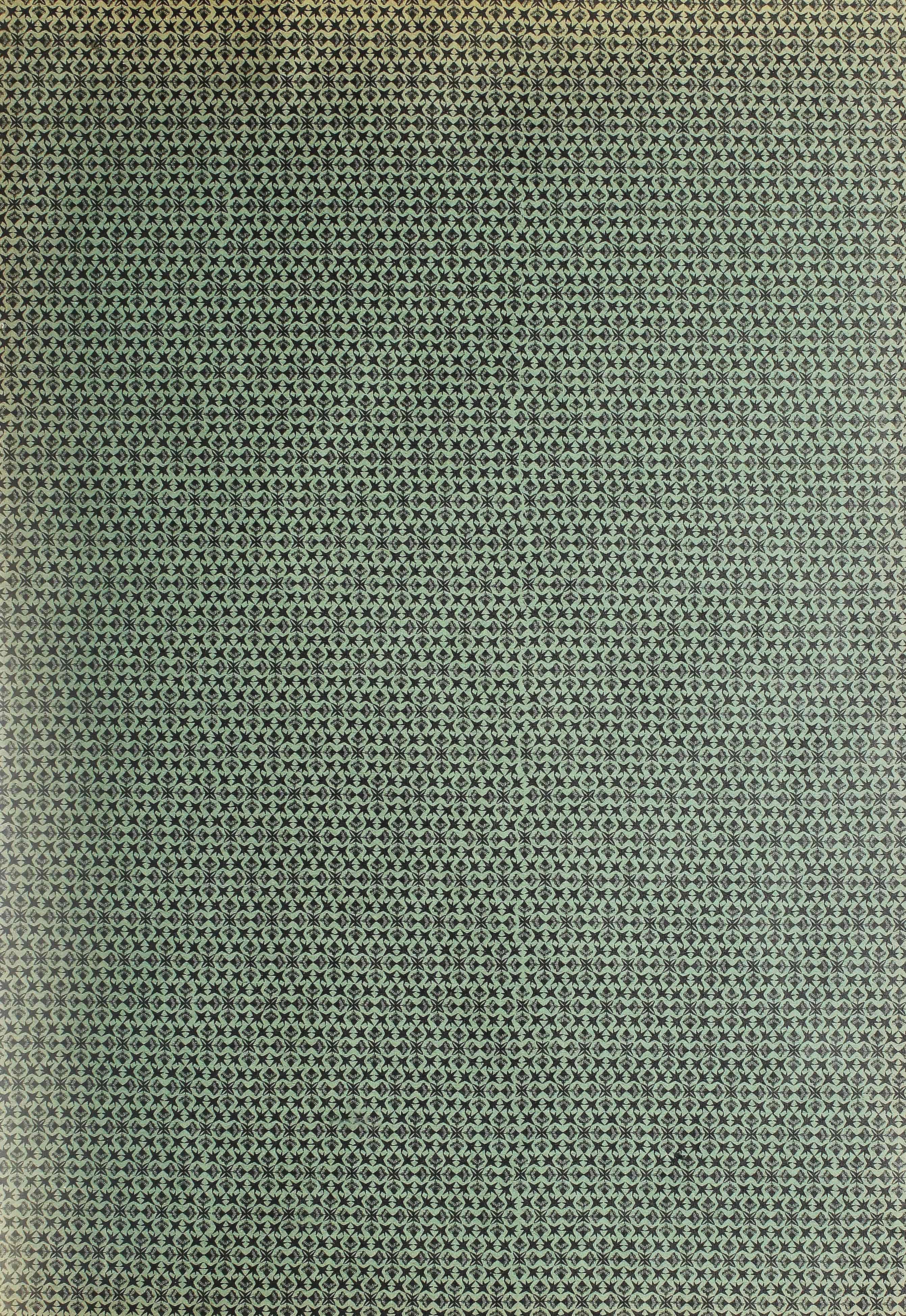
1166 17

МАРКОВ
МАНАСТИР

Телефон на марка 51
Телефон 751.

П.Б.Б.
17

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
К. Бр. 45037

НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

СРПСКИ СПОМЕНИЦИ III.

Др. ЛАЗАР МИРКОВИЋ и арх. ЖАРКО ТАТИЋ

МАРКОВ МАНАСТИР

1925.

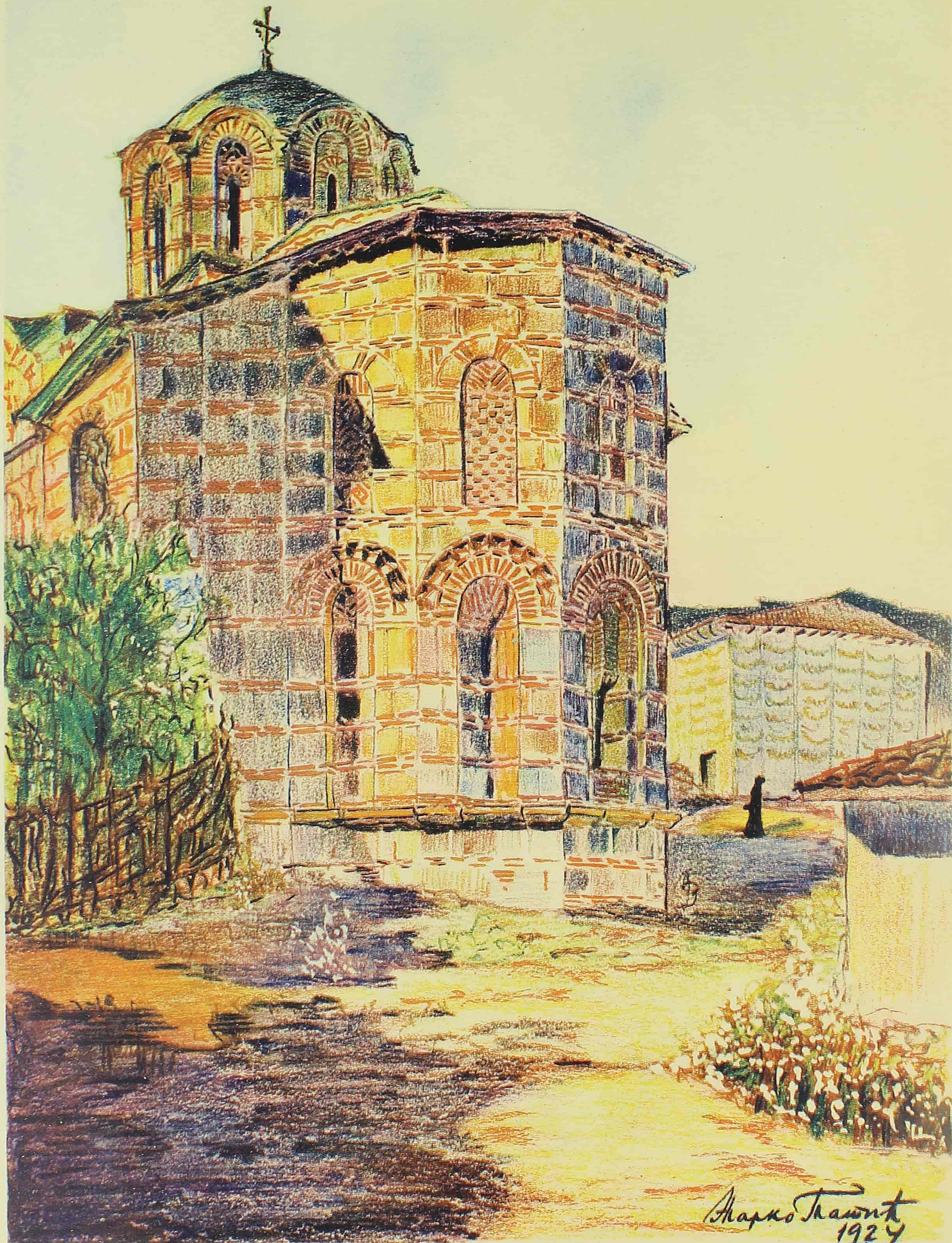
„ГРАФИКА“ УМЕТНИЧКИ ЗАВОД Д. Д.
НОВИ САД

Иларков Манастир
Северни, средни калкан.

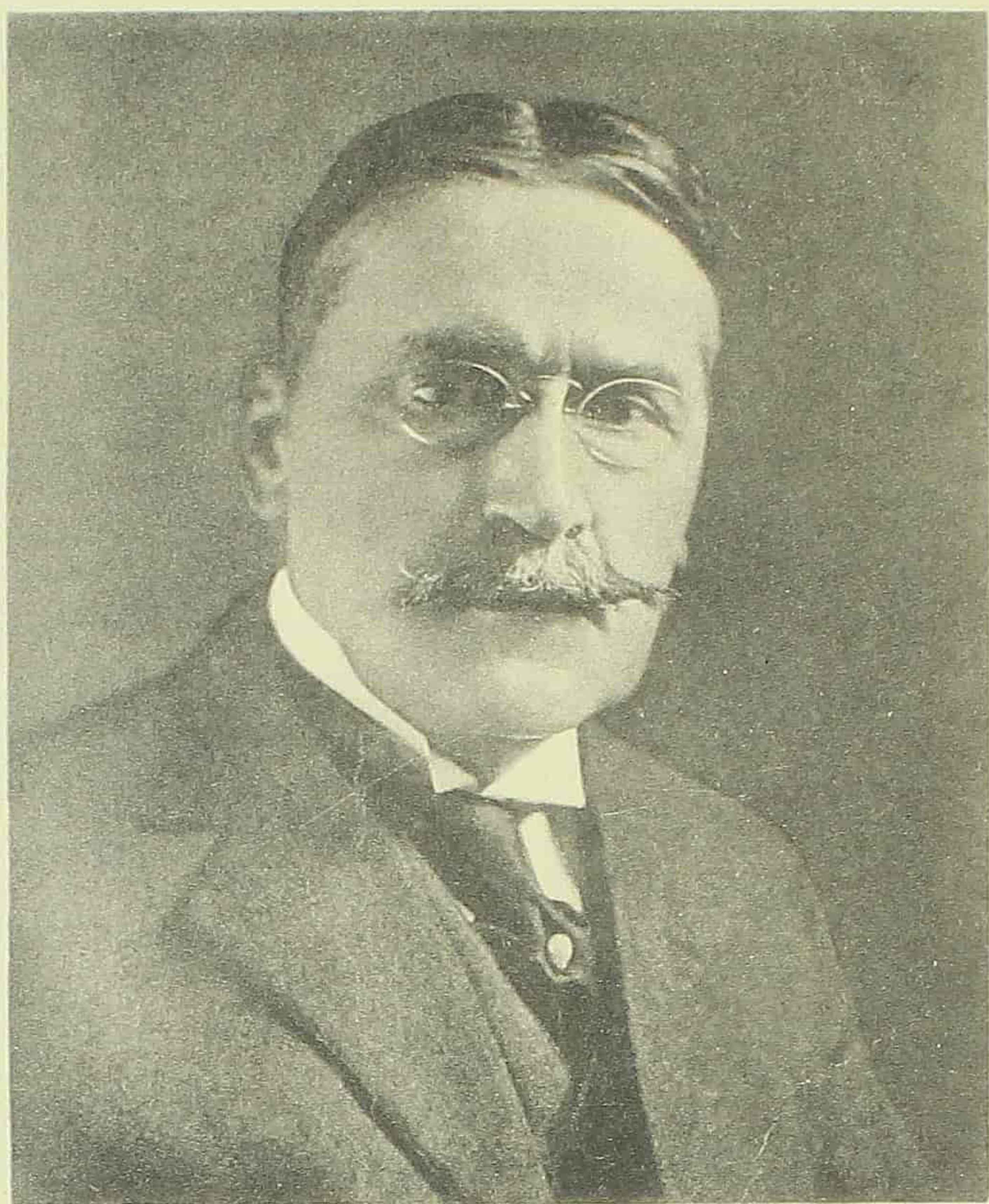

Иларков Манастир
1924

Марков Манастир
- Лпсида -

Марко Трапич
1927

Михаило Пупин.

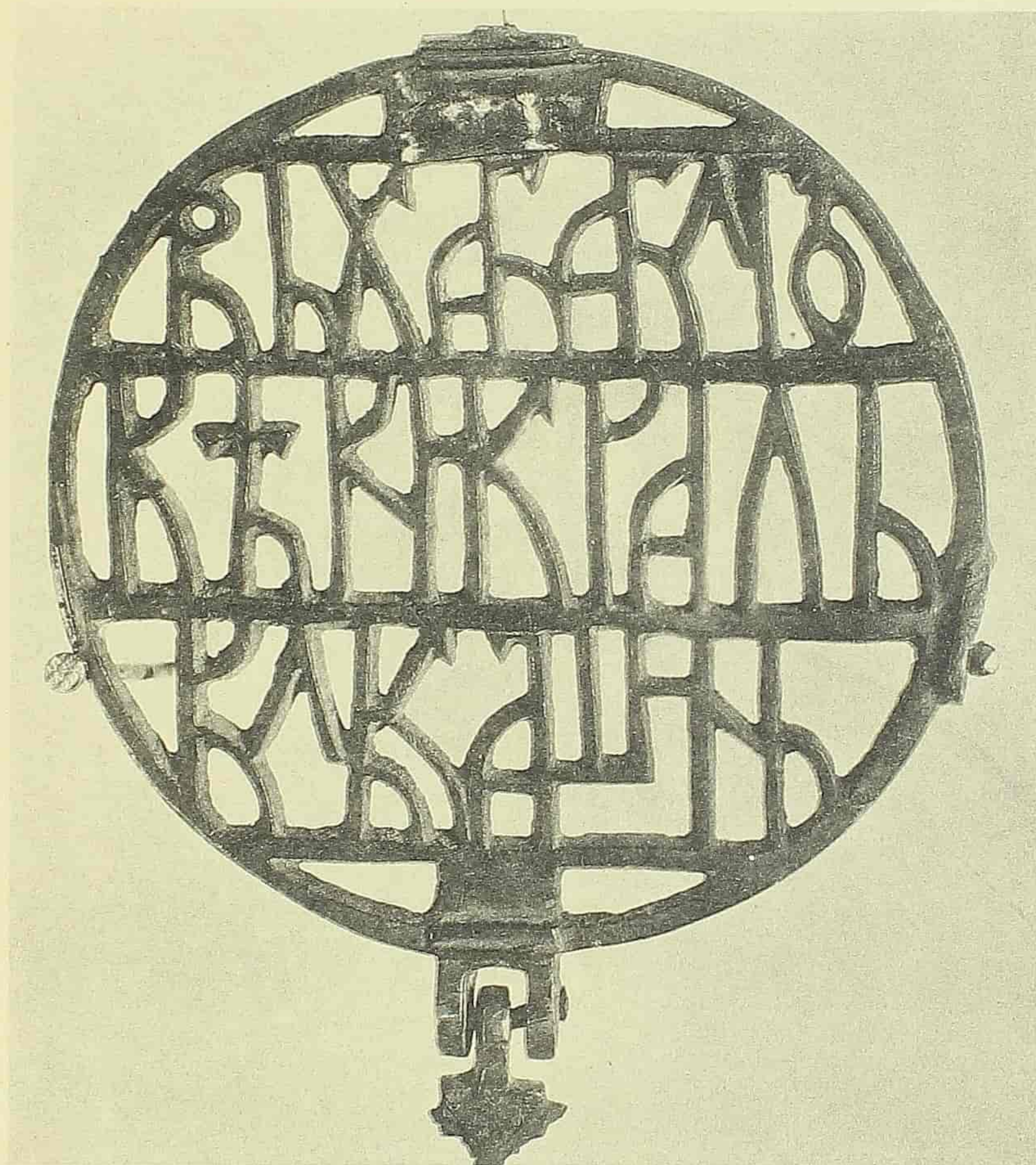
НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

СРПСКИ СПОМЕНИЦИ III.

Др. ЛАЗАР МИРКОВИЋ и арх. ЖАРКО ТАТИЋ

МАРКОВ МОНАСТИР

1925.

„ГРАФИКА“ УМЕТНИЧКИ ЗАВОД Д. Д.
НОВИ САД

Предговор.

Образовањем фонда за издавање српских споменика г. Dr. Мих. Пупин, професор на Колумбија Универзитету у Њу Јорку, обезбедио је Нар. Музеју могућност, да настави серију својих публикација. У редакцији г. г. Dr. Лазара Мирковића, професора Универзитета и Жарка Татића, архитекта излази сада на свет „Марков Манастир“ код Скопља.

Управа Нар. Музеја нада се, да ће ова публикација наћи пријема код наше читалачке публике и да ће изазвати интерес у научном свету.

Фебруара 1925.
у Београду.

Dr. Влад. Р. Петковић,
управник Нар. Муз.

ИСТОРИЈА

— Др. ЛАЗАР МИРКОВИЋ —

Давно се осећа потреба монографије Маркова Манастира код Скопља, задужбине краља Вукашина и сина му краља Марка. Прво зато, што за историју и расправљање о овом манастиру још увек имамо само исказе П. Срећковића и И. Јастребова седамдесетих и осамдесетих година прошлога столећа, које треба проверити, а друго зато, што је не само научно но и шире интересовање за ову задужбину уништавањем српских трагова у овом манастиру од стране Бугара и открићем замазаних фрески српских владара од Г. Андре Стевановића силно порасло. Осим тога, Марков Манастир је један од најбољих образаца македонске иконографске школе четрнаестог столећа, оригиналне гране велике школе српске црквене уметности. Најпосле овај је манастир довршио најомиљенији народни јунак краљ Марко (Краљевић Марко).

У Маркову Манастиру били су до сада ради научног испитивања П. Срећковић¹⁾, И. Јастребов²⁾, Н. П. Милуков³⁾, Н. П. Кондаков⁴⁾, Др. Влад. Р. Петковић⁵⁾, Др. Чедо Марјановић⁶⁾, G. Millet⁷⁾, Андра Стевановић⁸⁾, Н. Л. Окунев⁹⁾, и сви изложише своје белешке о Маркову Манастиру у споменутим радовима. Писац ових редова био је у сретној прилици, када је месеца августа 1923. године био изаслан од Народног Музеја у Београду у Марков Манастир. Резултат овога седмодневнога бављења у Маркову Манастиру изложен је овде.

Југозападно од Скопља, једанаест километара у ваздушној линији је Марков Манастир. Од Скопља до Маркова Манастира има два пута, први краћи преко брда кроз села: Сониште, Ракотинце, Добридо и Сушицу, а други дужи, којим смо ми ишли, води јужно од Скопља поред Вардара, пролази десно поред села Горње Лисиче и улази у до између два брега, којим тече Маркова Река. Лети када пресуши, Маркова река је мало већи поток, а остало корито реке, доста широко, је сухо; а када кише ударе и када се у пролеће топе снегови са околних брда, онда Маркова Река топи, плави и носи. У долу Маркове Реке прошли смо села: Драчево, Лубош, Бартинци, Дрешница, Варвара, већином мухамеданска мала села од десетак и више кућа, чија су дворишта спојена, а око свих је један висок зид, те цело село изгледа као нека тврђавица, и најпосле баш пред самим Марковим Манастиром је село Сушица. Успут земља је бела и песковита, засејана је великим таблама духана, који се овде највише обрађује поред кукуруза и ситне хране. Пут нас је водио долином, па и самим коритом Маркове реке кроз песак и камење, час на једну, час на другу обалу. Када је кишовито време, онда је овај пут немогућ, и онда се иде горњим краћим путем. У кориту Маркове Реке види се веће и мање камење, које ваља када је силна.

¹⁾ Путничке слике. Фамилијарна гробница Мрњавчевића. Гласник срп. учен. друштва 46; 215—229.

²⁾ Белешке из мог путовања по Старој Србији, Гласник 57, 38—70.

³⁾ Христијанскія древности западной Македоніи, у Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, IV. Вып. 1. Софія, 1899, стр. 134.

⁴⁾ Македонія, 1909, 180—185.

⁵⁾ Марков Манастир, Босанска Вила, 1914, бр. 1—6, стр. 66—70.

⁶⁾ Српски споменици у Новој Србији. I. Марков Манастир, Београд, 1914.

⁷⁾ Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe, et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916. Овде је проф. Мије у расправљање о иконографији Јеванђељија у 14. 15. и 16. столећу унео и српску македонску школу, која има своје најбоље обрасце у Старом Нагоричину, Манастиру Матејичу и Маркову Манастиру. О архитектури Маркова Манастира види од G. Millet, L'écologie grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916. G. Millet, L'ancien art serbe. Les églises. Paris 1919, 122—128.

⁸⁾ Срп. Књиж. Гласник, 1920, бр. од 1. нов. стр. 371—376. Годишњак Срп. Краљ. Академије XXIX (1921), стр. 34—44. и XXX (1922), 74—93. Срп. Књиж. Гласник 1922, 216—220, 293—298.

⁹⁾ Сербскія средневѣковія стѣнописи, Прага, 1922. Стари српски живопис и његови споменици у ближој околини Скопља. Црква и Живот, 1923, бр. 1. и 2. стр. 31.

Када се изиђе из села Сушице, види се и одмах је ту Марков Манастир на обали Маркове Реке. Марков Манастир је опкољен високим зидом и конаком, зградама, и то западно од цркве је стан игуманов, поред кога је у манастиру само још један монах. До игуманова одељења је одељење за госте, и то на горњем спрату, а доле су ћелије за монахе. Ова два одељења спаја стара трапезарија. У монашким ћелијама једини је намештај рогозина — асура на земљи.

Од конака најстарији је део трапезарија, која је сва чађава од пожара када је манастир горео. Трапезарија је од камена, доста је велика, што значи да је манастир некада имао већи број монаха. Остали делови конака су новији, и грађени су од плетера и дрвета. Испод трапезарије била је некада кухиња. Трапезарија се са северне стране свршава апсидом, те изгледа као црква. По зидовима се распознају трагови старога живописа. Доле у висини сокла у трапезарији био је орнамент тањира у разним бојама. Сокл је подељен на правокутнике, и у сваком правокутнику су по три тањира, који имају 46 cm у дијаметру и сваки је друкчије орнаментисан. Изнад сокла биле су човечје фигуре у природној величини, а изнад њих биле су сцене. Трапезарија у целини чини утисак цркве, јер православна црква сматра и примање хране код монаха као богослужење и оно се не разликује од других црквених служби, у реду којих има свој нарочити чин или црквену службу трапезе, и у манастирима се трапеза поставља у нарочитом трапезном храму.¹⁰⁾ Тако је и овде у Маркову Манастиру.

У средини манастирског дворишта је црква од камена посвећена св. Димитрију, лепа и добро очувана зграда према својој старини. Са западне стране цркве дозидан је крајем осамнаестог столећа прислон од камена (слика 6.), а подигао га је Гамзи паша, који је прво хтео оборити Марков Манастир, но разболевши се изненада код Маркова Манастира, окупао се у Марковој реци, и оздравивши не само да није порушио цркве, но је место старога нискога прислона подигао нов.¹¹⁾ Иако је овај прислон лепо и солидно израђен, ипак квари угисак који даје црква Маркова Манастира својом архитектуром, јер не одговара згради цркве, а још више квари овај утисак доцније дозидана исповедаоница с јужне стране цркве, која не улази у органски састав целокупне грађевине.

Историја Маркова Манастира није нам поближе и више позната. Њу нам казује пре свега један запис који је некада био у цркви записан, а у коме се говори о оснивачима цркве Маркова Манастира, када се црква почела градити и када је довршена. Осим овога записа имамо још неколико записа по разним књигама, које некада припадаху Маркову Манастиру, а које су разнесене одавде у разне библиотеке по Европи, и то је све.

Узрок овој оскудици вести о Маркову Манастиру је у томе, што су књиге његове однесене и покрадене, а већи део ових књига је силом уништен, што су записи у њему уништавани, као и сви трагови који говоре о српском пореклу овога манастира, тако да данас остадоше само камени зидови цркве, са једним добрим делом лепо очуваних фрески у њој, које су такође уништаване. Није толика жалост када старина и време униште оно у чему се дух човечји борио за своју бесмртност и за свој спомен и после смрти, али је велика жалост када људска рука из ниских и некултурних побуда силом квари и омета ову успомену иза смрти оних, који са зебњом у души и великим трудом осигураваху себи спомен после смрти.

Историју Маркова Манастира казује нам један запис, који данас истина немамо, јер су га Бугари уништили, али су га срећом забележила два посетиоца Маркова Манастира, тако да за његову истиност имамо два сведока. Овај запис забележише П. Срећковић¹²⁾ и Јастребов¹³⁾, и гласи:

Изволеніемъ ѿца и коплѣннемъ сина и съшествіемъ стаго дѣла шенови се сти прекожъствени храмъ стаго велико мѣченика Христова повѣдоносца и чюдотворца Димитріа съ оуерьднѣемъ и потѣпаніемъ благовѣрнаго краля Вакашина съ благовѣрнѣе кралице Елены и съ трѣвзлюбленіемъ ю штерма и синомъ благовѣрнымъ кралемъ Маркомъ и Андреашемъ Иванишемъ и Димитромъ... съже манастирь наче се здати лѣто свѣтѣ (6853 = 1345) въ дни благовѣрнаго цара Стефана и христолюбиваго краля Вакашина съврши се въ дни благовѣрнаго и христолюбиваго краля Марка.

Овај нам запис казује, да се храм св. великомученика Димитрија обновио усрдношћу краља Вукашина с благоверном краљицом Јеленом, и с милим њиховим кћерима и синовима благоверним краљем Марком и Андрејашем, Иванишем и Дмитром, година пак која сада треба да каже када је то било, избрисана је. Даље казује овај запис да се црква св. Димитрија Маркова Манастира поче зидати 1345. године у дане благоверног цара

¹⁰⁾ Види типик гл. 35.

¹¹⁾ Гласник 46, 219.

¹²⁾ Гласник 46, 220.

¹³⁾ Гласник 57, 69. Овде доносимо запис о Јастребову.

Стефана и краља Вукашина, а сврши се у дане краља Марка. Из записа, даље, видимо да је овај храм св. Димитрија обновљен усрдношћу краља Вукашина, дакле ту је већ пре тога био храм св. Димитрија, а Вукашин га није новог подигао, но је стари постојали обновио. Пре обнове овај храм је био посвећен св. Димитрију, који је у овим крајевима на домак Солуну свакако био веома поштован, а да је Вукашин подигао нову цркву, он би је свакако посветио свом крсном имену св. Ђурђу, крсној слави Мрњавчевића према народним песмама.¹⁴⁾ Цео овај запис, писан је после смрти краља Вукашина, после 1371. године, јер је Марко тек после смрти свога оца био краљ, и тек се после те године могао писати краљ Марко, као што то стоји у запису. Запис говорећи када се храм почео зидати, могао је после 1371. године споменути једног до другог: и цара Стефана, и краља Вукашина, који 1345. није био краљ, и краља Марка.

Дакле из свега видимо да се црква св. Димитрија Маркова Манастира почела градити 1345. године, а обновио ју је краљ Вукашин и свршена је у дане краља Марка, наиме обновљена је између 1366. године и нешто иза 1371. године. Из овога је времена и живопис цркве Маркова Манастира. Ко је пак почео зидати манастир 1345. године, да ли цар Стефан или ко други, не знамо. Исто тако не зна се где је у то време био Вукашин, а брат му Угљеша тек идуће 1346. године постаде намесником подручја на дубровачкој граници.

Толико нам запис казује. Чуди нас како запис, писан свакако после 1371. године у задужбини краља Вукашина, а од његова сина Марка, ни једном речју не спомиње ништа поближе о Вукашину и његовој погибији на Марици. Веома смо благодарни запису, Срећковићу и Јастребову, што данас можемо са сигурношћу казати када и ко је подигао овај манастир, а без записа тек би морили нагађати то.

Када је Срећковић објавио овај запис, И. Руварац му није веровао да је овај запис истинит, и уврстио га је у ред Милојевићевих записа¹⁵⁾, но када је Јастребов после ове Руварчеве сумње нарочито потврдио тачност Срећковићева записа, исправивши га само у појединим словима, можемо се потпуно ослонити на њега. Љуб. Ковачевић¹⁶⁾ држи да запис и живопис Маркова Манастира потичу из времена после 1583. године, јер се међу свецима у Маркову Манастиру према Срећковићу налази и „св. Урошњ цар. В.“, који је посвећен после ове године¹⁷⁾, док Љуб. Ковачевић (*ibid.*) признаје да је Марко доиста подигао овај манастир. Но ово, да запис и живопис потичу иза 1583. година неће бити тачно, јер је запис о времену постанка Маркова Манастира тачан и у њему нема ничега што би се противило његову датирању у време не много после 1371, а са овим се потпуно слаже и датирање живописа Маркова Манастира од историка уметности Millet-а, Diehl-а и Г. Др. Влад. Р. Петковића, који га стављају у XIV. столеће, док не знамо да ли је Срећковић тачно прочитао: „св. Урошњ цар. В.“ Овај је запис по казивању Срећковића био записан „изнад врата (из припрате) унутра у цркви, на дувару, белим мастилом“. Дакле он би био у припрати, изнутра, над улазним западним вратима. Кад сам тражио овде запис, ја не само да нисам нашао запис, но нисам нашао ни место где би могао бити запис, јер је изнад врата одмах слика Успенија пресвете Богородице у припрати, а око врата су остале фреске, тако да нема места где би био запис, и уопће нема замазаног места. Запитао сам игумна Макарија где је био запис у ком је писало ко и када је цркву подигао, а он ми рече у храму изнутра, изнад јужних врата храма, т. ј. изнад оних врата што воде у исповедаоницу на јужној страни. Тамо је доиста у храму изнад врата један простор замазан, на коме је био запис. Тачно каже Јастребов да је запис био „изнад јужних врата цркве унутра“. Нејасно каже Г. А. Стевановић да се запис „налазио изнад улазних врата у унутрашњости цркве“.¹⁸⁾ Срећковић је објавио овај запис 1875. и он га је читао, а читао га је такође и Јастребов 1884; није га пак видео Миљуков¹⁹⁾ 1898. године, као ни Кондаков²⁰⁾ 1900. године. Запис је свакако замазан после 1894. године, када и фреске српских владара (као што ћемо то касније видети), јер су и запис и фреске премазане истом црвено-жутом масном бојом.

¹⁴⁾ „Славу слави Краљевићу Марко,
Славу слави светога Ђорђија“.

Марко Краљевић и Бемо Брђанин, ст. 1—2. (Вук Ст. Караџић, Срп. нар. пјесме, II, 400). Затим: Марко Краљевић и Мина од Костура, ст. 100 до 105, (*ibid.* стр. 355.), и Турци у Марка на слави, ст. 1—5, (*ibid.* 424. стр.)

¹⁵⁾ Гласник 49, 33.

¹⁶⁾ Годишњица 6, 226.

¹⁷⁾ Ако би по овоме судили старину записа и живописа Маркова Манастира, то би они били из времена после 1642. године, јер је патријарх Пајсије тек 1642. године написао службу и житије цара Уроша, а пре тога од 1371.—1642. није се знало у српској земљи за светитеља цара Уроша, и зато нема помена о цару Урошу ни у месецеслову при псалтиру Ђурђа Црнојевића (Џетиње 1495), ни у Саборнику Божицара Вуковића (Мледи 1538), ни у календарима Божицаревим и његова сина Винценца. Види И. Руварац, Прилошци..., С. Сион 1898. стр. 423.

¹⁸⁾ Срп. Књиж. Гласник, 1, нов. 1920, 371.

¹⁹⁾ Извѣст. руск. арх. инст. вЪ Константинополѣ. IV. Вып. 1. Соф. 1898, стр. 134—135.

²⁰⁾ Македонія 182.

Даља историја Маркова Манастира је веома тамна. Подаци о њему су веома оскудни, и тек по неки запис у књигама Маркова Манастира, које су разнесене одавде и налазе се данас у библиотекама Београда, Софије, Беча, Москве и т. д., баца тренутну светлост у непознату прошлост овога манастира.

Већ 1362. године, дакле пре обновљења овога манастира од краља Вукашина, изгледа, да је овде преписивао јеромонах Варлаам један апостол, који је пре припадао Маркову Манастиру, одакле је однесен у Софију, где се и данас налази. На последњем листу овога апостола читамо избледели запис,²¹⁾ у коме се истина не каже да је писан у Маркову Манастиру, но је књига раније само припадала овом манастиру према једном познијем запису из 1812. године на 193. листу овога апостола.

У Маркову Манастиру писао је крајем 14. столећа неки Филотеј књигу слова.²²⁾

Овде у цркви св. Димитрија чувао се један mineј за месец август из 1420. године, а писао га је убоги Миливој. Да ли је овај mineј писан овде у Маркову Манастиру, што је веома вероватно, или је донесен овамо са другог места, не знамо тачно. У запису овога mineја спомиње и благосиља убоги Миливој две калуђерице Јелисавете, од којих је једна чинила добра дела, а друга, примивши велики свети образ звала се Марина оденула је убогог Миливоја. Још благосиља Миливој Калину, која је приносила воће за храну монасима и која их је више пута снабдела вином. Још благосиља Миливоје калуђерицу Теодосију, јер приношаше монасима јело и утешаваше²³⁾ их, и када се Миливој трудио око mineја пишући цео дан, она га напоји вином, и очи му се исправише, а руке окрепише. Овај је mineј однесен из Маркова Манастира у Бугарску Агенцију у Скопље²⁴⁾. Ако је ово било у Маркову Манастиру, онда би Јелисавете, Калина и Теодосија биле приложнице Маркова Манастира.

На оловном табаку кубета у Маркову манастиру има један запис из 1655. године, у коме се вели да је неки Николај, који је тада учио псалтир, акатист и Василија Великог, ту помагао неком Станиши.²⁵⁾

1663. године месеца априла послао је Силвестар митрополит скопски из Маркова Манастира рукописну књигу „Зонара летописац“ своје постригу Манастиру Морачи, по своје рођаку јеромонаху Никону. Овај је рукопис данас у бечкој дворској библиотеци.²⁶⁾

Један запис из рукописног торжественика 14. столећа библиотеке Хлудова из године 1792. каже, да се овај рукопис налази у скопској нахији у Маркову Манастиру св. Димитрија, и писац записа каже нека се нико не усуди украсти ову књигу, као што то неки учинише у Маркову Манастиру, од којих једини узеше књиге, други мошти, и остаде само манастирско здање. Ово беше учињено у време митрополита Захарије, и писац дозива суд Божји на оне који покрадоше књиге и мошти из Маркова Манастира.²⁷⁾

Из овога видимо да су крајем 18. столећа биле покрадене књиге и мошти из Маркова Манастира, тако да је остало само манастирско здање. У овако јадном стању није штедео манастир ни сам митрополит скопски Грк Антим, кога је 1799. године послао цариградски Синод у Скопље. Овај Антим беше искусан човек у писању, но велики среброљубац. За њега се вршила веома симонија у његовим манастирима, па шта више у своје среброрубљу није штедео ни цркава, ни сиротих, ни удовица, нити је милостиње давао. У његово време био је у Маркову Манастиру игуман јеромонах Хрисант и манастир је био за Хрисанта у великој сиротињи, јер је манастирске оранице у селу Варвари код Маркова Манастира држао митрополит, и још је узимао осам гроша од манастира.²⁸⁾

Крајем 18. столећа дошао је у Марков Манастир игуман Герасим.²⁹⁾

Почетком 19. столећа био је у Маркову Манастиру игуман јеромонах Кирил Пејчиновић, родом из Тетовског краја, из Доњег Полога, из села Теарце, где му кућа беше до цркве Св. Николе. Кирил беше син некога Пејчина, који је са својим братом продао своје имање, и сви троје: Пејчин, брат му и син му Кирил одоше у Св. Гору у Хиландар, где се Пејчин с братом замонашио и звао се Пимен, а брат му Далмант. Овде у Хиландару је постриг Кирилов, у кичевском манастиру Пречиста постао је јеромонах, а одрастао је и васпитавао се т. ј. учио читати и писати, како сам каже у натпису своје надгробне

21) Б. Цоневъ, Описъ на рѣкописѣ и старопечатнитѣ књиги на народната библиотека въ Софѣя, Софѣя 1910. стр. 67.

22) Љуб. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига, 73.

23) Утјешеније монашки термин када се не пости.

24) Гласник 46, 225. Љуб. Стојановић, Записи IV, 24–25. Ђ. Иванов, Български старини, 231.

25) Љуб. Стојановић, Записи IV, 164.

26) Dr. Miloš Weingart, Byzantské kroniky v literaturě církvě-slovanské. Č. I. Bratislava 1922, стр. 82. Види и Љ. Стојановић, Записи бр. 1594.

27) А. Поповъ, Описаніе рукописей и каталогъ книгъ... библ. А. И. Хлудова, стр. 419. Записи II, бр. 3640.

28) Види запис у рукописном mineју за месец декембар XIV–XV. в. л. 150. об. код А. Поповъ, Описаніе рукописей... Хлудова, стр. 304. Записи, II, бр. 3759. Овај mineј беше својина Маркова Манастира.

29) Види запис у црквеном уставу XV. столећа, који је припадао Маркову Манастиру, код А. Поповъ, Описаніе рукописей... библ. Хлудова, стр. 285.

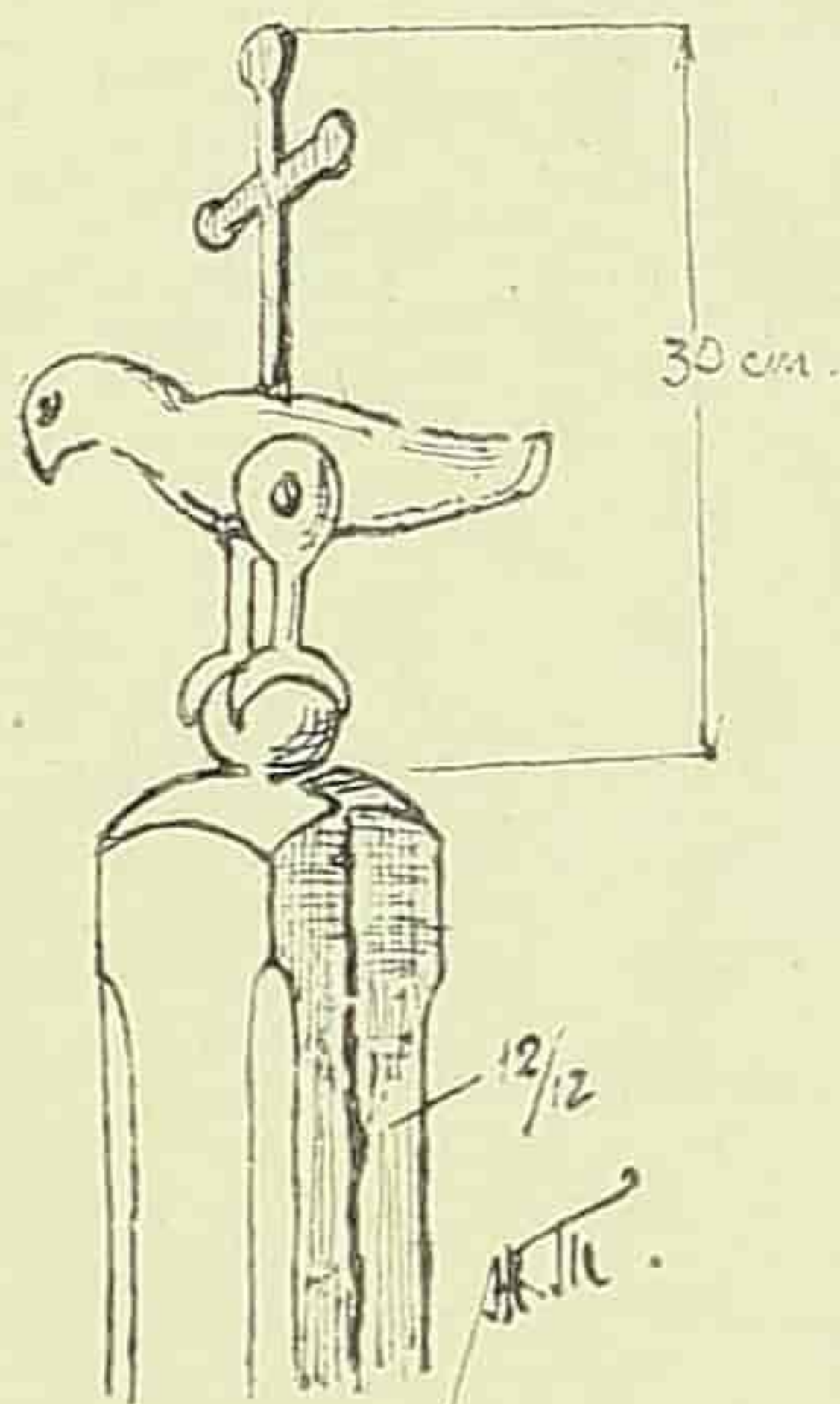
плоче, у манастиру Лешку. Старци у Лешку, који су се сећали Кирила, кажу да се он учио и у дебарском манастиру Св. Јована код неког Јова из села Осломеви (Кичево), који је после постао јеромонах Јоаким (хаџи Јоаким Крчовски) и који је написао књигу: *Различна поштителна наставлениа сочинненаа јеромонахом Иоакимом хаџи, настојниѣмъ же почтенороднаго господара Пешы Марковича родомъ отъ Кратова. Въ Бѣдинѣ градѣ 1819. год.*³⁰⁾

Као игуман Маркова Манастира Кирил је држао као неку школу у Маркову Манастиру, јер је окупљао око себе у манастир омладину и учио је књизи.³¹⁾ У једном запису рукописног минеја за декембар из XIV. и XV. столећа из библиотеке Хлудова, а који је минеј раније чуван у Маркову Манастиру видимо да је Кирил 1802. године био игуман Маркова Манастира и да проводи живот у лености због сиротиње и оскудице, због насиља власти (Турака или Грка владике) и због своје небриге.³²⁾ Из других записа видимо да је Кирил био у Маркову Манастиру игуман и 1807. и 1812. године, да је преписивао неку књигу³³⁾ и да је посетио Карпино.³⁴⁾

Кирил је издао 1816. године своју књигу „Огледало“, на чијем се насловном листу назива игуманом и јеромонахом Краљ Маркова Манастира. 1818. године Кирил није игуман Маркова Манастира, но манастира Лешка.³⁵⁾

У новије време, 1886. године, оправљена је зграда око цркве у којој се станује, према запису на камену узиданом испод игуманског стана према цркви, који гласи: „*обновена сѣ здание въ л 1886 окт 16. настојтел Макарија Зографски родом ѿ Скопје воспитанъ въ Сѣта Гора трудиса за вечни споменъ. видателъ въ Новакѣ*“. Овај Макарије Стевков, родом из Скопља, био је у Св. Гори у зографском манастиру као искушеник, одакле је давно дошао у Марков Манастир, где је данас игуман и једини калуђер поред једнога монаха (Авксентија Таневића из Скопља) који врши службу еклесијарха.

Ни задужбина Мрњавчевића, Марков Манастир, није била боље среће од својих ктитора. Некада су овде писане књиге, некада је овде у XIV. и XV. столећу цветао духовни живот, и затим настају тешки дани под Турцима. Развлаче се књиге и свете мошти одавде, на дошли Грци глобе манастир, а Бугари у новије време избрисали су сваки траг српске прошлости у Маркову Манастиру, премазали су записе³⁶⁾ и слике српских владара и властеле, разбили су надгробне плоче, однели су бронзани полијелеј краља Вукашина, и остали су само камени зидови цркве св. Димитрија, у којој један једини монах поје литургију.

Крст на калкану надзидка
калите над припратом.

³⁰⁾ А. Шоповъ. Изъ новата история на Македония. Сборникъ за нар. ум. III, 63 и даље.

³¹⁾ А. Теодоровъ, Българска литература, Пловдивъ 1896, стр. 162.

³²⁾ А. Поповъ, Описание рукописей... библиотеки А. И. Хлудова, стр. 303. Записи II, бр. 3793.

³³⁾ Љуб. Стојановић, Записи II, бр. 3847. Шта је то Кирило преписивао не може овде да се види.

³⁴⁾ Др. Влад. Р. Петковић, Старине, 25.

³⁵⁾ Код Шопова читамо да је Кирил морао да бежи из Маркова Манастира од гонења неког Али беја, и да је у Тетово дошао ноћу са две мазге натоварене књигама и иконама, и да је тада 1818. године обновио манастир св. Атанасија. Стр. 61.

³⁶⁾ Г. Др. Јов. Хаџи-Васиљевић ми рече да је у Маркову Манастиру на зидовима и стубовима било загребених натписа, које је натписе Г. Васиљевић забележио и објавиће их. Пошто је данас доњи појас фрески на зидовима замазан, а премазани су у новије време и стубови, то су премазани и ови натписи, и данас их нема.

Колут са двоглавим орлом.

II.

АРХИТЕКТУРА

— ЖАРКО ТАТИЋ —

Комплекс Маркова Манастира сачињавају данас пет старих грађевина:

Црква Св. Димитрија, с леве стране Маркове Реке, најглавнија и најбоље очувана грађевина.

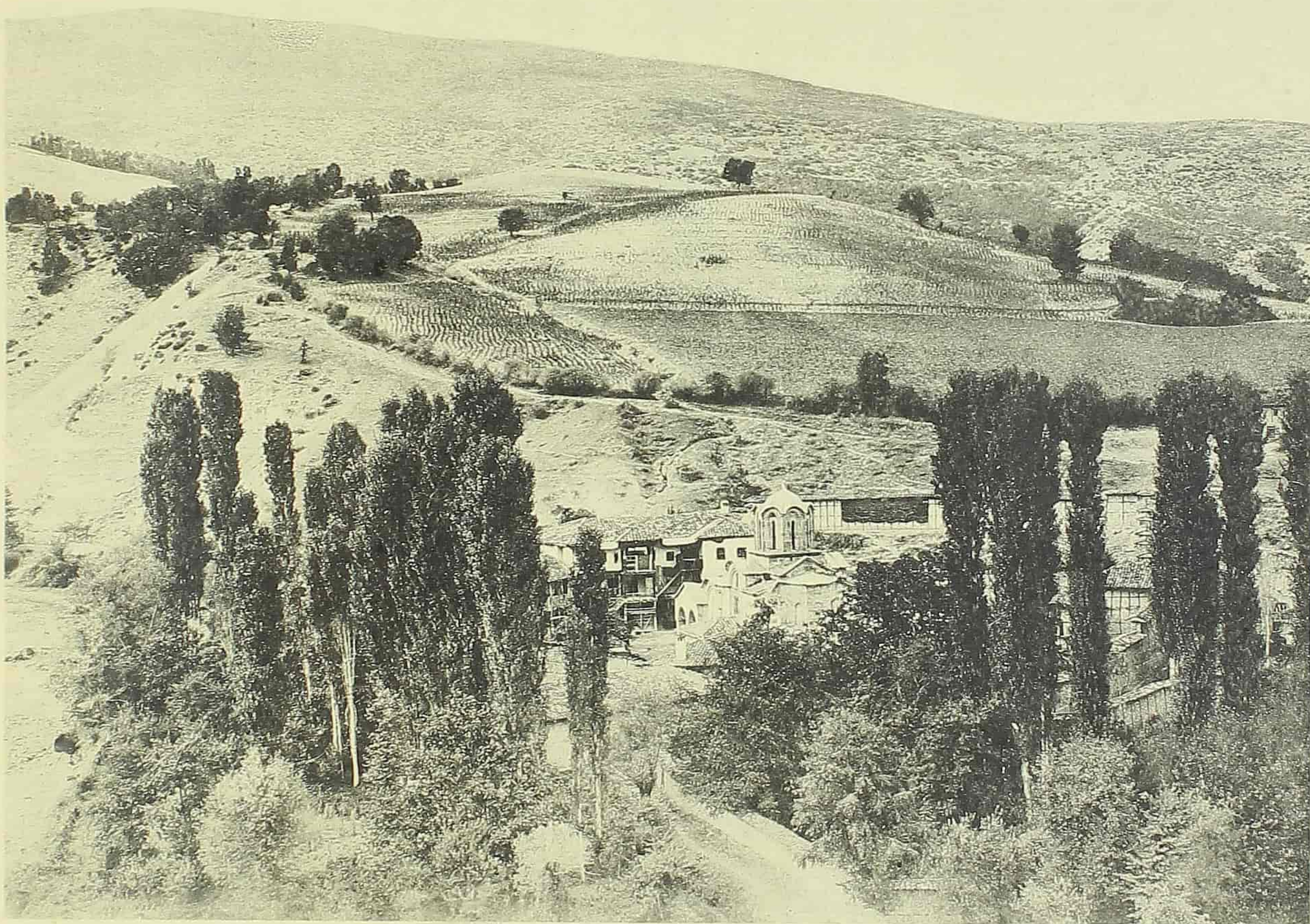
Трапезарија, у непосредној близини цркве Св. Димитрија, у самом кругу Манастирском, профана грађевина, вероватно из истог доба, из којег и црква Св. Димитрија.

Црква Св. Николе, ближе селу Сушици с леве стране Маркове Реке, удаљена око 300 м. од цркве Св. Димитрија.

Црква Св. Богородице, с десне стране Маркове Реке, у висини цркве Св. Николе, и

Црква Св. Аранђела, удаљена од прилике 200 м. северозападно од цркве Св. Димитрија.

Многи фрагменти, који припадају стилу и добу цркве Св. Димитрија од капитела, стопа и мраморних стабала стубова, подпрозорника, степеница и т. д., казују нам, да

Слика 1. Општи изглед Маркова Манастира.

је некада број грађевина које су сачињавале овај комплекс био много већи, богатији, са много више грађевина, а нарочито профаних. Ово би понајпре важило за конаке и уређаје око трапезарије, чије се првобитно стање тек може назирати.

Цео овај комплекс постављен је на једном терену, ретко рђавом по стабилност грађевина. Цела околина, сва брда, као да у опште земље немају. Све је сами ситни,

жућкасти песак, у јако растреситом стању, који свака киша лако спира. Кроз тај терен дере свој пут Маркова Река, која се јавља само у два вида, или као мали поточић, који човек може без муке прескати, или као страшна бујица која ваља огромне облутке од гранита, читаве стене, каткад величине преко једног кубног метра. Уз то, ова река јако меандрира, мења свој ток, и на једном високом спруду од њених гранитних облутака помешаних са ситним песком сливеним с околних брда, налази се црква Св. Димитрија.

Црква Св. Богородице с десне стране Маркове реке, постављена је била на истом таквом спруду. Последње меандрирање реке, које је захватило баш тај спруд и подлокало га, учинило је да црква као грађевина више скоро не постоји.

Црква Св. Димитрија.

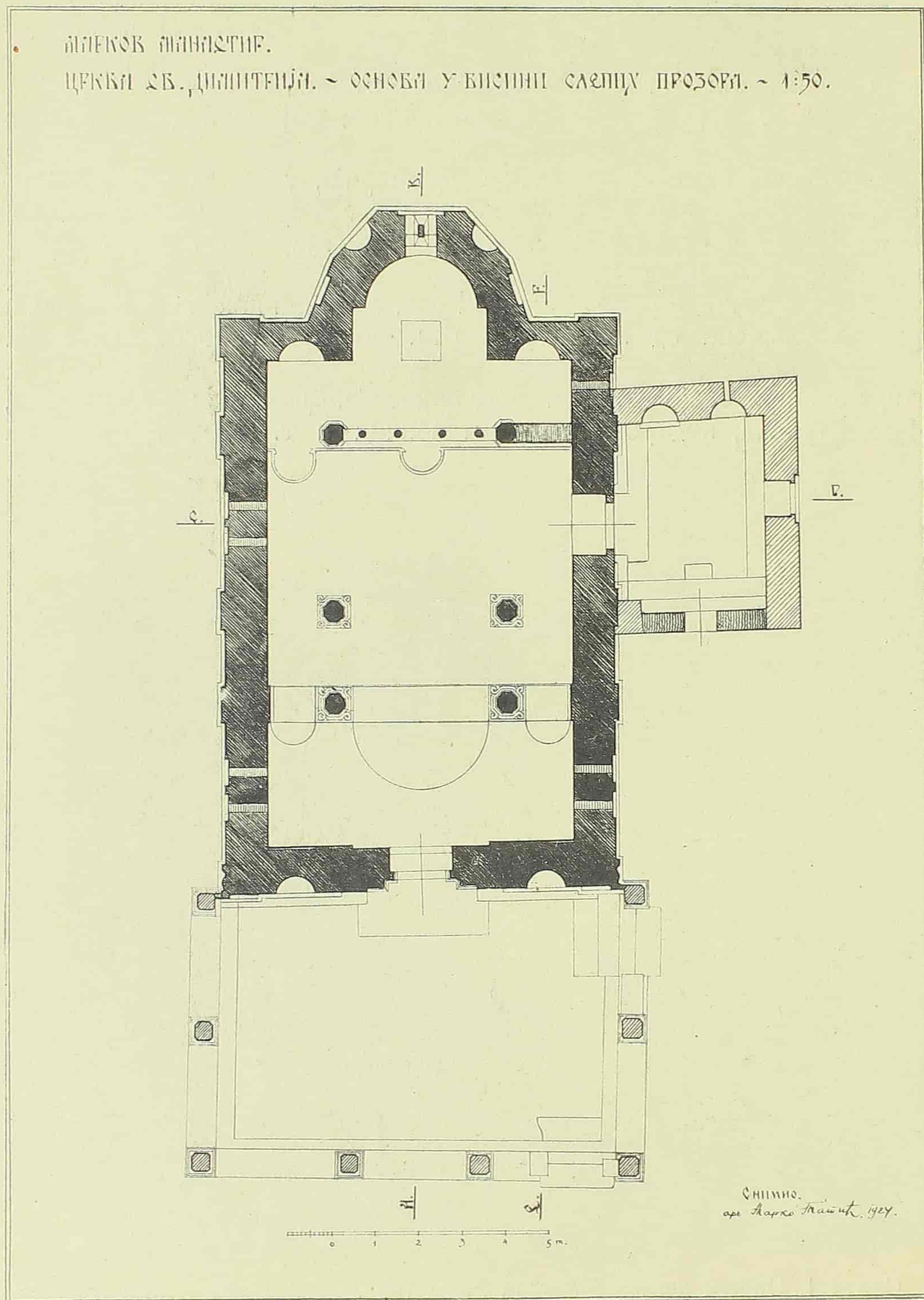
Основа. — Обимни зидови цркве Св. Димитрија затварају један правилан правоугаоник а слободних шест стубова по три и три у истој осовини деле га на три брода. (Сл. 2.). Тек у висини главних лукова, између другог и трећег пара стубова, рачунајући

са запада, један трансепт ширине средњег брода пресеца бродове и чини у сводовима и крову крст, у чијој се средини, на тај начин добивеном квадрату налази уписано кубе на пандантифима.¹⁾

Припрата је у основи спојена са црквом јер обимни зидови који чине правоугаоник захватају доле и њу без икаквог прелома и прекида, као и без преграде, и тек горе, више лукова над првим паром осмоугаоних стубова (сл. 3.) у трансверзалном смислу на-зидан је зид који је одваја од цркве у унутрашњости, а што је, видећемо доцније, тек у спољашности нарочито јасно изражено.

У продужењу, у осовини средњег брода, нешто мањег полу-пречника налази се абсида споља петострана, унутра лучна скоро полукружна, чији је свод по замисли требао да буде концентричан луковима и сводовима средњег брода, али је, погрешком при извршењу, изведен нешто неконцентричним. (Сл. 4.)

Распоред сводних површина изведен је

Слика 2.

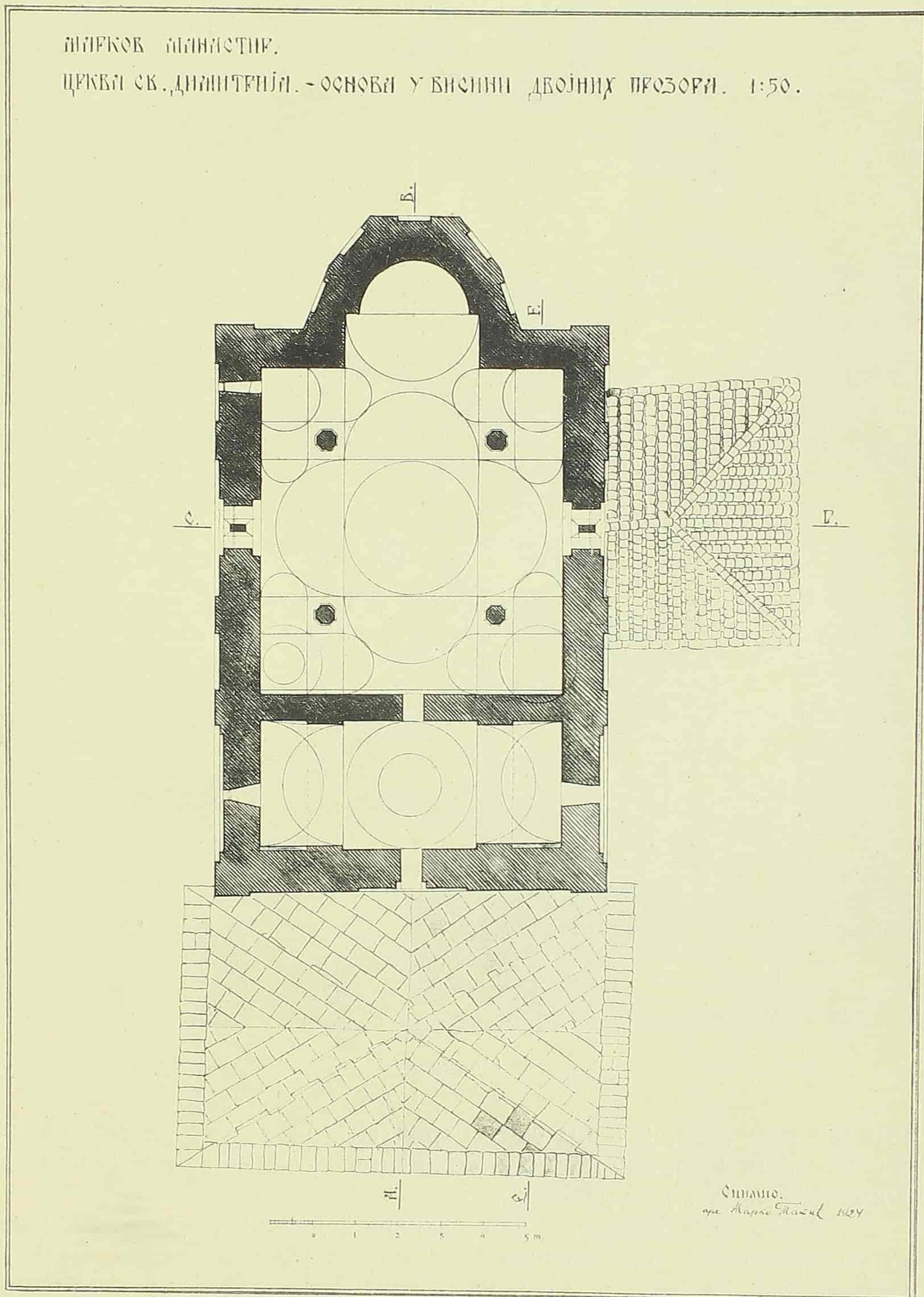
¹⁾ Уобичајено је да се оваква црква, и ако у основи и крововима, кад се елиминира трансепт, права тробродна базилика, због трансепта који у средини цркве ипак чини у сводовима и крововима крст, назива кретообразном. Тако је и Millet назива у *Ecole grecque dans l'architecture Byzantine*, p. 55.

тачно онако, како га је дао сами распоред простора, без контрадикција и стручно. Средњи број и трансепт покривени су коритастиим, полукружним сводовима без видљивих лукова. У пресеку средњег брода и трансепта главни луци носе јако плитке и лаке латике — пандантифе, који чине прелаз из квадрата у круг и подухватају кружни тамбур кубета, покривен полулоптом. Четири правоугаона поља која остају у дијагоналама, у бочним бродовима²⁾; засведена су кугластим ческим сводовима (сл. 5.) одсечцима описане лопте (или елипсоида), од којих северозападни има у себи још и плитку лоптину калоту. Био би у српској архитектури, без сумње, усамљен случај употребе оваквог свода. Ми бисмо радије приписали овакав облик случају т. ј. рђавој егзекуцији било крстатих свода, чија се ребра због слабог надвишавања нису добро показала, било нешто елиптичних свода на кубе, на пандантифима, код којих су се пандантифи и калоте због блиских центара скоро слили. Поред овога, по свему изгледа, малтерисање (унутрашње) нису вршили зидари под командом неимара, већ живописци, радећи *al fresco*, не водећи много рачуна о архитектонским формама.

Припрата је покривена над средњим бродом лоптином калотом на пандантифима која такође има у себи једну другу (слика б). Пандантифе носе: са западне стране обимни зид; са источне преградни зид који одваја припрату од цркве, а који је ношен на два предња стуба; са северне и јужне луци, невидљиви из цркве, који се продужавају у сводове у трансверзалном смислу, тако да и они чине неку врсту крајњег трансепта. Ови луци изгледа као да би требало да буду видљиви т. ј. одвојени од свода са одговором у пиластрима на западном зиду, но или рђавим извођењем, или рђавим малтерисањем они су се слили са сводом, као што су и пиластри сливени с по једне стране са луком и сводом а идући на више и са зидом, на томе месту.

Кубе има основу с поља осмоугаону а унутра кружну. На угловима се налазе тричетвртни кружни стубићи, (сл. 4).

Калота под припратом маркирана је споља једним специјалним слепим надзидком, оригиналним по својој форми. Овај надзидак изведен је само ради ефекта, иначе је непотребан, а

Слика 3.

²⁾ Millet их назива: „bas cotés" — бочним бродовимаа. — L' École grecque dans l' Architecture Byzantine p. 55

ни конструктивно није добро постављен. Покривен је кровом, који је одредила форма његових четири забата.

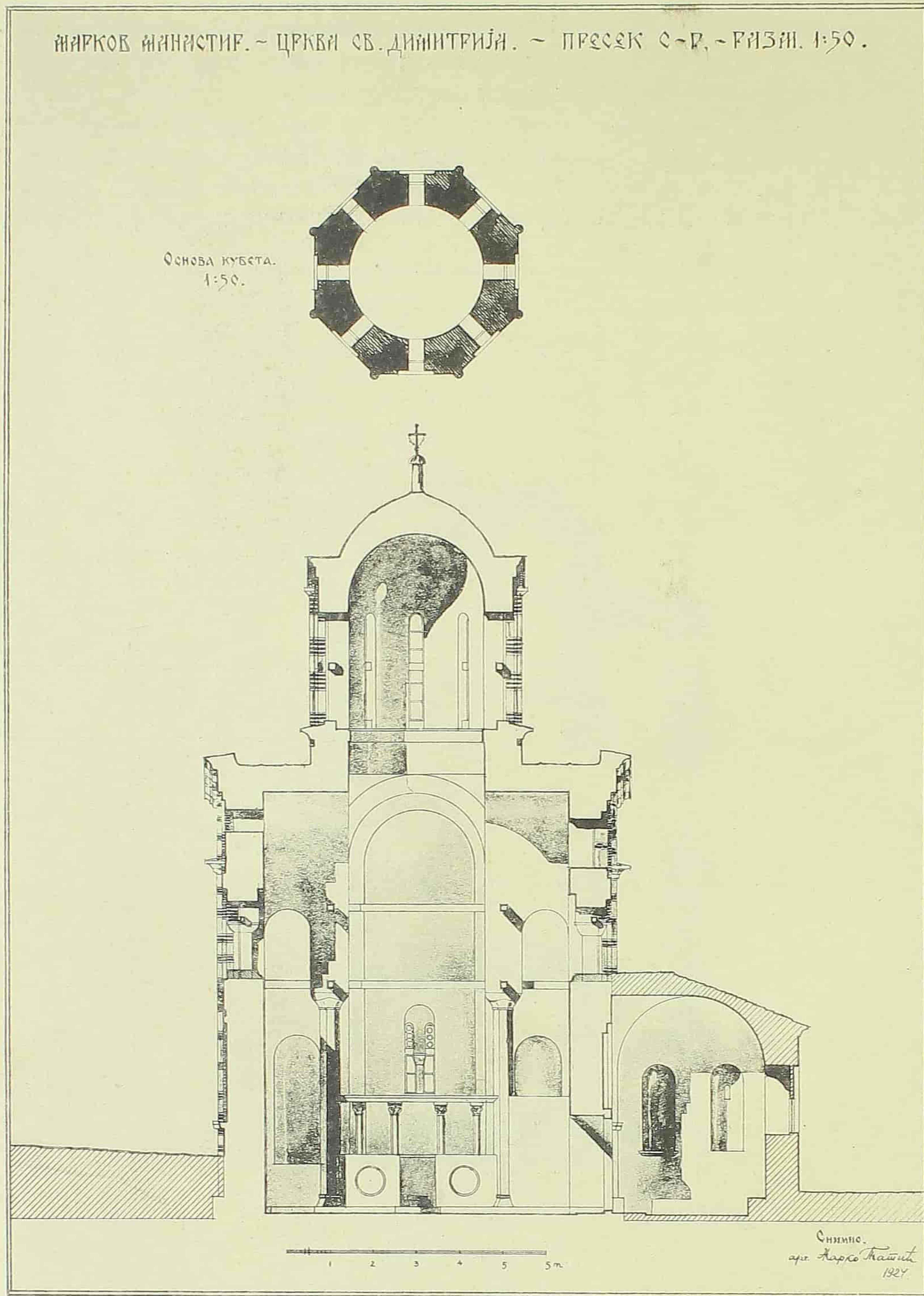
Распоред кровних површина диктирао је у свему распоред сводних површина. Покривано је свугде директно преко сводова, а где је се могло и по форми сводова. Средњи брод и трансепт имају облик крова саображен потпуно надзиданом облику свода, бочни добијају кров на једну воду, но тако да потпуно јасно оцртавају базиликално

решење основе и крова. Уздигнути калкани на трансепту и средњим бродовима казују нам јасно да су лукови изнутра у истој равни са сводовима да нису, дакле, у цркви видљиви.

Ефекти монументалне пласшике. (Сл. 7—11). Распоред маса и простора цркве Св. Димитрија одаје мајсторавеликогискуства и префињеног укуса. Сваким елементом своје грађевине трудио се он да покаже где је у њој главни простор, и да ансамблу да што монументалнији и помпезнији изглед.

Мали кровићи који покривају бочне бродове нижи су од кровова који покривају средњи, главни брод, но ипак виши од кровова припрате. Трансепт, која пресеца бродове једнаке је висине с кровом над средњим бродом цркве. Пресек ових кровова формира крст у средини кога се, природно, уздиже китњаста тамбур кубета да заврши монумент.

Припрата, спореднији део, изведена је како унутра, у сводовима, тако и споља у крововима ниже од

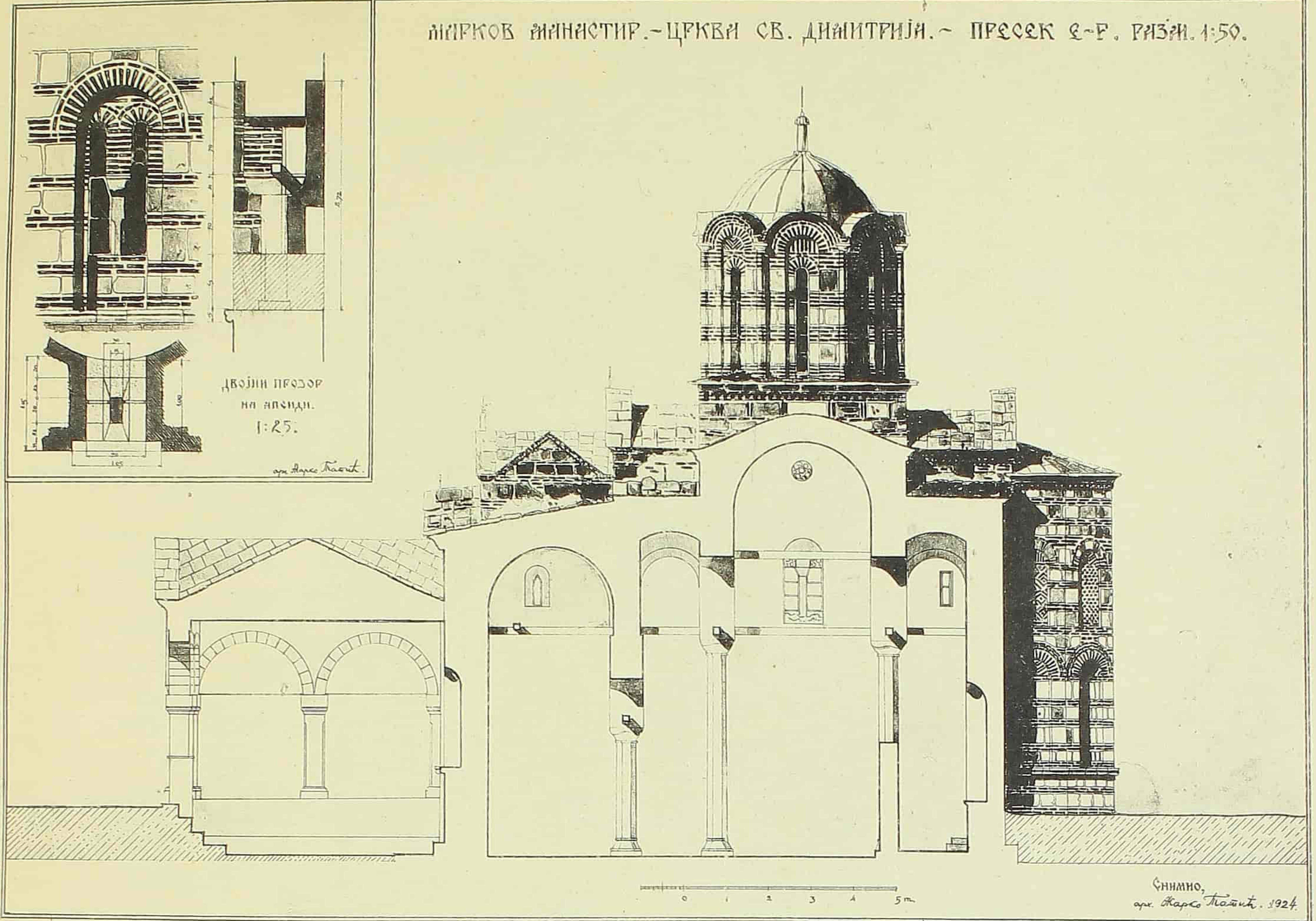
Слика 4.

осталих простора, а и по својој архитектури далеко је подређенија од цркве. Њен унутрашњи покривач, као што смо већ напоменули, маркиран је на фасади са четири забата — тимпанона чисто декоративних.

Олтарна абсида, и ако у ствари један од главних простора у цркви, свето место, но по конструкцији и архитектури прилепак, нужно зло, изведена је нешто ниже од главних делова цркве, а у унутрашњости цркве, због важности своје, концентрично с главним сводовима.

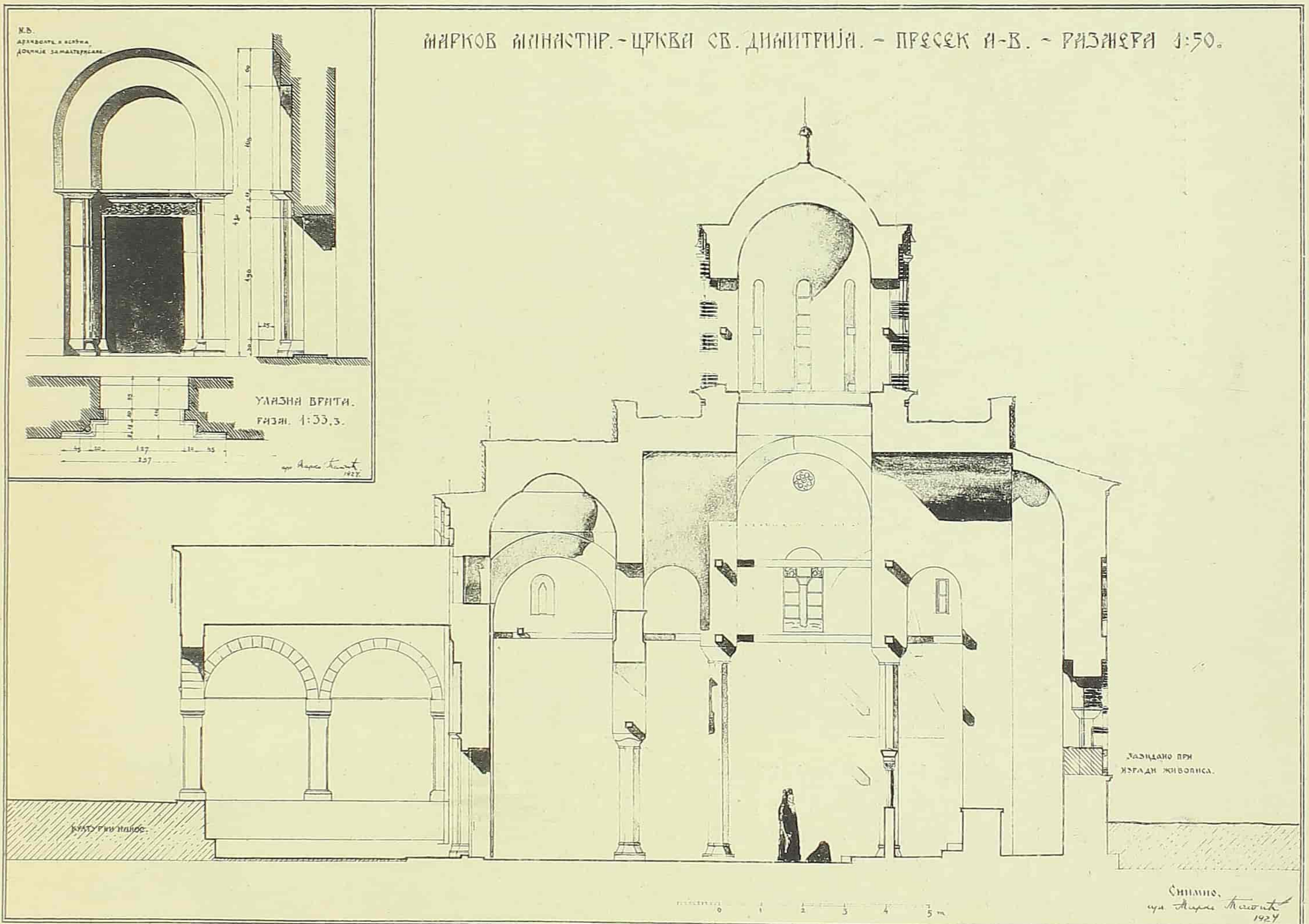
Све ове масе, које се тако пењу степенасто и према важности, коју на грађевини представљају, конвергирајући ка средини, ка главном кубету, дају овој цркви свечани изглед монумента, а структуром својом коју на тај начин спонтано откривају, дају јој озбиљности заједничке творевине чисте уметности и интелекта.

МАРКОВ МИНАСТИР. - ЦРКВА СВ. ДМИТРИЈА. - ПРЕСЕК Е-Ф. РАЗМ. 1:50.

Слика 5.

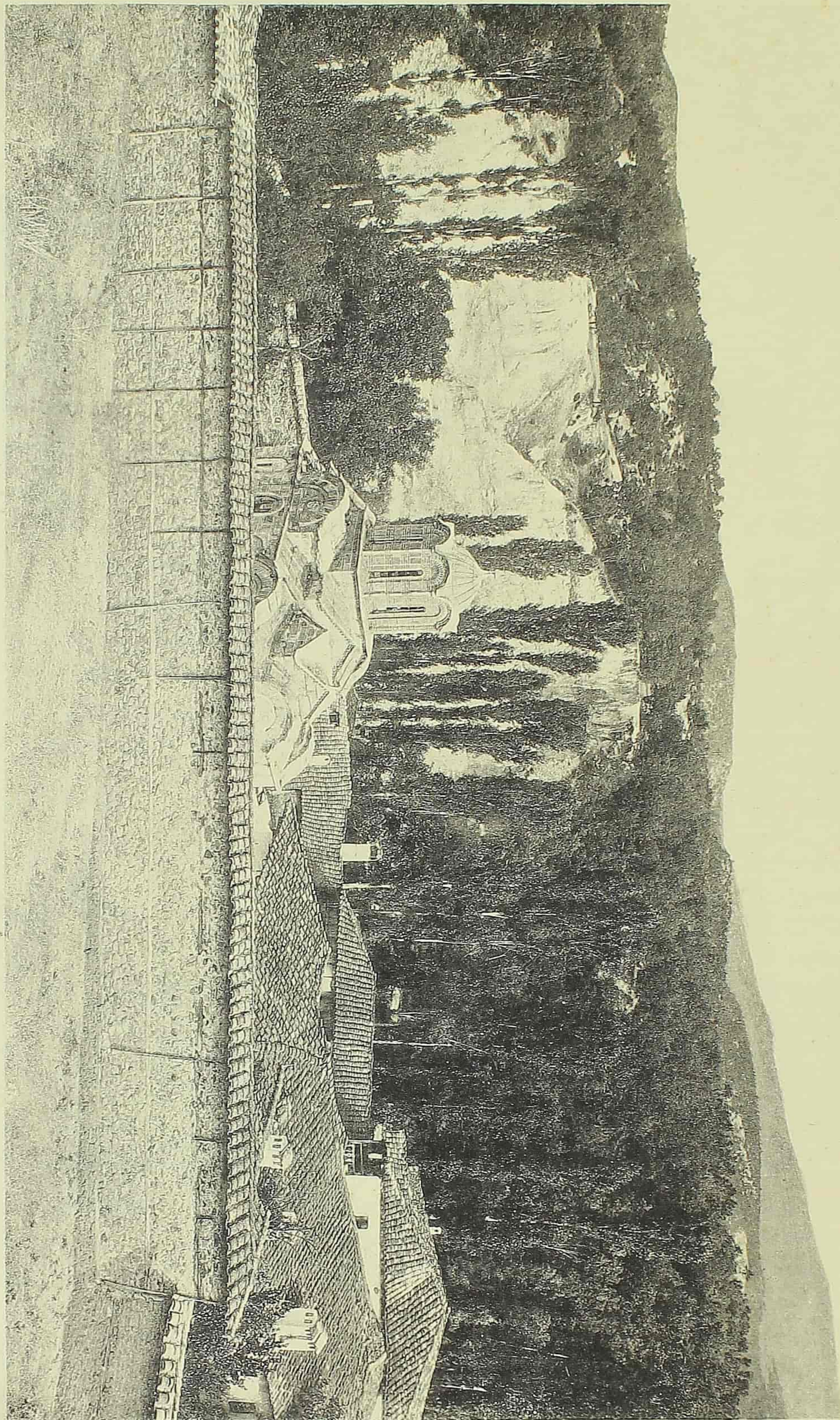
МАРКОВ МИНАСТИР. - ЦРКВА СВ. ДМИТРИЈА. - ПРЕСЕК И-В. - РАЗМЕРИ 1:50.

Слика 6.

Ефекти другостепене пластике. — Да постигне ефекте другостепене пластике архитект цркве Св. Димитрија употребљава истодобно и конструктивне и декоративне елементе.

Пластика зида дата је на Византијски начин, дискретно, без великих упада и испада, тек колико да искрено покаже одговарајућу осатуру у самом телу грађевине с једне стране, а с друге стране да стилизовано нагласи конструкцију и онде где је нема, а где би је могло бити.

Слика 7. Изглед Маркова Манастира са западне стране.

Тако, пиласстри, који подухватају архиволте било на трансепту било према деловима крајњих бродова, значе управо тачно место и дебљину зида трансепта или преграде припратине. Они дакле излазе као конструктивна појачања зидова на местима, где је то баш потребно, т. ј. где луци управљају своје хоризонталне потиске (сл. 10, 11).

Велике архиволте на трансепту с обе стране, архиволте на припрати са западне, северне и јужне стране, значе тачну линију одговарајућих сводова и лукова; венци, на које се ослањају, значе капителе унутрашњих главних носача, стубова а удубљене пантљике од зубаца на цик-цак значе дрвене стеге.

Но, поред овога, византијски манир допушта себи и декоративно представљање конструктивних форми, где, као што смо напред напоменули, оне не би биле конструктивно потребне, али где би их могло бити. Архитект цркве Св. Димитрија се јако и срећно служио овом лиценцијом.

Две лизене на источној фасади испадају за 10 см из зида и оне немају свога конструктивног, носећег значења осим што маркирају северни и јужни обимни зид. То се на фасади и не прикрива, на против, ове лизене иду управно све до зупчастог венца на крову и у његову се косину убијају (сл. 12 и 13). Слични, мало другачији, случај имамо на угловима западног и јужног и западног и северног обимног зида. Пиластер испада из зида и као такав иде до венца-капитела, а одатле прима архиволту, стварну конструктивну линију трансверзалног свода у припрати. Ови пиласстри имају ту особеност, што су у њима урезани кружни полустубови, чини нам се, претече оних из Лазареве Епохе (сл. 2, 11).

Тричетвртни, кружни, стилизовани стубићи маркирају сваки пресек страна на тамбуру кубета. Њихове главе, као отпорци, једва, јако стилизовано примају таласасти венац од три реда косо засечених опека. Овај венац над сваком страном понаособ је полукружан а тај облик добија од слепих аркадаца, стилизованих олакшавајућих лукова за прозоре на тамбуру (сл. 14).

Нише полукружне на западној фасади, полукружне и правоугаоне на абсиди пресведене луцима, преко којих су у доњој етажи још и перпервази од удубљених зубаца на цик-цак; прозори на северној и јужној фасади, зазидани свакако за време (и зарад) израде фресака, са својим допрозорницама, луцима и первазима од удубљених зубаца на цик-цак; пантљика од удубљених зубаца на цик-цак која иде око целог квадратног дела тамбура кубета, где су пандантифи, служе такође оживљавању фасаде пластиком стилизованих а конструктивних елемената.

Главни кордон од белог мрамора, који иде око целе цркве а у висини зазиданих прозора и двојног прозора на абсиди даје нам утисак, а то свакако донекле и јесте, једног серклажа за изравнавање притисака.

Сви побројани конструктивни елементи, које архитект цркве Св. Димитрија са толико лакоће, среће и са толико стручности употребљава у циљу постизавања ефекта другостепене пластике, као и они стварно конструктивни, које он исто тако лако и срећно употребљава у истом циљу, дају нам и овде доказа о његовој високој способности и култури, а то ће рећи о култури нашега народа у то доба.

Пласшика дешаља. — У унутрашњости од детаља можемо поменути само шест конструктивних слободних стубова и стубиће иконостаса као детаље минуциозно и бо-

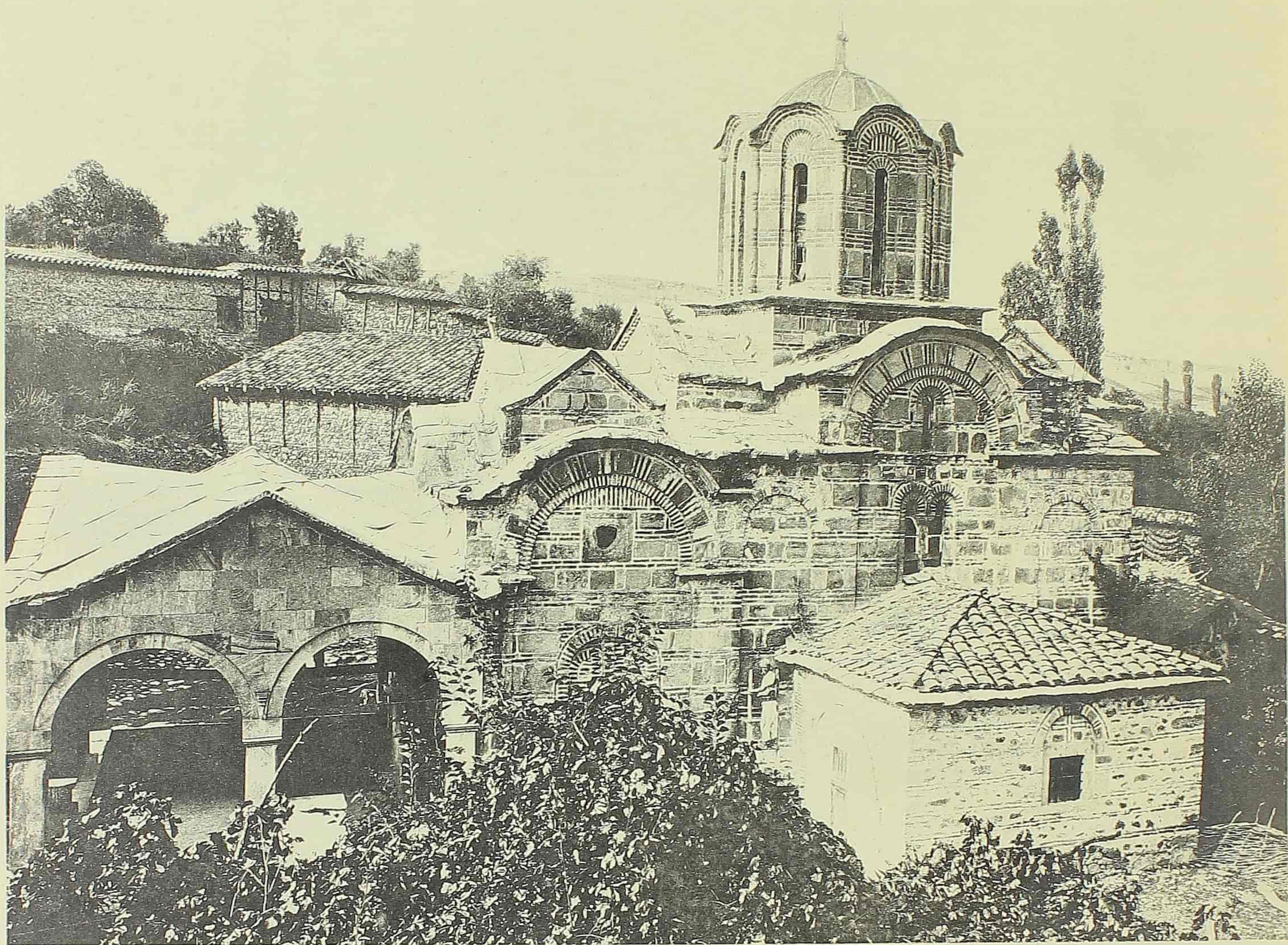

Слика 8.

гато разрађене, док су остали делови грађевине у главном глатки због израде фресака. Поред ових један сасвим мали венац, без сумње трака од плочице и трохилуса, налази се као прозорски банак у висини двојних прозора. Но, тај је венац тако немилосрдно замалтерисан, да се често не познаје ни да га у опште има.

Првобитни иконостас, израђен од финог кречњака, постављен је између последњег пара главних стубова, до олтарне абсиде. На једном доста танком и високом парапету усађена су четири слободна, танка, осмоугаона стубића, који преко својих романских капитела (сл. 2, 6, 15) носе архитрав, такође камени, чији су крајеви узидани у камене главне стубове. Капители су одвојени од стабала и израђени врло прецизно, украшени, скултовани, стилизованим крином или палметом са преплетеним врежама и малим розетама. Сви су капители исте величине, но различитог цртежа, почев од абакуса па до врата. Абакуси су сви врло ситно и фино профилисани док су вратови код два од њих као недовршени.

Главни стубови су осмоугаони. Код њихових се стабала не види од кога су камена отесани, јер су обојени, вероватно доцније масном бојом. Стопе њихове све су једнаке

Слика 9. Изглед цркве са јужне стране.

и ако су висине стабала оних, који носи зид притрате, знатно мање (сл. 5, 15). Из стабла се прелази у квадратну стопу преко једне профилисане траке. Испод траке почиње доста високо осмоугаоно проширење, које налаже на јако широку но ниску, квадратну, профилисану плинту. Ова плинта има одозго, на троуглу који одсеца осмоугаоник проширења, једно преплетено полуокругло уже. Капители су, нема сумње, скултовани, слични онима на иконостасу, но они су при изради фресака замалтерисани. На некима од њих, и ако замалтерисаним, дају се распознати главне контуре скултованих, стилизованих листова или волута.

Будући да су фасаде понајвише глатке, без много елемената другостепене пластике, ни самих детаља нема много.

Таласasti венац, који крунише кубе, има степенasti профил, добивен од засека опеке и плочице са спојницом која остаје.

Капители тричетвртних стубића, који подухватају тај венац имају профил јако прост — једна плочица и коси засек, од прилике под углом од 45° , без ичега даљег.

Кровних венаца има још пет врста:

1. Камени трохилус са плочицом више њега, испод њега пантљика од удубљених зубаца на цик-цак. Овакав се венац налази само испод кровића квадратног тамбура.

2. Плочица, трохилус и торус — цео од камена, као и главни венац на трансепту и на забатима припрате.

3. Венац од опека: два реда избачених зубаца на цик-цак са плочицом више сваког реда. Овакав је венац под кровом средњег брода и на његовим забатима.

4. Венац од једног реда избачених зубаца на цик-цак са плочицом, који видимо на забатима надзидка над калотом припрате.

5. Венац од камене плочице са трохилусом истог профила као и код поменутих, а испод њега два реда зубаца на цик-цак са плочицама од опека, какав се налази на абсиди и испод кровића крајњих бродова.

Венци, капители за главне архиволте састављени су из увек исте плочице са трохилусом и из торуса, све од камена (сл. 16). На припрати пак архиволте подухватају венци-капители од исте плочице са трохилусом, мало јаче избаченом, који се испуст преноси и на зид преко једне плочасте конзоле од опека (сл. 17).

Слика 10. Детаљ јужне фасаде.

Главни, мраморни кордон који иде око целе цркве, повијајући се за свима пиластрима и лизенама, састављен је из једне шире плочице и јако истакнутог торуса (сл. 17).

Сокл, чији је један део и данас видљив на западној фасади у новом трему, а други у параклису на јужној страни цркве, састављен је од јако широких (истакнутих за 25 см од зида) квадера и свакако иде у правим линијама око целе цркве, не повијајући се око пиластара и лизена, већ дејствујући као елеменат монументалне пластике, стилобат који носи целокупну цркву на себи. Црква пак њиме добија као целина, као један објект, што стоји на земљи као на руци ктитора.

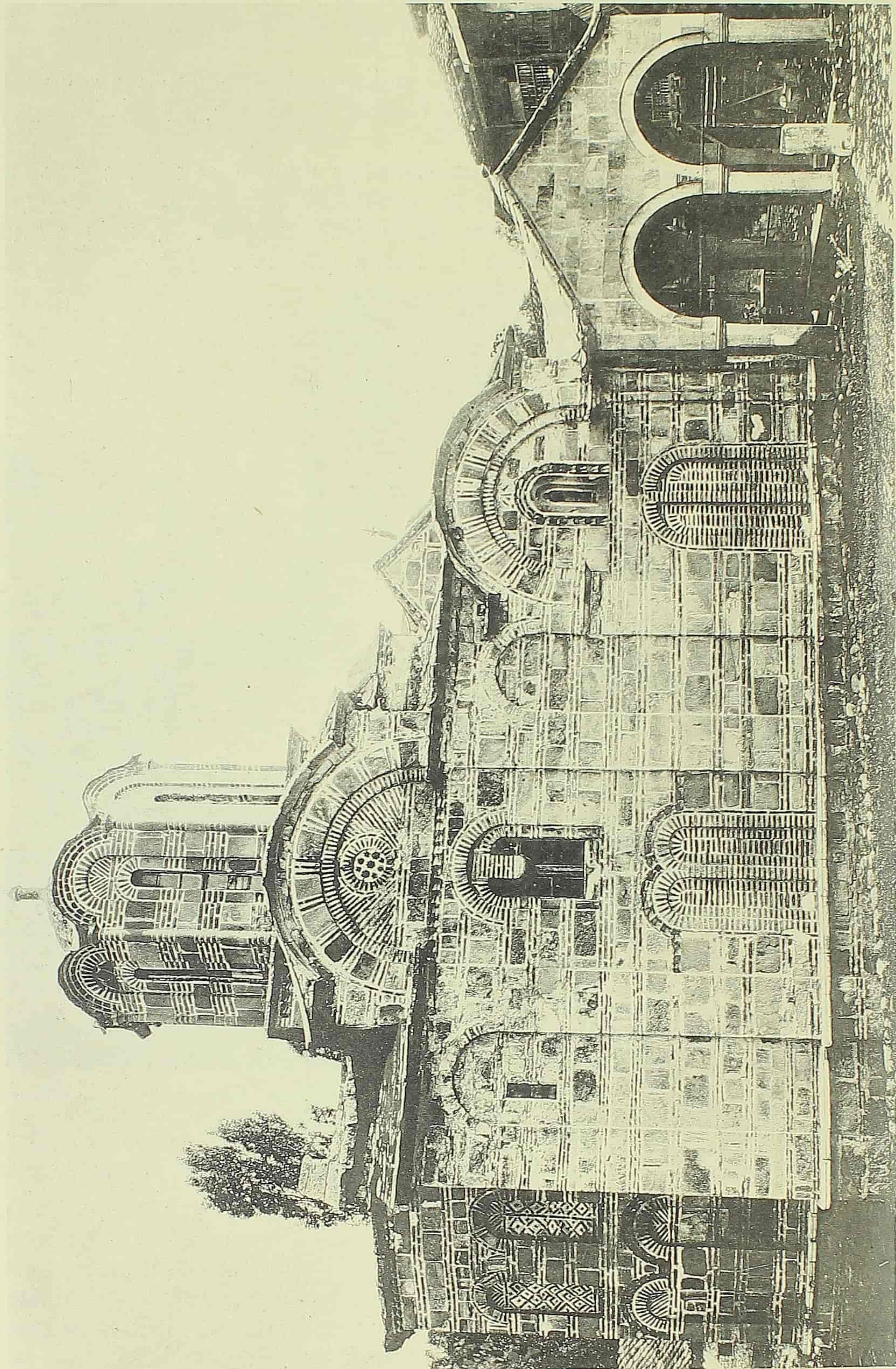
Врло много бриге архитект ове цркве посвећује вратима и прозорима.

Врата (сл. 6) главна, улазна, са западне стране, као објект за себе, на која се око гледаочево мора најпре да задржи, схваћена су монументално и срачуната на ефект из близа. Њихова дивна пропорција; фини профили; урезани полуокругли стубићи, глатки довратници и венац, а скултовани надвратник са криновима, палметама и једном звездом, дају у истину очаравајући утисак. Олакшавајући лук и правоугаона ниша испод њега данас су омалтерисани, те се не види, од каквог су материјала били, ну може се предпоставити, не без разлога, да је лук био од камена.

На кубету има осам полукружних уских прозора све једнаког отвора. На њима се за сада нећемо задржавати, већ доцније, кад буде говора о ефектима полихромије.

Нашу ћемо пажњу сада свратити на прозоре на фасади, који су сви различити.

Двојни прозор на абсиди лежи на мраморном кордону који иде око целе цркве (сл. 15, 18). Уметнут је у полукружно засведни отвор, тако да средњем каменом стубићу одговарају с крајева пиластри без капитела, и тиме су отвори јако сужени. Цео овај отвор

Слика 11. Изглед цркве са северне стране.

је при изради фресака накнадно и нестручно зазидан за 65 см, да поља за фреске не би, нижим отвором, била прекинута. У оба мала, полукружна отвора, у горњем делу, до капитела до данас су очувани оригинални прозорски оквири од гипса. Оквири су ливени заједно с нарочитим окнима зеленкасте боје. Ова окна кружна су, и као да су и сама ливена нарочито за ове прозоре, јер сваки комад за себе има, концентрично, по један пластични кружић са тачком у центру. Капител стубића је од камена са танком плочицом као абакусом и торусом с чеоних страна, док је с бокова равно засечен до стабла стубића. Стабло је такође од камена, правоугаоно, са засеченим угловима, као што се виђа код дрвених стубића.

Двојни прозор на северном средњем забату је сличан овоме на абсиди (сл. 15, 19). Између њих има разлике само у томе што су отвори малих прозора од по четврт круга, који почиње од отпорца, а завршава се на надзидку више абакуса стубића. Стубић је такође од камена но без засека на стаблу. И овде, у горњем делу отвора, сачувани су оригинални прозорски оквири од гипса, цртежа сличног ономе на абсиди. Опет због добивања правилног поља за израду фресака, и овај је прозор зазидан за 25 см.

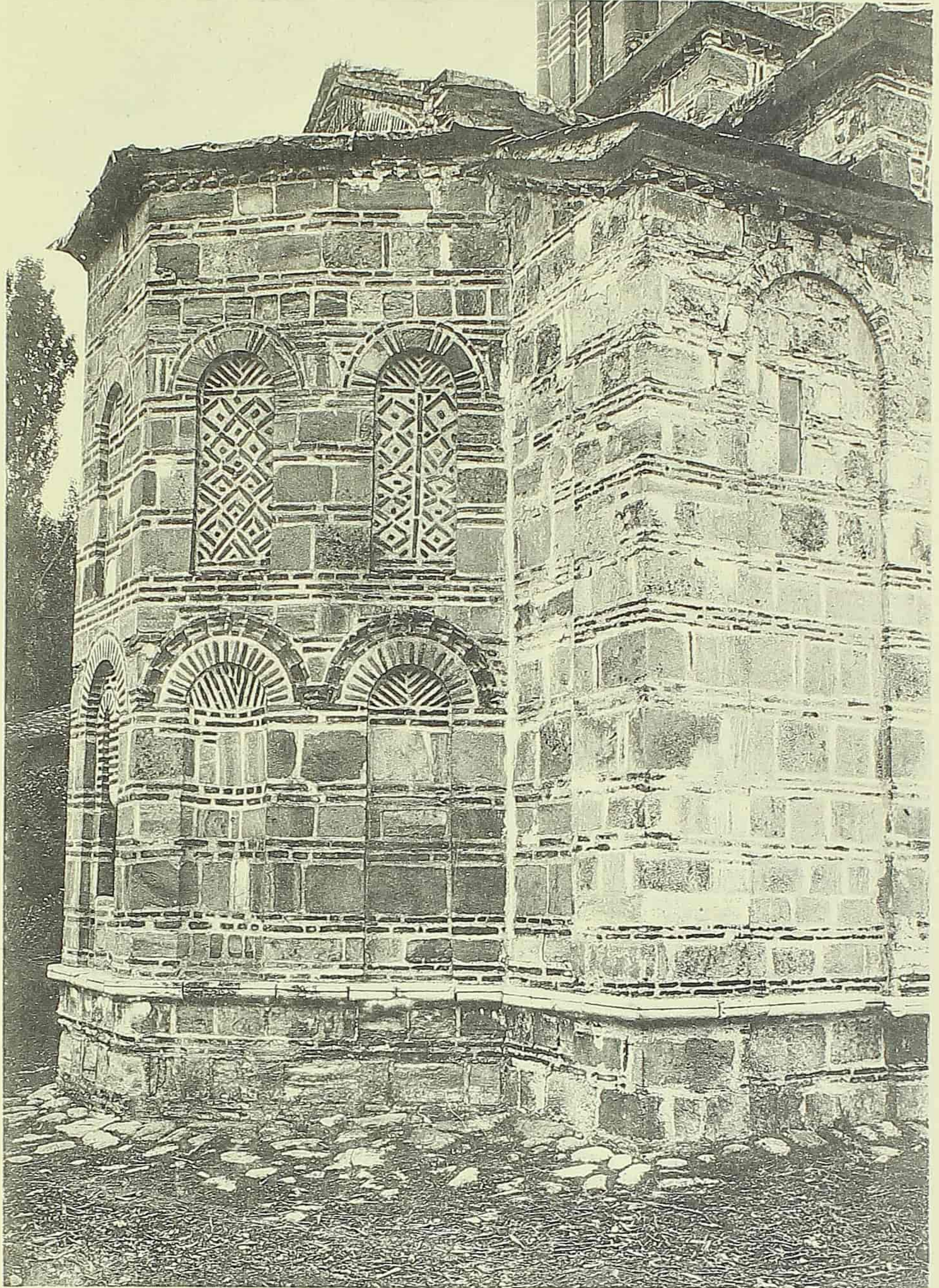
Над овим прозором налази се кружни прозор — окулус са својим кружним допрозорником од опека. У њему је потпуно очуван оригинални прозорски оквир од гипса са својим лепим звездастим решењем, који на први поглед изгледа као розета (сл. 19).

Двојни прозор на јужном забату трансепта врло је оригиналан по својој замисли. (Сл. 15, 16). Мали, концентрични олакшавајући луци у средини, више стубића, своде се само на ширину једне опеке насатице постављене, тако да ова виси над абакусом капитела стубића као конзола. Решење старински наивно, ну јако живописно и оригинално. Остало је све као код поменутих. Код овог прозора нису очувани првобитни прозорски оквири. Над овим прозором, супротно, дакле, окулусу, имамо уски и мали прозор, који је интересантан по томе, што његов олакшавајући лук иде у равни зида, а сопствени је увучен за 20 см унутра. (Сл. 16). Снимањем с поља и изнутра дошли смо до закључка да се такав прозорчић налази и на западном забату припрате, од кога нам је с поља приступан само његов олакшавајући лук, а изнутра му је завршац за 20 см нижи од лука.

Камени мали прозор на северном забату припрате, сав је из једног комада, са оживалним луком заврнутим на горе (магарећа леђа). (Сл. 11, 17).

На јужном забату припрате налази се прозор истесан опет од једног комада, који Millet погрешно назива да је у облику срца³⁾. То су у ствари три кружна мала отвора, чији су центри на три осовине под угловима од 60° , а јако блиски један другом, тако да је спона између њих доцније лако одбијена (Сл. 9, 20). Да овај прозор даде утисак облика срца, нарочито на фотографији, доприноси много и танки, испупчена пантљика, којом је оперважен сваки отвор до пресека са суседним. Овај прозор може бити и сличан онима, који се налазе на звонику Пантанасе у Мистри.

Зазидани двојни прозори на северној и јужној фасади трансепта израђени су са својим допрозорницама и стубићима од самих опека. На северном средњем забату (вероватно и јужном, где су сада врата за улаз у параклис-крстионицу) су полукружни, сваки у својој засебној правоугаоној ниши коју раздваја стубић дебљине $\frac{1}{2}$ опеке (19 см.) а на забатима припрате (сл. 21) су пресведени са по четврт круга; иначе израђени као и на средњим забатима.

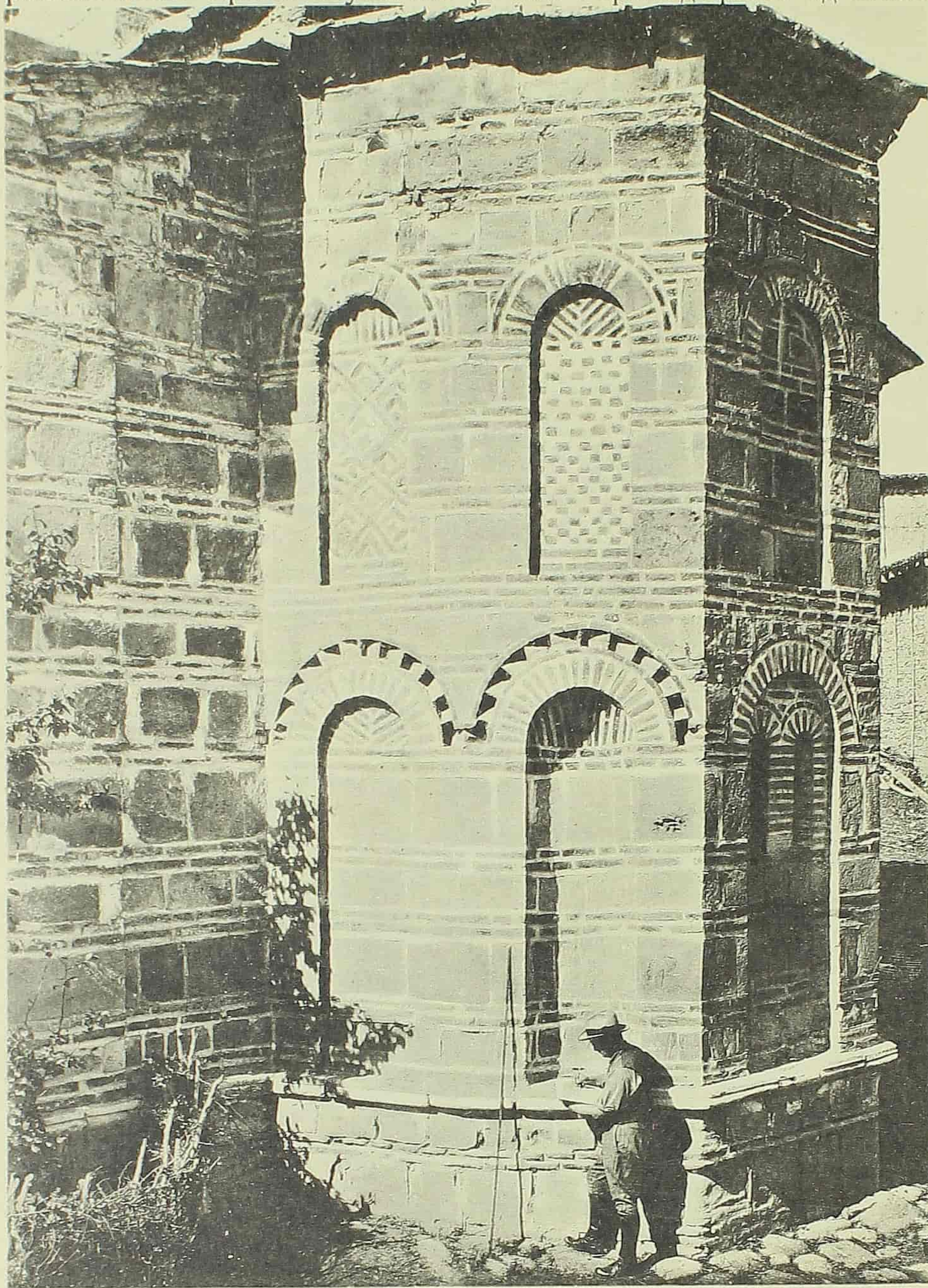

Слика 12. Изглед са севера абсиде и североисточног дела бочног брода.

³⁾ Millet, *L'ancien art Serbe*, p. 128.

Као детаљи, од специјалног су интереса крстови, којих на цркви има четири, све различитих.

Највећи, најлепши и врло оригиналан је крст на врху кубета. (сл. 15). Састављен је из два материјала: каменог постамента од белог мрамора и бакарног крста. Камени постамент има стопу, стабло и главу. Стопа је кружна — цилиндрична, са коничним за-секом до дебљине стабла. Стабло је такође цилиндрично са ентазисом, иначе глатко, а глава мало надвишена полулопта, канелирана је са 10 удубљења, која јој дају дињасти облик. На врху главе избушена је рупа, у коју је оловом заливен носач за крст, а за који је прикован сами крст од бакра. Краци крста завршени су круговима, а испод хоризонталног крака спуштена је као гирланд грана од шиљастих акантусових византијских листића. На крсту налазе се урезана слова на страни

Слика 13. Изглед абсиде с југа.

урезана слова на страни

западној:

источној:

Ц		Ѡ	
Б	П	Н	КА
Њ		ХС	

Крстић на западном забату цркве је од гвозденог лима, сасвим прост, — две прекрштене шипчице пресечене кружићем, без криптографа.

Крст на забату надзидка на калоти припрате такође је врло интересантан. Он има постамент од камена (жутог пешчара) и крст на голубу од бакра.

Постамент је доста дугачка, квадратна камена гредица подељена на двоје, са зарезаним угловима. Између ова два дела камена углављен је и затопљен носач за крст, који се завршава малом лоптом. На лопти стоји залемљен и завезан жицом голуб (сл. стр. 5.), чије су ноге заковане за тело, а који на леђима носи забоден мали крст такође од бакра. Краци крста дебљине 5 mm. завршавају се кружићима. На крсту је криптограф исти као на крсту кубета.

Мали крст на западном

забату припрате има лепо исцртане краке (слика 25.) са криптографима, на страни западној: источној: Он стоји укопан у зид преко носача који се завршава коцком са зарубљеним угловима.

Ѡ		М
---	--	---

Ц	Ѡ	Ѡ	Б
---	---	---	---

ХС	Л
----	---

Ефекти полихромије. — Најглавнији ефекти на

фасади цркве, на које је њен архитект рачунао, били су несумњиво ефекти полихромије.

Цела фасада од почетка до завршетка израђена је пажљиво и са великом брижљивошћу, од редова опеке и разнобојног камена. Никако се не би смело рећи да је случајно,

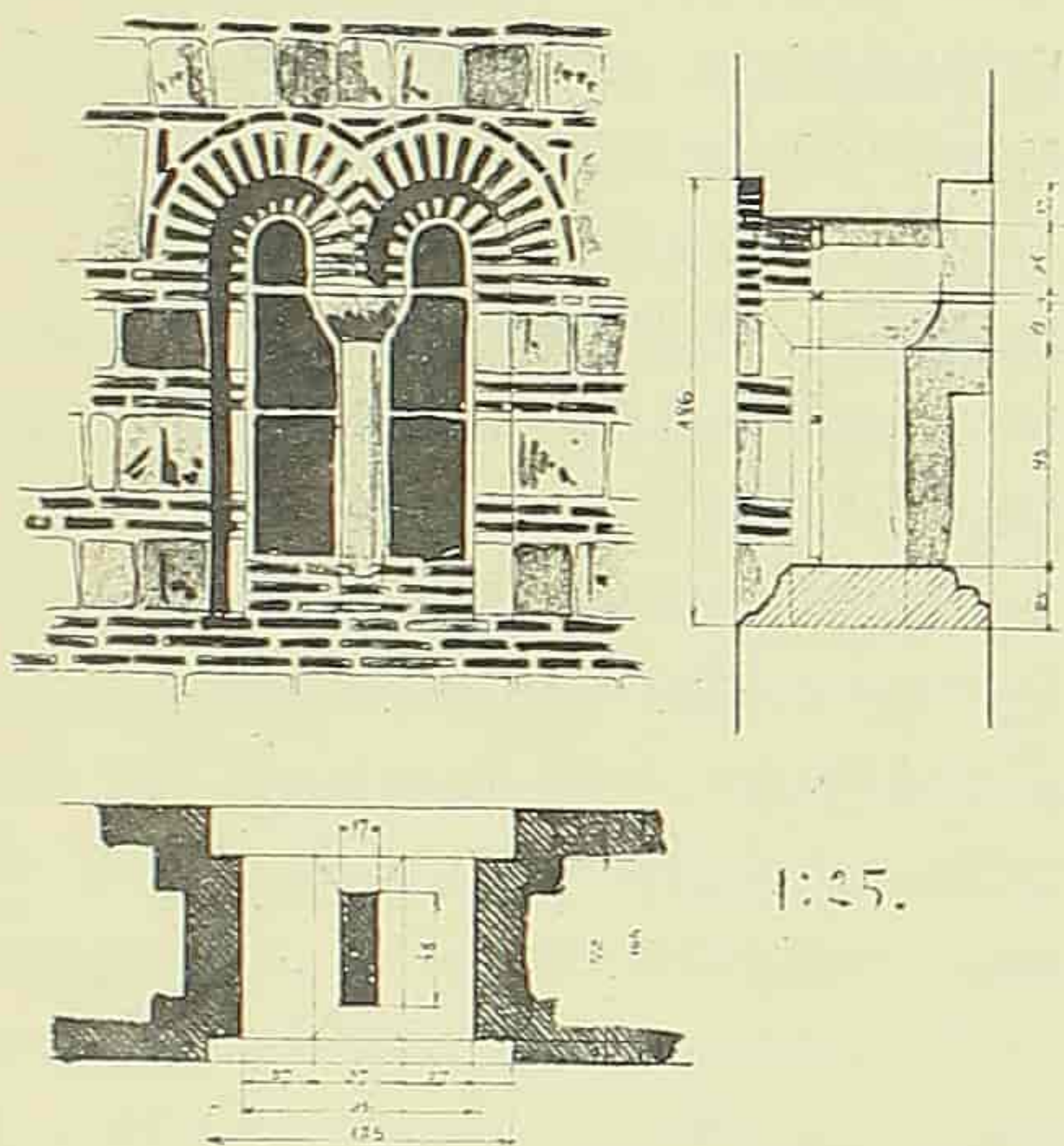
што је баш камен разнобојан, јер у самој Марковој Реци, као што је већ напред речено, налази се неисцрпни рудник зеленкастог и сивог гранита, у близини се свакако налази довољно жутог и мрког пешчара, али се црвенкастог Макрешког камена не налази, као што се не налази ни белог мрамора. Мрамор и црвени камен довлачени су са стране, да

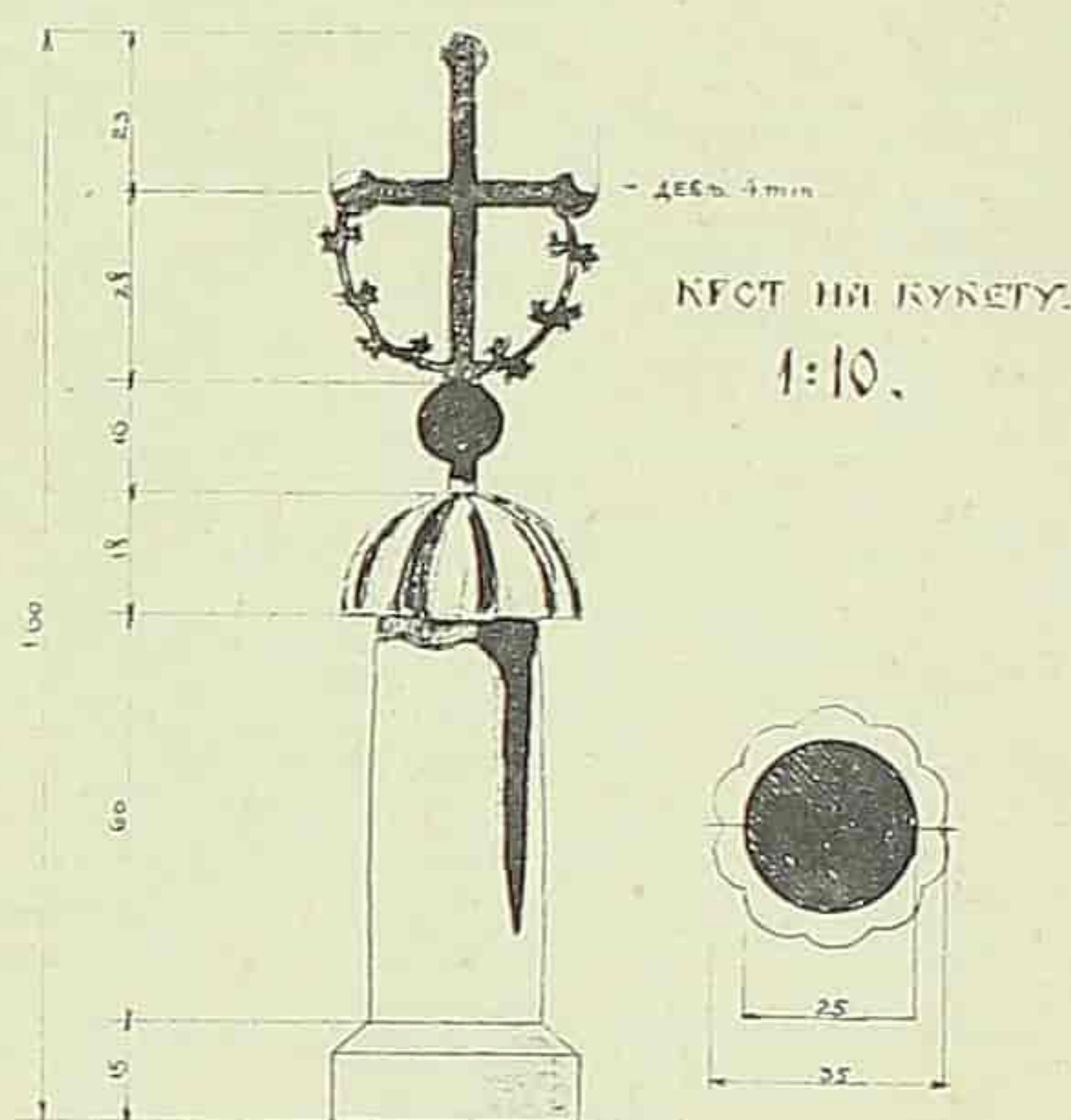
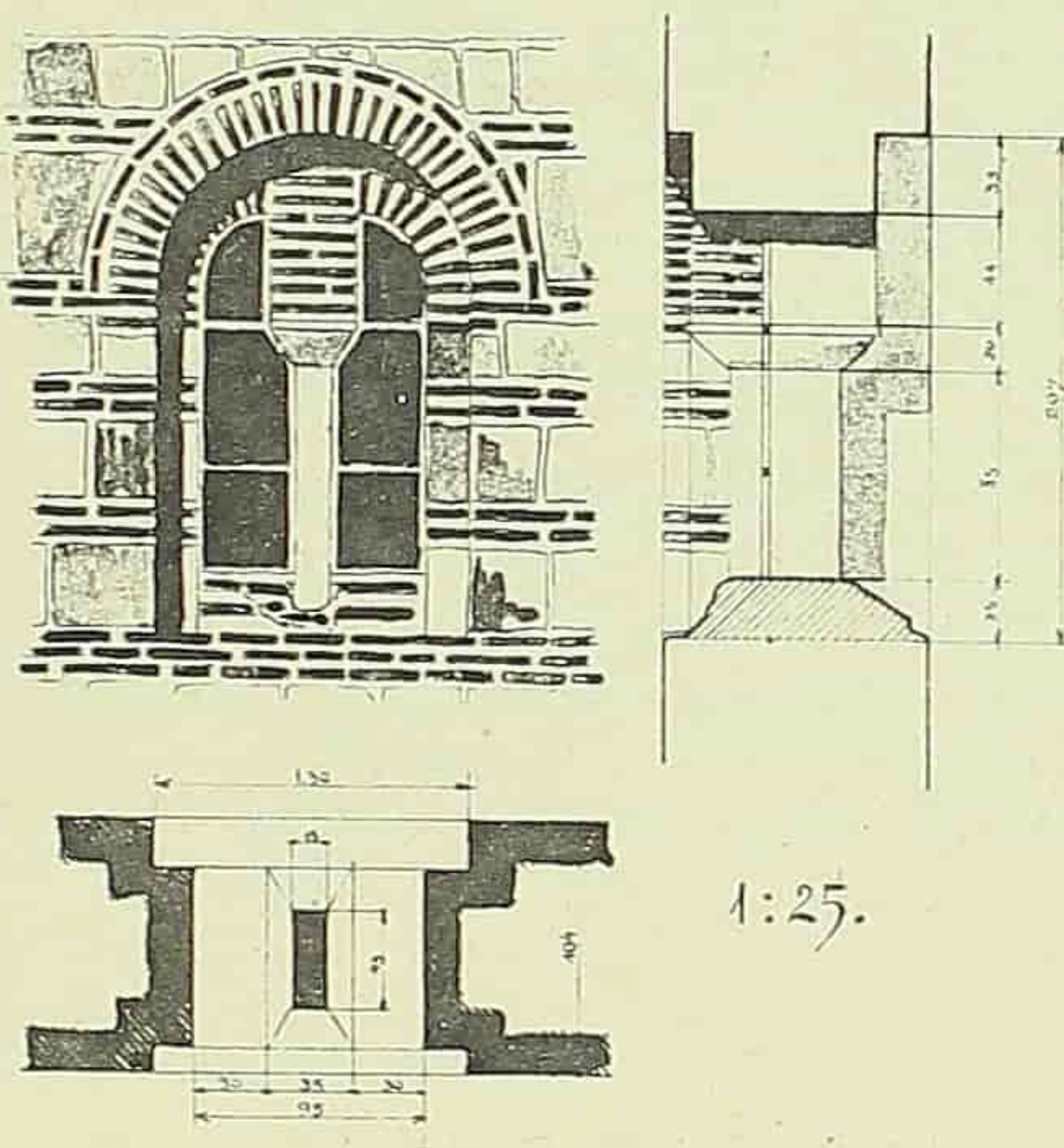
Слика 14. Изглед кубета, надзидка над калотом припрате и кровова.

МАРКОВ АРХИТЕКТУР. - ЦРКВИ СВ. ДИМИТРИЈА. - ДЕТАЛИ.

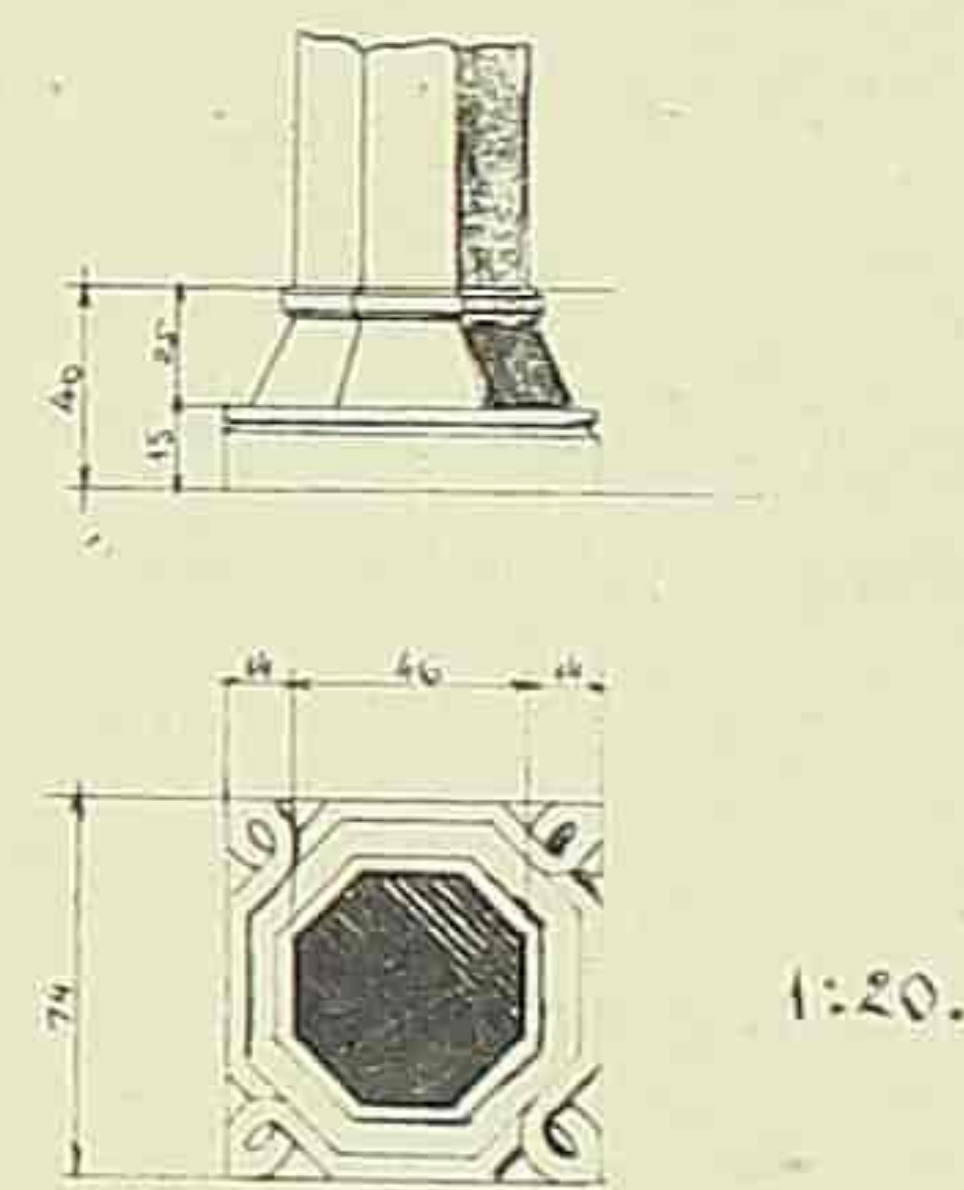
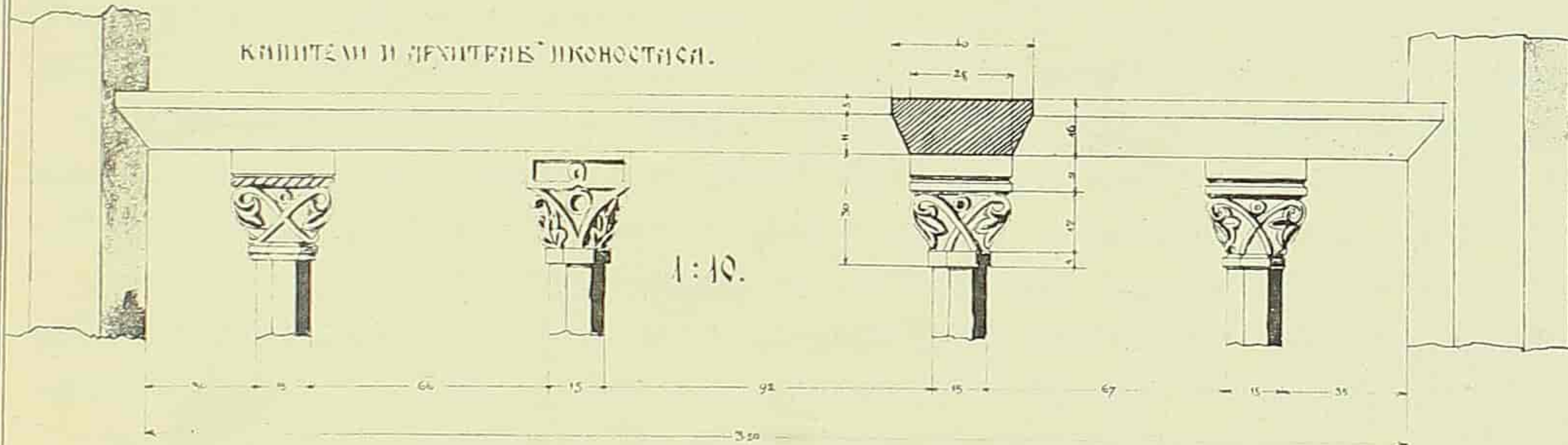
ДВОЈНИ ПРОЗОР НИЗ. СРЕДЊЕМ КЛАКЛИНУ.

ДВОЈНИ ПРОЗОР НИЗ. СРЕДЊЕМ КЛАКЛИНУ.

КРИЛИЦА И ДРУГИТЕ ИКОНОСТАСИ.

СТОПА ГЛАВНИХ СТУБОКА.

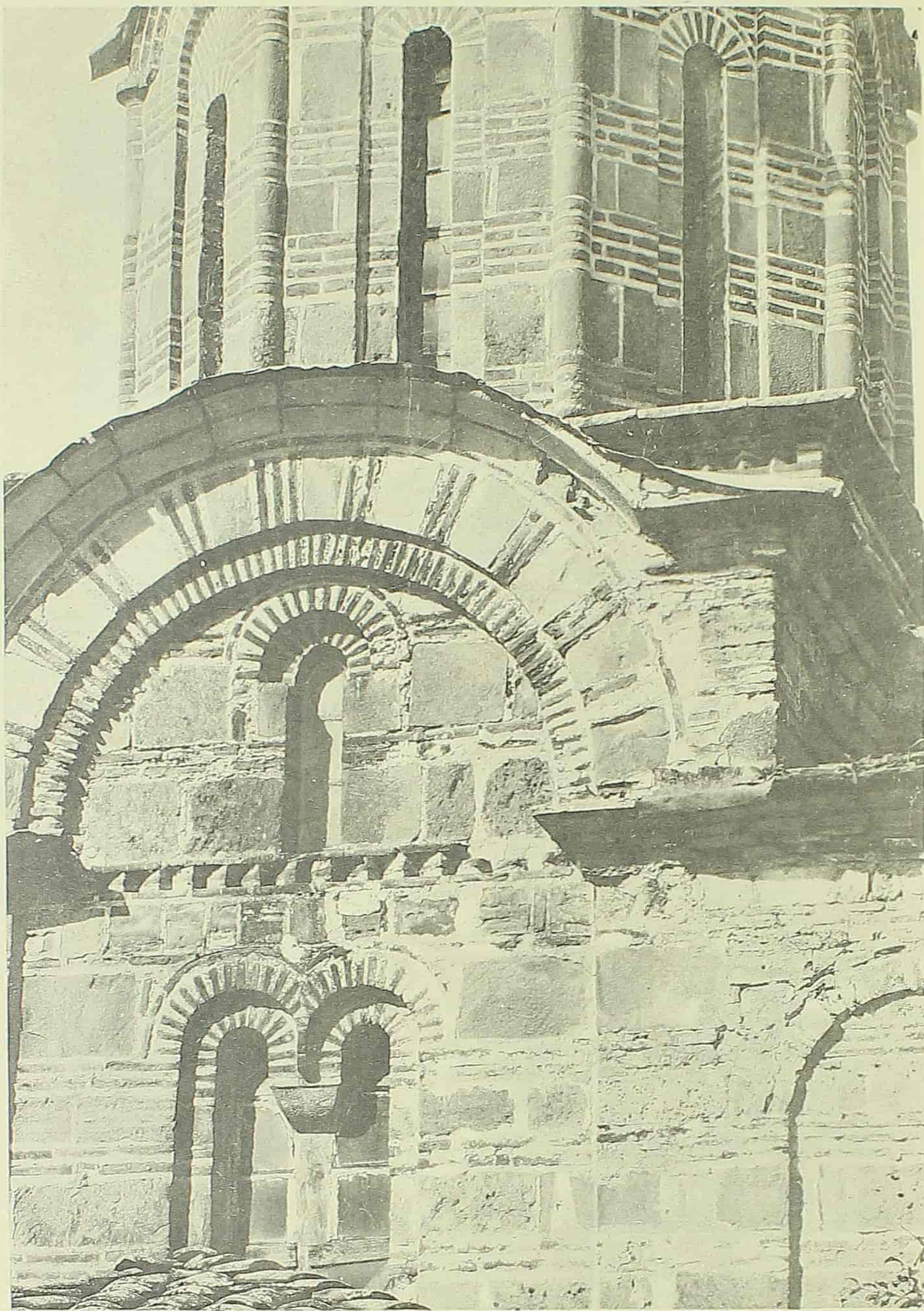
Снимано,
арх. Марко Митић
1924.

Слика 15.

би својим бојама дали фасади још коју разноликост више. Ово би се понајпре могло рећи за кордон — банак, чија упадљиво јасна бела боја јако истиче његову конструк-

тивну функцију, а одваја слепи део фасаде од онога испроваљиваног прозорима и нишама.

Чисто и технички скоро на данашњи, модерни начин прецизно изведени луци од црвене опеке; архиволте од наизменичних редова опека и јасно жутог пешчара на забатима; испуне под олакшавајућим луцима на кубету, скоро свака различитог цртежа; венци од цик-цак зубаца, удубљених или испупчених; геометријски орнаменти од опека на абсиди; меандри, шавови, крстови, насатице поређане опеке, шаховска поља, архиволте од удубљених цик-цак зубаца, и многе и многе друге појединости, — све прошарано разнобојним квадерицама и белим спојницама од малтера, дају овим зидинама, некад према плавом небу,

Слика 16. Деталј трансепта с јужне стране.

некад према зеленој шуми изглед здања, каква се само у бајкама замишљају. Сваки детаљ је песма за себе, одјек и откуцај срца њеног песника.

Но, уметник се није задовољио само оним бојама које су му дате природом свога материјала. Њему су природне боје опеке сувише слабе. Он их појачава. Велики део недовољно јасно црвених опека он боји бојама *al fresco*, црвеним, мало јаснијим него вишњевим.

Спојнице — фуге не оставља све једне боје. Негде он меша свој креч са јасно жутим, скоро белим, финим песком с околних брда; негде пак са зеленкастим, гранитним из Маркове Реке; негде попуњава спојнице малтером од затворенијег жутог песка, каквог такође има у близини: он неће да замара очи својих гледалаца монотонијом боја које се понављају.

Понегде само, умеће он између камених квадера и по коју опеку насатично, а где би камен био случајно, при преношењу, окрњен, он га не наставља као Виде Которанин на Дечанима, или као мајстор Студенице, већ ту додаје делић опеке, насатично или положено.

У опште, третирање фасаде није схваћено чисто технички, под конац и прав угао, како

би то данашњи мајстор чак и преко своје воље морао да чини, већ сликарски, уметнички. На тај начин фасада даје утисак лепе полихромне слике рађене слободном руком.

У унутрашњости цркве, жеља за ефектима полихромије изражена је живописањем свих зидова, почев од патоса па до завршца кубета. Овај манир, традиционално и обавезно византијски неће нам бити предметом третирања у овом одељку.

Задржаћемо се мало на полихромном, каменом патосу, који и данас постоји, без много квара и измена. Испод кубета патос је састављен од мраморних и кречњачких плоча разних боја, поређаних у складне геометријске фигуре. (Сл. 25).

У средини, испод кубета налази се бела квадратна мраморна плоча, сва из једног комада, која има око себе пошироку бордуру од правилног комађа плавог кречњака. Све ово плива у пољу од комађа белог мрамора, а цела слика опет оивичена је бордуром од мозаички поређаних — као шаховска поља — плочица наизменично белих мраморних и плавих кречњачких. Између ових плочица, мала троугаона поља попуњена су смесом од вештачког камена црвенкасте боје. Ова је смеса израђена (слично данашњем терацо-

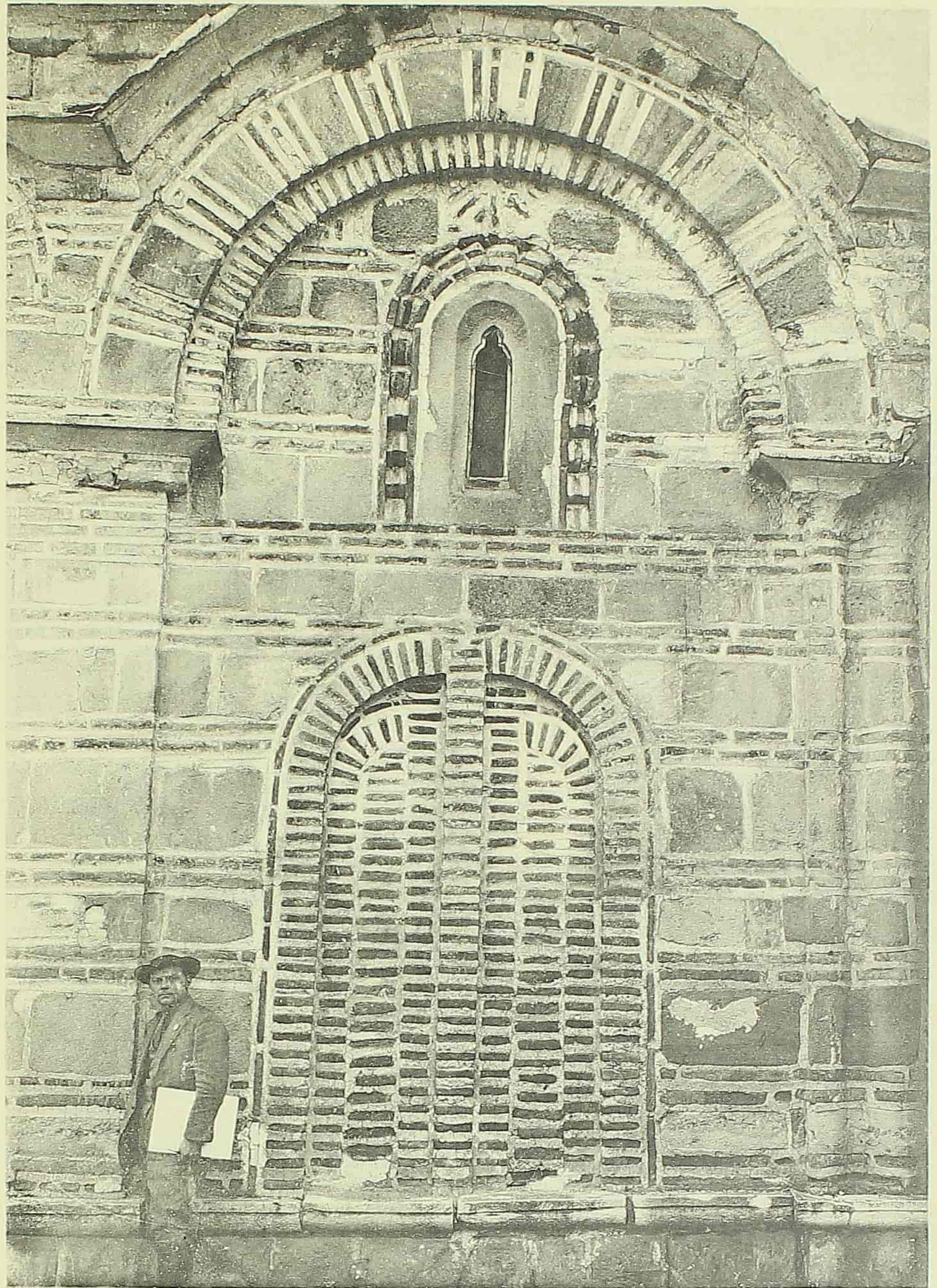
мозаику) од ситно туцаног црвеног мрамора и креча, вероватно помешаног са гипсом. Око ове бордуре поређано је крупно комађе од плавих кречњачких и белих мраморних плоча, без нарочитог реда. На 50 см даље (ка западу) од ових плоча почиње једна правоугаона фигура од белог мрамора, ширине мало мање, а уоквирена плочама од плавог кречњака.

Патос овај даје врло пријатан утисак јер не прекида полихромни ефект задобијен присуством фресака, већ га допуњује и снажи.

Анализа стила. — Жеља нам је била да овога пута дамо само један технички, архитектони опис ове грађевине, не обзирајући се на утицаје којима је подлегао њезин аутор, када ју је својим интелектом зачео. Ставили смо, дакле, себи у задатак, да, за времена, имајући стално пред очима техничку несигурност тла на коме се она налази, у овоме градиву дамо један прилог за општу студију наше класичне архитектуре. И баш зато, нећемо моћи пропустити а да не забележимо неколико опажњања врло важних по ову цркву, а и по оне које су постале доцније од ње.

Решењем своје основе ова црква даје потпуни израз типа крстообразне цркве Грчке школе⁴). Исто тако и сваким појединим детаљом своје конструкције остаје, у главном, до краја таква. Архитектонска концепција монументалне пластике и пластике другог степена, жеља за снажним ефектима полихромије, постигнута ређањем опека и камена као и украсима од опека, одају нам потпуно израђеног мајстора Грчко-византијске школе. Но ипак, има и сувише много детаља који су рађени не само у духу романском, већ и таквих који су чиста копија детаља с грађевина романског стила. Ово, разуме се, важи понајвише за детаље од камена. Тако, главни осмоугаони стубови са својим стопама и вероватно, капителима; цео иконостас, са својим скултованим и профилисаним капителима (који јако подсећа на Дечански); главна, улазна врата са својим скултонавим надвратником, урезаним стубићима за којима се повијају стопе; прозор на јужним забату припрате, главни кордон (банак за следеће прозоре и прозор на абсиди); камени венци — све су то детаљи који несумњиво припадају романском стилу. Ипак, не би морало значити, да их је тесео баш какав „с мора мајстор“. На против, пре би се могло рећи да их је истесао мајстор, васпитан у грчко-византијској школи, који је видео Дечане, Студеницу или Бањску, или је раније био гдегод у Приморју. Ово у толико пре, што је свугде ипак задржан манир византијски, небрижљивих но ипак елегантних и тачних потеза, а није употребљен онај чисто романски, са својим префињено правилним потезима и строго академским решењима.

Исто тако и сви крстови, по својој замисли и цртању без обзира на детаље нису византијски већ романски. Ово би у првом реду важило за крст на забату надзидка припратине калоте (сл. стр. 5).

Слика 17. Детаљ северног забата припрате.

⁴) Gabriel Millet. L' école Grecque p. 55.

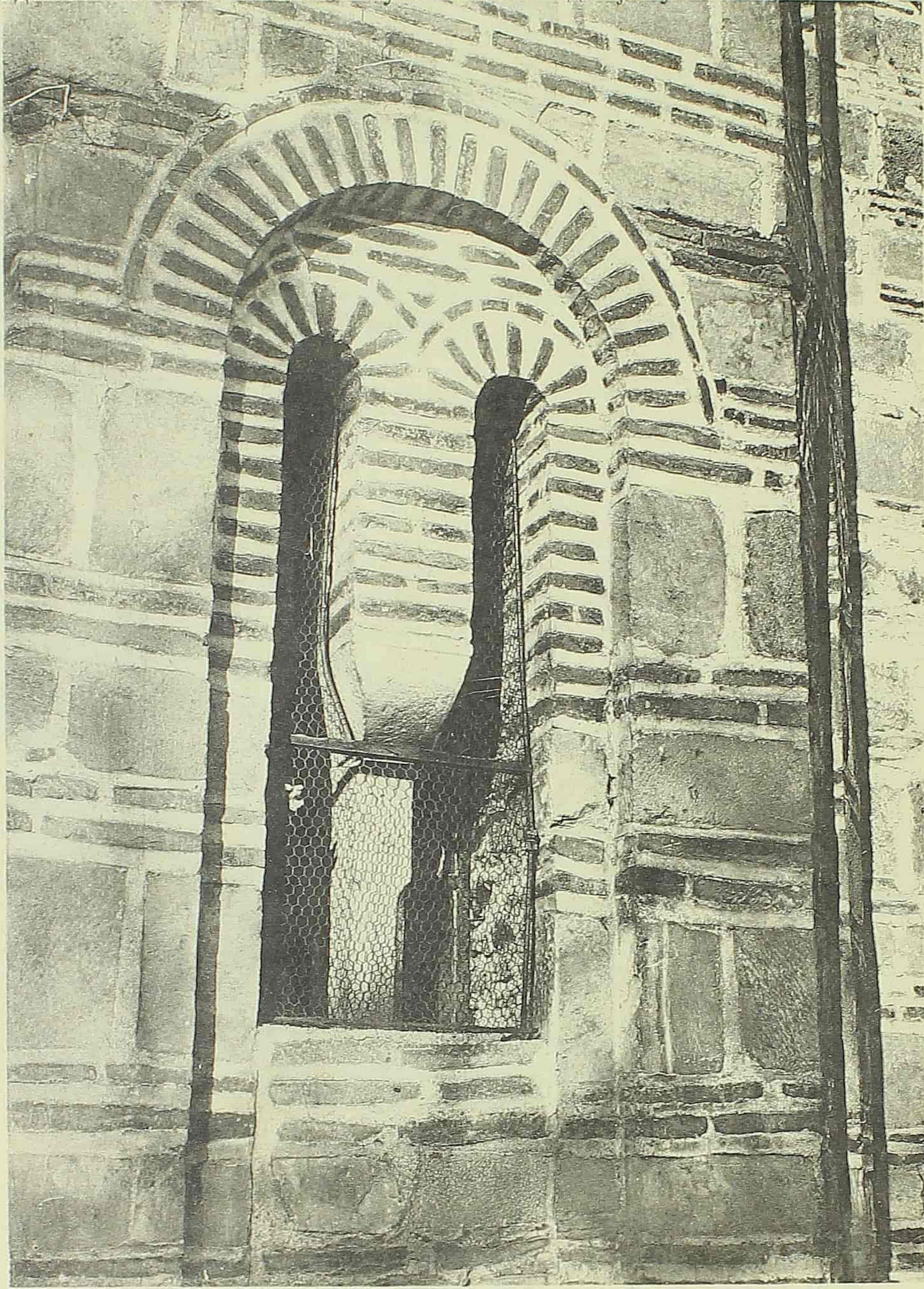
По томе, дакле, нећемо бити на кривом путу ако цркву Св. Димитрија будемо сматрали типским представником, претечом специфично Српског стила у коме се огледа сукоб, синтеза утицаја Истока и Запада, на чијим се је лимитима он и развио.

Конструктивност и конструкције, техника и материјал. — У претходним тачкама било је већ по где-где говора и о техници и материјалу.

Покушаћемо овде да детаљније проучимо све то.

У опште узев, конструктивности у главним потезима не само што се не би имало шта да замери, већ, на против, морало би се подвући да је архитекта цркве Св. Димитрија и у овом смислу показао свој велики дар, дар озбиљног и школованог конструктора.

Као што смо раније видели, пиластри и лизене на фасади маркирају тачно место где се налази потисак лукова или где је угао зидова. Пиластри и лизене су у овом случају и конструктивни, јер дају

Слика 18. Детаљ двојног прозора на апсиди.

појачања зиду баш онде где је то и потребно, где лук шаље свој хоризонтални потисак. Ови хоризонтални потисци паралисани су још и дрвеном храстовим стегама димензија 13/17 или 15/19 см. Стеге су постављане увек и једино у правцу силе и ни једна од њих није узалуд дата. Поред ових сасвим видних стега, провучене су стеге у дебљини зидова и оне пролазе у доњој етажи прозора кроз прозор абсиде, а у горњој кроз двојне прозоре на забатима. Кружне стеге у кубету нису изостајале, а једна од њих пролази кроз средину прозора.

Но тек у извесним детаљима конструктивности нема, или је врло рђаво спроведена. Тако на пример, абсида је врло рђаво и неконструктивно прилепљена уза зид. Њезин свод сасвим нема везе са сводом средњег брода, а што је до данас у целости одржан има се захвалити једино добром покривачу — олову, које је јако заковано за чело лука, а празнине добро наливене малтером. Снимајући, могло би се доћи у сумњу да то збиља може тако да буде, да није свода средњег брода који је челом својим скоро цео откривен. Разуме

се, да је ово дошло због тога, што се хтело да свод абсиде буде концентричан са сводом средњег брода, а да покривање оловом буде без дрвене, грађе, директно преко сводова, па ипак да се абсида одвоји, да буде нижа од главног крова.

Надзидак, затим, над калстом припрате, који је пун због своја четири тимпанона стоји цео над калотом а не над зидовима и луковима. Њиме је калота јако повећала своје хоризонталне потиске, које, додуше, зидови источно и западно и не осећају, али које луци, северно и јужно, поребарке потискивани, могу лако осетити при каквим покретима грађевине, који би настали било услед земљотреса, било услед клизања терена, поред свега тога што пандантифи калоте делају супротно, паралишући (надзиђујући) те потиске, нарочито ако су изведени од хоризонталних редова, а не од концентричних као делови описаног кугластог свода.

Поред ових, налазе се извесне мале неправилности у конструкцији зида и детаља, дошле услед жеље за ефектима полихромије, траженим преко црвене боје опека. На пример, многе шамброне, допрозорници, спојени су с луковима која их пресводе и изведене од самих опека, немају везе са зидом. Разуме се да ово ништа не шкоди моћи ношења зида, због његове дебљине.

Опеке имају димензије 4/19/42 см.

Обимни зидови дебели су по 104 см, дакле 2 $\frac{1}{2}$ опеке. Луци и унутрашњи зидови дебели су по 86 до 90 см што чини с малтером 2 опеке. Преградни зид иконостаса има дебљину 46 см, дакле 1 опеку с малтером.

Сви луци над прозорима имају дебљину по $\frac{1}{2}$ опеке, т. ј. 19 см.

Техника зида, традиционално византијска, понајпре је диктована структуром и квалитетом материјала.

Малтер је прављен од креча и крупнозрног, зеленкастог гранитног песка из Маркове Реке. Овај песак је толико кристално чист, да даје малтер изванредне тврдоће. Спојнице, дебеле око 4 см извлачене су доцније, при довршавању грађевине. Негде су лењирани и обележавани мистријом, а где је зидање ишло мало укриво, израђиване су слободном руком. Оне врло мало испадају из равни опека — око 3 мм.

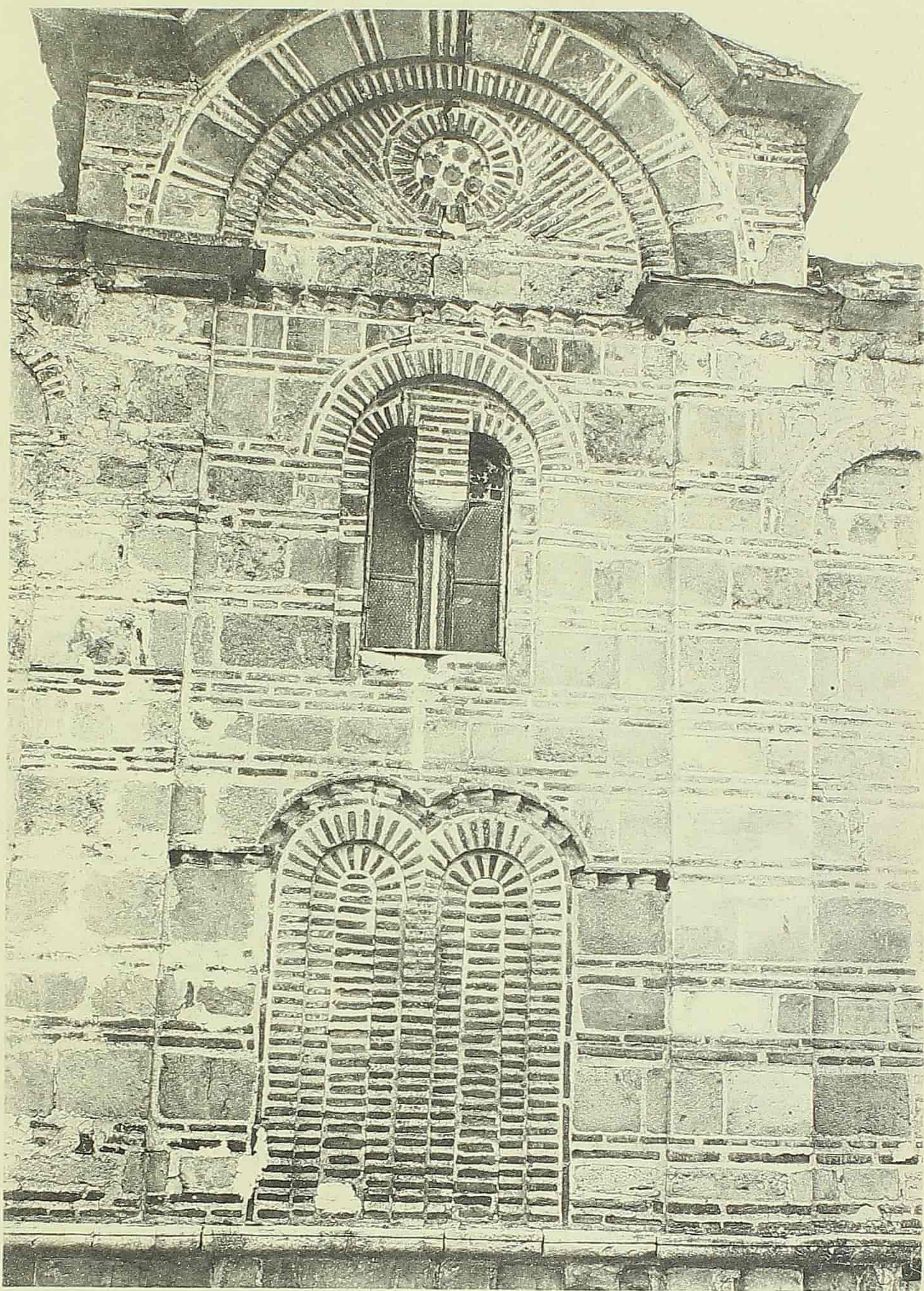
Опеке су врло рђавог квалитета. Скоро су све недовољно печене и врло бледе боје, тако да је било потребно бојити их. Изузетак чине биране опеке за зупчасте венце и лукове, а нарочито оне за таласасти венац на кубету, које су биране од најбољих. Код овог венца имамо још и ту особитост, да су спојнице од малтера дебеле свега око 1 см.

Како смо већ напоменули, камена има разних врста: гранита, пешчара кречњака и мрамора. Сви су они тесани на исти начин и свугде заравњавани зупчастим длетом без нарочитог реда и без извлачења ивица.

Код венаца је тесање камена наивно. Ово се нарочито види на мраморном кордону, где има, у главном, две врсте квадера: квадера текућих и квадера чији се профили ломе под углом од 90°. Осим на западној фасади, недостају нигде квадери код којих се профили *секу* под углом од 90°, већ је у таквом случају, дакле на углу зида и пиластра, редовно квадер пиластра угураван у зид, а онај који иде уза зид, наслоњен је поред овога. Види се да су овај посао вршили невешти каменоресци, далеко од надзора протомајстора.

Пешчар, жути и мрки, којег је највише на фасади цркве, врло је хигроскопан, мек и трошан, тако да се стално љуспа. Малтер око њега, будући да је тврђи, на многим местима остао је сам и старији од камена.

Код главних камених стубова, носача унутрашње конструкције, између спојница уметане су танке оловне плоче за изравнавање притисака.

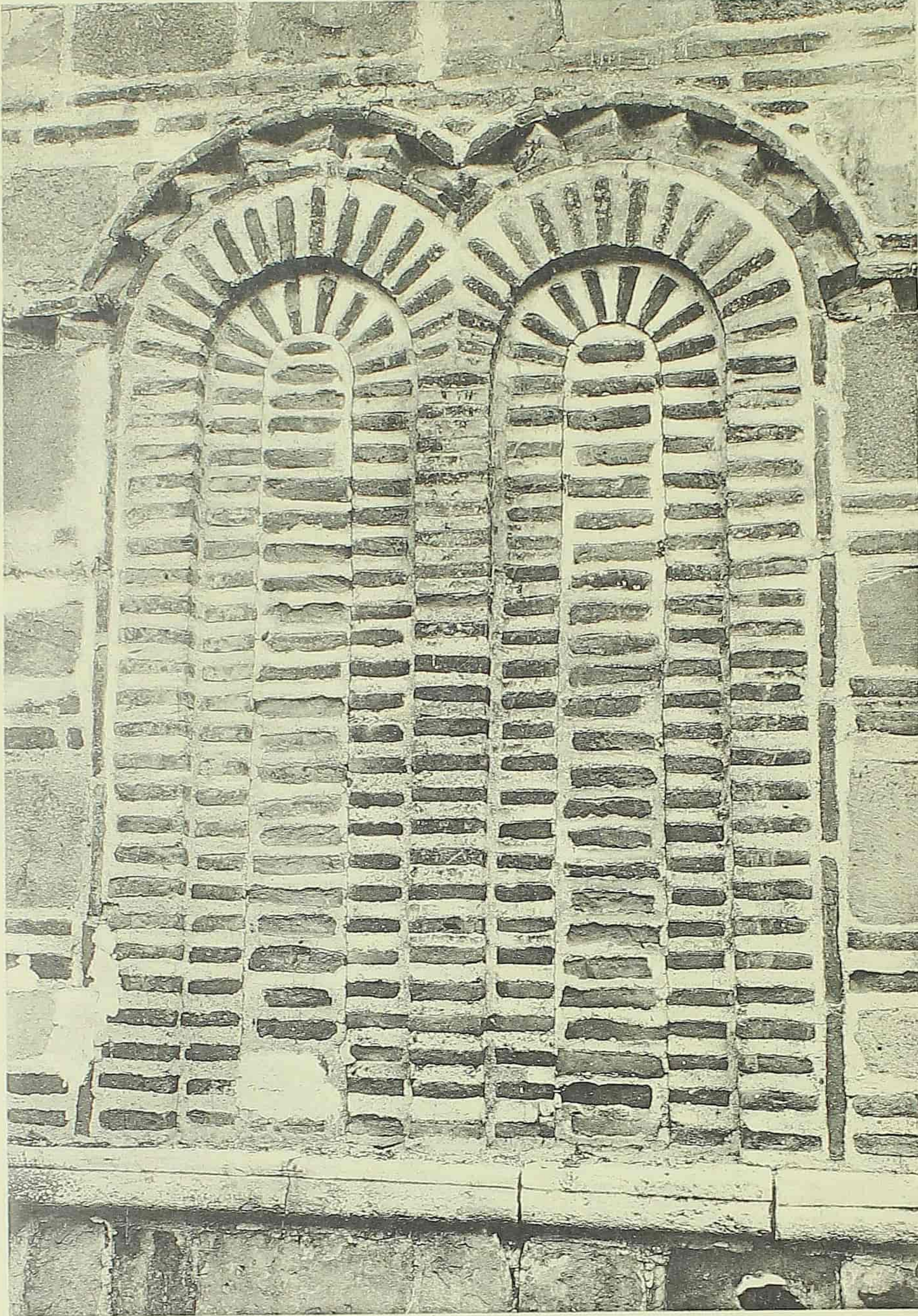

Слика 19. Детаљ трансепта са северне стране.

Тананост главних, носећих стубова уверава нас о необичној смелости, односно стручности архитекта ове цркве. Добија се утисак као да су стубови нарочито прорачунавани, и тиме је, ваљада, њихова моћ ношења до максимума искоришћена.

Главни, улазни портал израђен је од крупног комађа финог кречњака са финим спојницама, но свакако без малтера, већ са листовима олова.

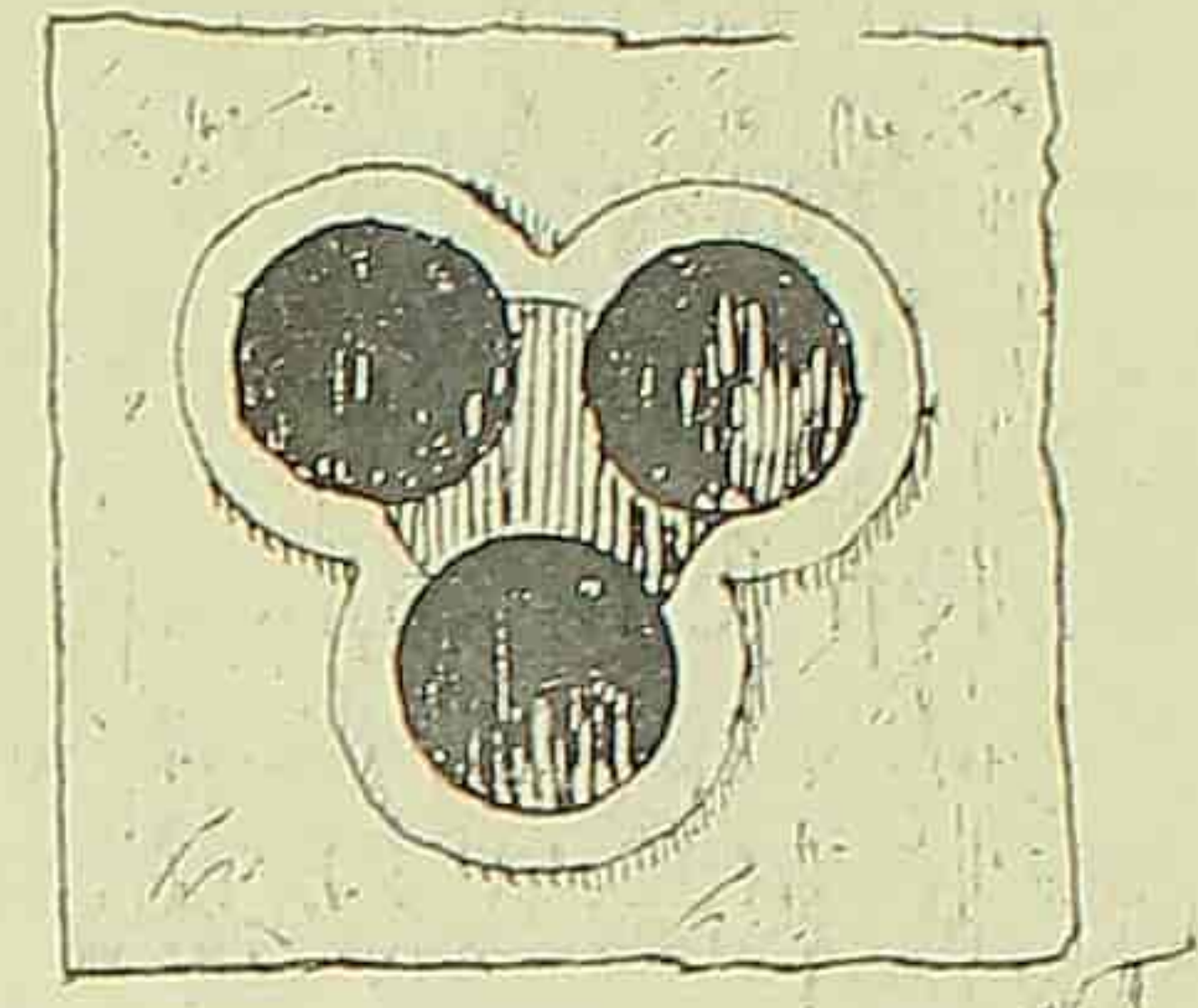
Унутрашње малтерисање, како је раније речено, на сваки начин нису израђивали зидари, већ живописци, део по део, како су фреске напредовале. Отуда је само малтерисање као површина врло рђаво извршено. Зидари, који су познавали онако фину и тешку

Сл. 21. Детаљ зазиданог прозора на северном средњем забату.

сами за себе јако интересантни и у неколико допуњују општу слику некадашње славе и богатства ове цркве.

И данас постоје у цркви, на својим местима, осам ланаца за полилеј, који висе на осам кука, испод сваког прозора на кубету. Ланци су гвоздени, са орнаментима или резаним, или нарочитом формом, под ударцима чекића истискиваним⁵⁾. Састављени су из делова једнаке величине а разних цртежа, прекиданим местимично мало већим кружним елементима (сл. 26). Сваки ланац завршавао се доле необично лепо стилизованим, ливеним двоглавим орлом, на кога се настављао изванредно добро компоновани носач за кандила, као део главног колута. Главни колут настављао се на ове носаче, и он је био састављен из мањих колута са натписима или двоглавим орловима. (Сл. насл. лист и стр. 6). Кандила, која су висила на колуту, имала су на своме данцету ситне двоглаве орлове. Од њих је до данас заостало неколико, растурено по угловима цркве. Највећи део елемената главног колута однео је у Софију, у музеј, извесни Бугарски професор. Један од тих елемената (в. насл. лист) са натписом „В Христа Бога благоверни краљ Влкашин“,

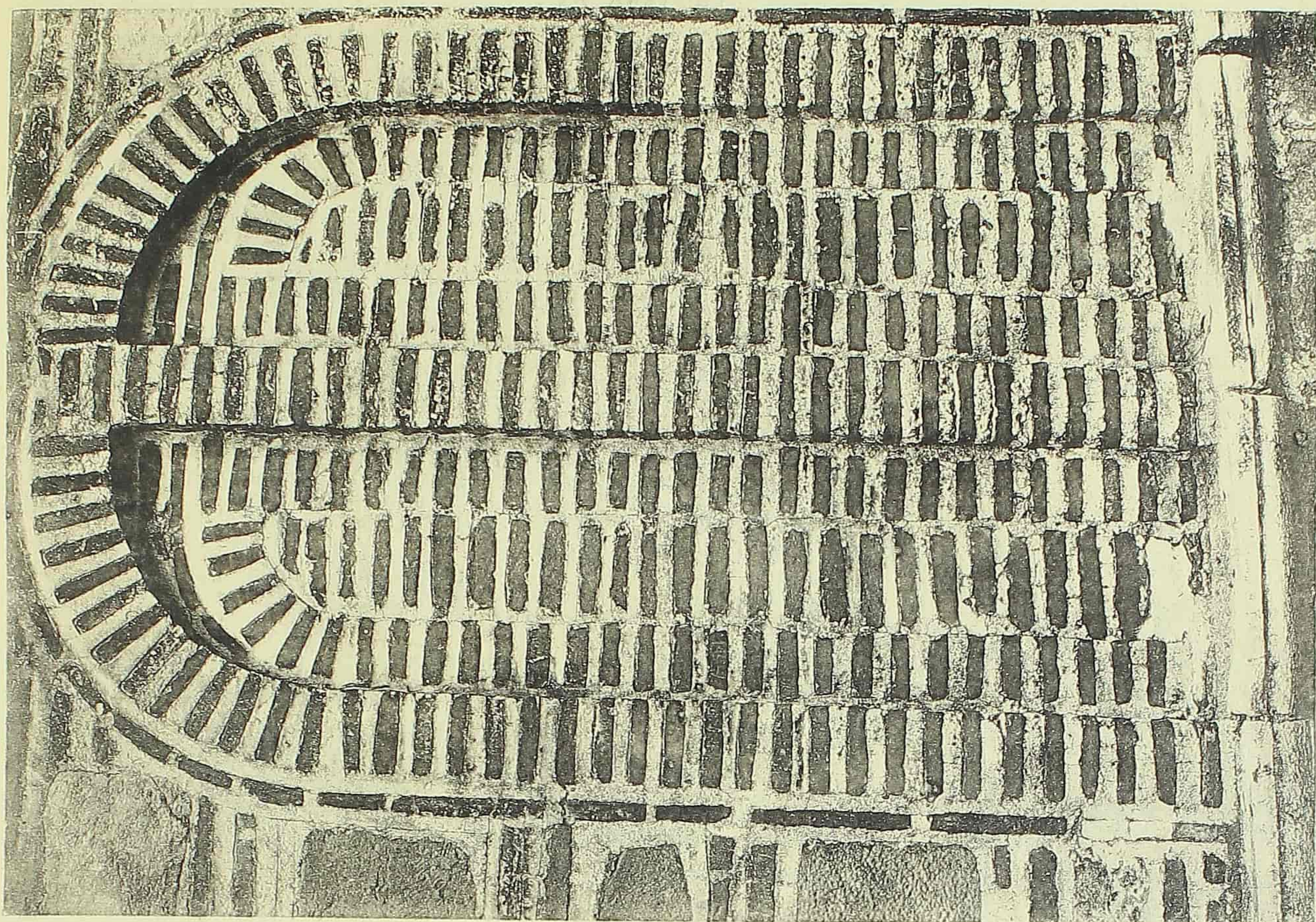
Сл. 20. Прозор на јужном калкану припрате.

технику фуговања на фасади, нису могли на овај начин изградити унутрашње малтерисање, као посао несравњено лакши. Дебљина слоја малтера је веома различита и варира од 0,5 до 7 и 8 см. Унутрашњи, мали венчићи су притом замалтерисани, као и камени капители свих шест стубова. Што су и капители стубова замалтерисани, кривице има и до каменорезаца који су абакусе њихове оставили таман толико широким, да су једва на њих могле да стану по две опеке у квадрату, а да за налегање малтера није остало ништа и малтер, да не би висио, морао је бити обавијен око капитела све до врата стуба.

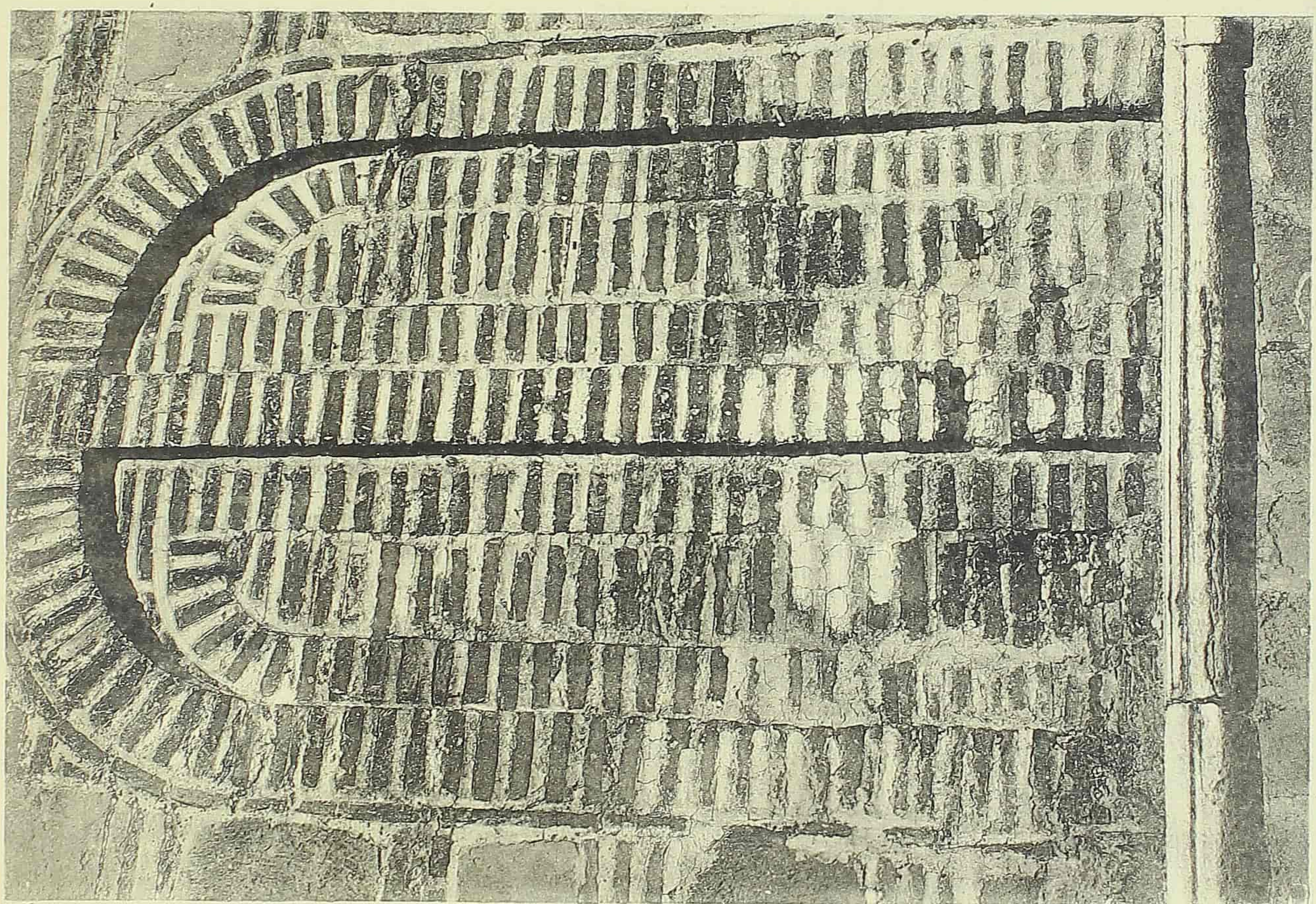
Неће бити без интереса споменути овде још неколико детаља, независних строго од архитектуре, али, који су и

⁵⁾ У данашњој браварској терминологији оваква се радња зове, — по Немачком, »штанцновањем«.

сачувао је манастиру, „украо је“ како сам каже, дугогодишњи, храбри и заслужни игуман манастира, љубазни домаћин, честита старина г. Макарије Стевковић.

Сл. 22. Деталъ зазиданог прозора на северном забату припрате.

Сл. 23. Деталъ зазиданог прозора на јужном забату припрате.

Затрпана пепелом на мангалу, који стоји у дну ђаконикона, нађена је прекрасна, бакарна кадионица, која је још од постанка цркве стално, па и данас у употреби (сл. 27). Поклопац јој не достаје, али је зато све друго чисто и оштро остало: и кринови и птице, које кљују и држак и ножица.

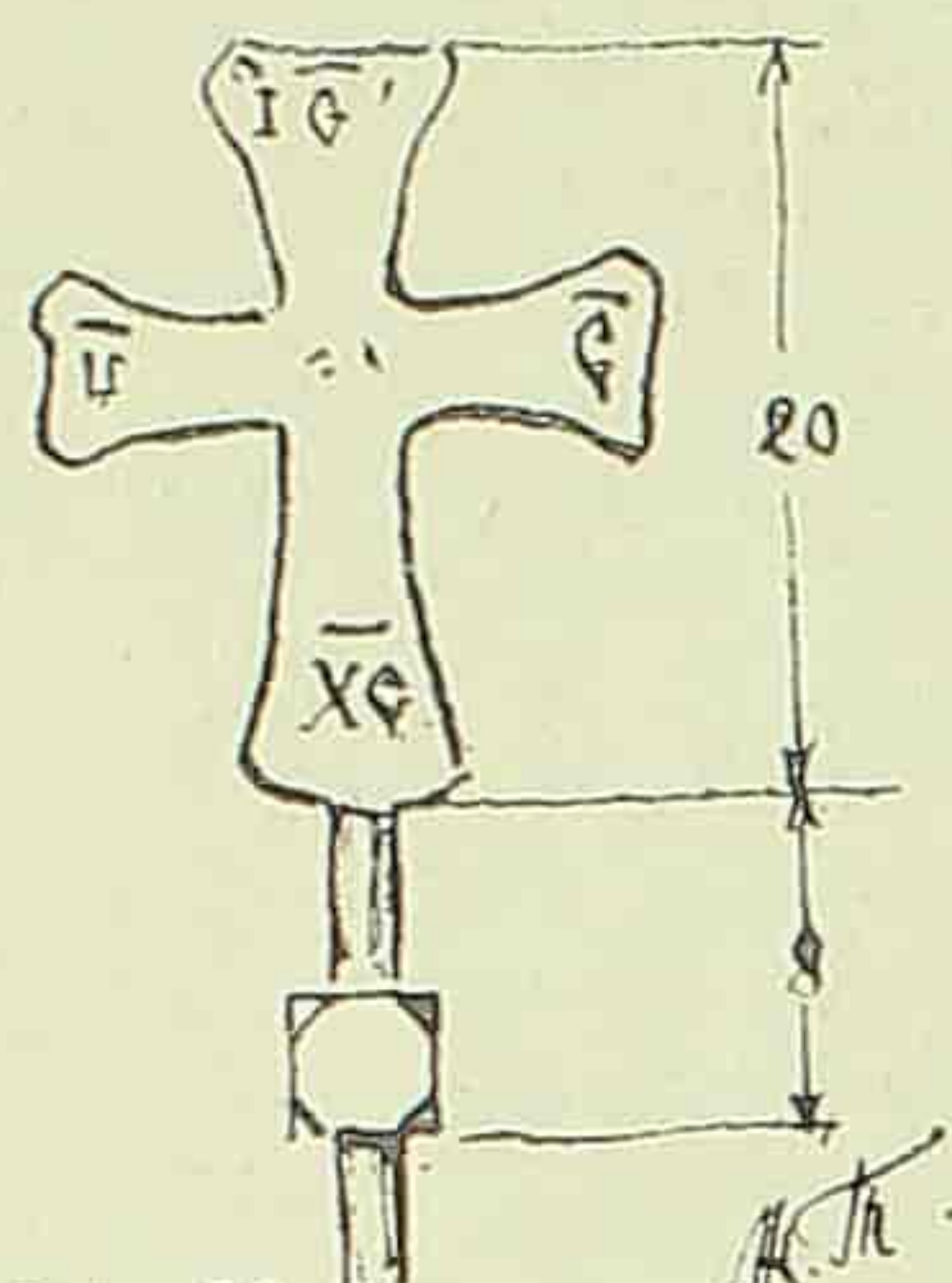
Часна трапеза, која је то и данас сазидана је и омалтерисана па затим живописана. Она има пред собом два степена од камена, од којих је један са црним инкрустираним

орнаментима, данас сасвим избрисаним, изједеним, а други је додат. Покривена је мраморним, танким плочама.

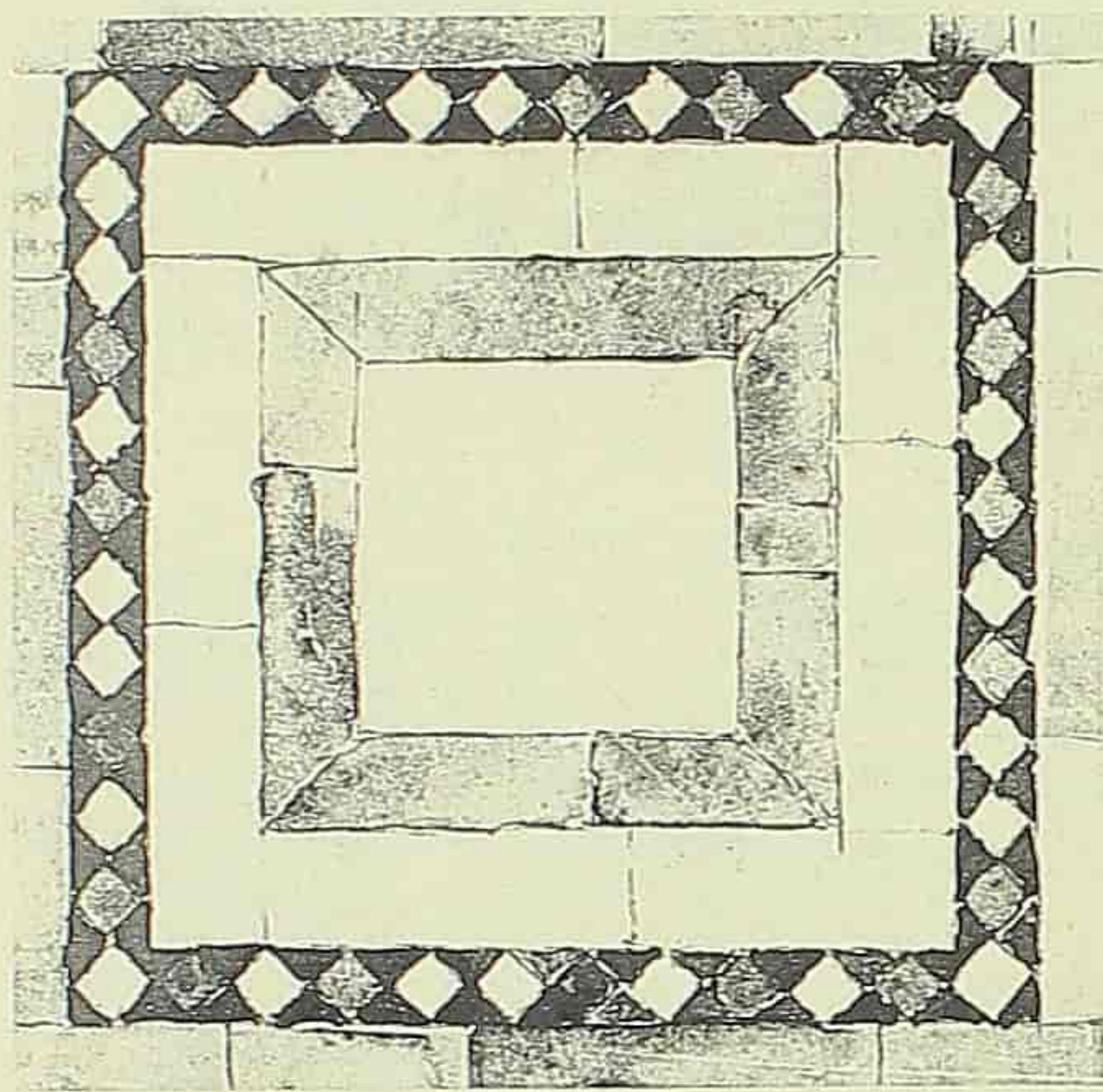
Четири свећњака од белог мрамора, јако тешка и стабилна, два испред олтара, два у припрати и данас се употребљавају. Мало се разликују по форми, но исте су замисли. Данас су обојени масном бојом, но профили су се одржали до данас какви су били.

Мраморна крстионица, купа на постаменту од мрамора и данас служи чему је намењена, а стоји у дозиданој крстионици.

Уза саму цркву дозидана су два прилепка, од чврстог материјала и прилично стручно, но без интереса по грађевину. Једно је крстионица, старо здање, вероватно још из првих година постајања манастира. Покривена је полуобличастим сводом у који продире од зида до средине једна линета. Интересантно је ређање опека са једним крстом над њеним великим прозором. Зидање је од старинских опека 4/19/42 см. Друго је трем, дозидан за време Хамзи Паше Скопљанског⁶⁾, око 1830 године. Зидан је од тесаног камена, но, цела је ова грађевина врло хрђаво пласирана са тако исто хрђавом концепцијом, да јако женира фасаду цркве, те је, као што рекосмо без интереса.

Сл. 24. Крст на западном забату припрате.

Слика 25. Камени под.

Трапезарија.

У непосредној близини цркве Св. Димитрија, у самом кругу манастирском налази се Трапезарија, стара грађевина, на сваки начин из доба цркве Св. Димитрија. (Сл. 28).

У основи, Трапезарија је једна велика и пространа сала, оријентисана својом осовином и абсидом у правцу север-југ. Због абсиде, могли бисмо је назвати и једнобродном базиликом.

Грађевина је подељена у две етаже: трапезарију и подрум.

Подрум је преграђен на два дела зидом дебелим око 60 см. Његов патос налази се нешто мало ниже него садашњи терен. Кујне у подруму нису могле бити, јер се не налази ни димњака ни трагова од огњишта, а прозори су јако малени, док су врата шира него обично — за доношење буради.

Међуспратна конструкција између подрума и трапезарије је од дебелих храстових греда које стоје на таквим истим квадратним ступцима. Преко конструкције приковане су дебеле храстове и букове даске које носе дебели слој земље, а овај, вероватно какав патос од опека или каменних плоча. Данас овог патоса нема, али је добар део међу-

спратне конструкције као и дрвених стубаца остао у првобитном стању — и ако је грађевина горела пре од прилике 100 година.

Приликом тог пожара изгорела је и кровна конструкција.

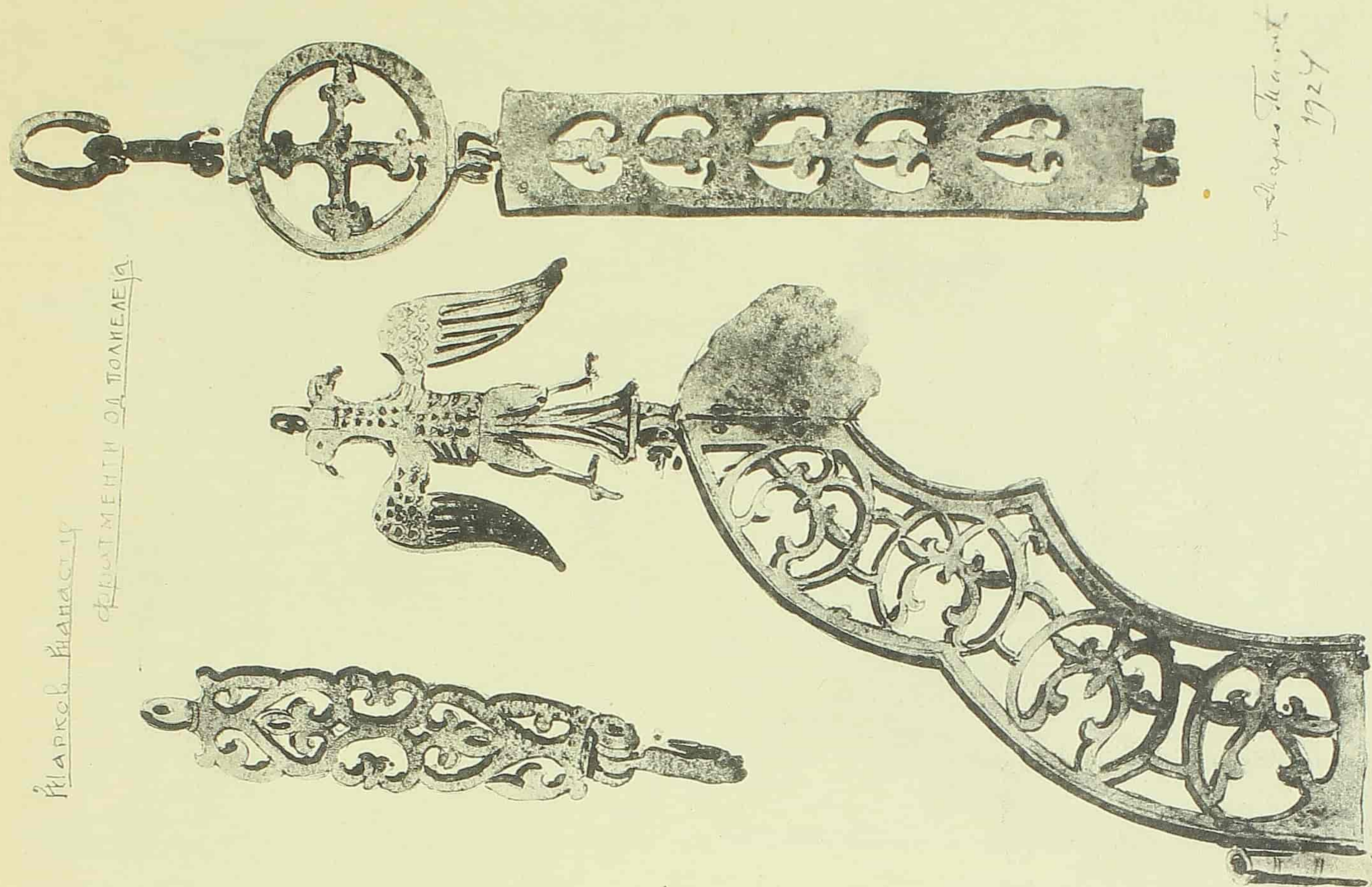
Доцније је монтирана друга, но свакако ниже од првобитне. Таваница, према остатцима којима располажемо, није била масивна — пресведена, већ дрвена. Сл. 28. показује покушај за њену рестаурацију. Рупе од греда којима је избушен зид више гредице што иде у подужном правцу, нешто ниже од завршца свода абсиде, морале су бити лежишта косника од везача кровне конструкције или од трансверзалних гредица, које су је везивале с венчаницом на коју су налегали рогови. Таваница би се према томе морала повијати по косницама и кљештима.

⁶⁾ Г. Макарије Стевковић игуман Марковог Манастира саопштио је ову анегдоту о постанку трема:

„У лето 1830 године, Хамзи Паша Скопљан ки био је на летовању у Салакову више Манастира. Пролазећи, опази олово на цркви па помисли, како ово олово, тако потребно држави Турској, лежи овде неискоришћено. Дође му с тога намисао, да скине олово с цркве и да га замени ћерамидом, што ће наредити да се учини касније, кад се у Скопље врати. Спавајући под шатором у планини, добије једне ноћи, у полусну, визију, како се један чудни војник с голим ножем наднео над њим да га закоље. Он се тргне иза сна и одмах позове своје стражаре, да их упита какав је то војник био. Стражари му одговоре да су они били будни све време, али да није ту долазио никакав страни војник. Сутрадан, паша позове к себи Хаџи — Трајка, Србина из Скопља, који му је у пратњи био, па га упита, шта би ово могло да значи. Овај му исприча да је раније неки бег био наумио да цркву Св. Димитрија претвори у џамију, ба баш кад је изишао с мајсторима да у шуми насече дрва за преправку, спотакне му се коњ и падне тако несрећно, да су и он и коњ остали на месту мртви. Он му стога наговести своју бојазан, како би тај војник могао бити баш сајбија — патрон Манастира. Св. Димитрије, који пашу опомиње, ако је случајно наумио да му штогод на жао учини. Паша се сети своје намере да је хтео скинути олово с цркве, уплаши се и упита Хаџи-Трајка, да ли би могао видети гдегод насликаног тог патрона цркве. Овај га одведе у цркву и покаже му лик Св. Димитрија, у коме паша одмах познаде баш оног војника. Да искупи своју грешну намисао, паша одлучи да од тога доба даје годишње по сто ока зетина за кандила, двапут више него што је било потребно, и по савету Хаџи Трајка одлучи још да дозида нови придвор — трем цркви на место старог, већ дотрајалог.

Камен за зидање трема довожен је из села Макреша у близини Куманова“.

Ако бисмо пак претпоставили да је таваница била засведена полуобличастим сводом, као она у Дечанима која је нешто већа, онда би нам свод био за нешто неконцентричан у погледу на абсиду. У том случају свод би имао свој борац мало више него што су данашња лежишта за греде, те се, значи, његов почетак не би данас могао познавати.

Слика 26. Фрагменти од полилеја.

Конструктивно, то би се дало лако извести пошто је дебљина зида довољна за тај распон. Рупе од гредица у зиду значиле би остатке од трансверзалних гредица, које везују подужне греде као стеге.

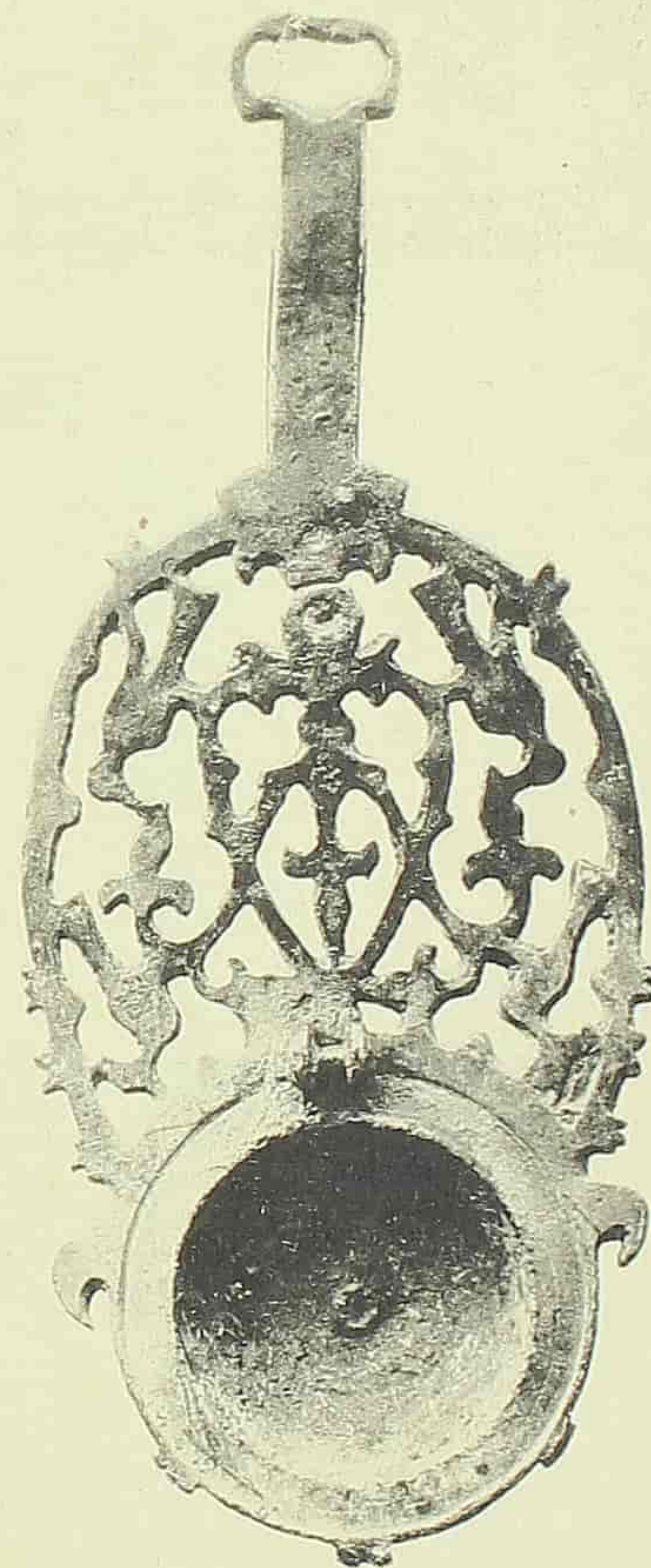
Полукружна абсида налази се на северној страни трапезарије, у главној осовини, и она иде од темеља до крова. У трапезарији је за нешто уздигнута над осталим простором, те бисмо рекли да је она служила као мали олтар, специјално одређен за молитве које се читају пре и после обода.

На зидовима трапезарије и на абсиди налазе се остаци од фресака сасвим уништених.

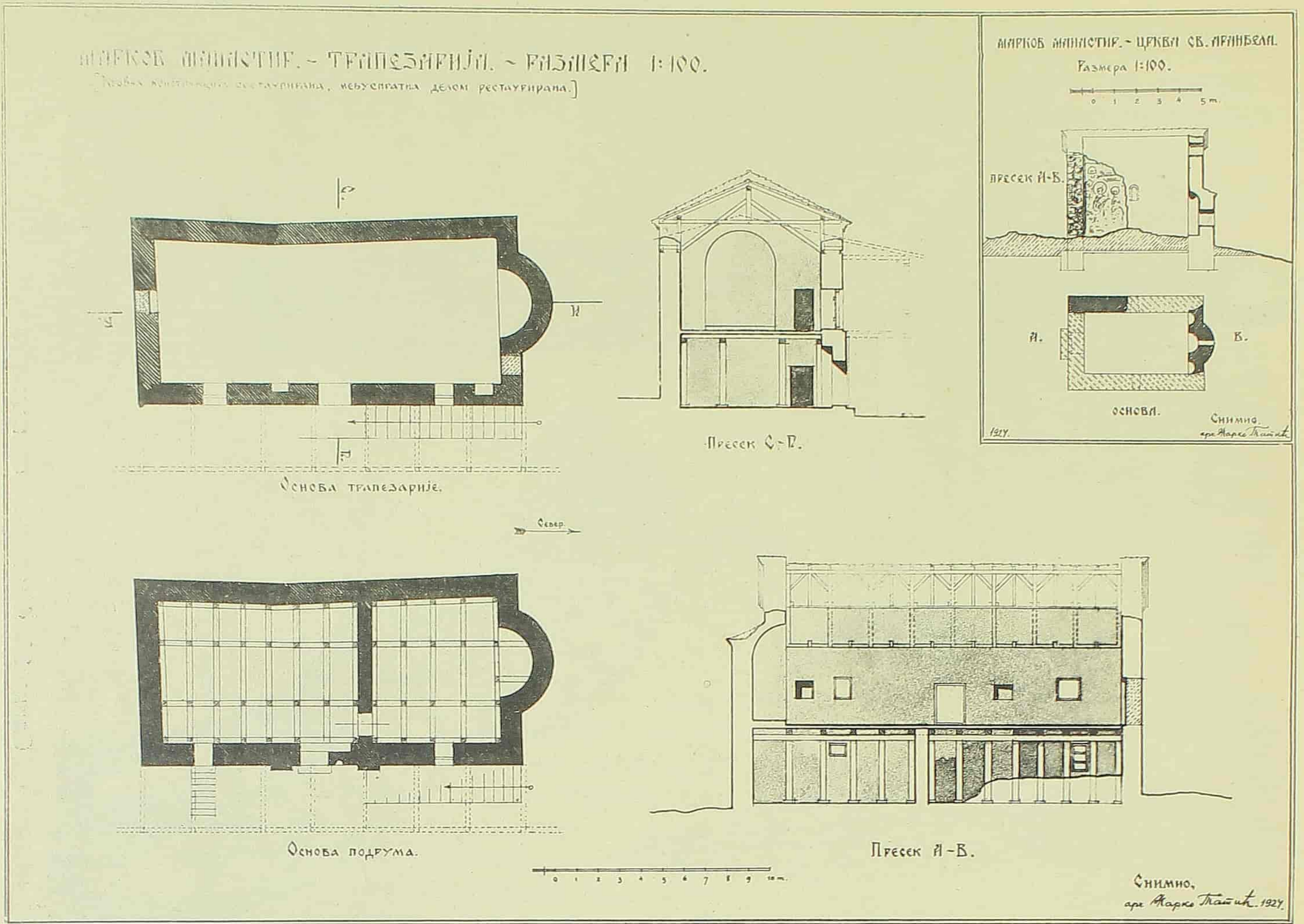
На јужном зиду, зазидана су једна велика и лепа врата. Не види се куда су водила пошто нема никаквих трагова од степеништа за излаз у двориште, док су врата за целу висину подрума над данашњим тереном. Склони смо претпоставити да је ту био један, можда и главни улаз у трапезарију, који је доцније порушен. Фрагменти од мраморних стабала стубова, капитела, архиволта и др. растурени по дворишту утврђују нас у томе мишљењу. Ово би се исто могло рећи и за источни улаз који је данас толико промењен да се, без муке не може ни претпоставити његово првобитно стање. Поред абсиде, на северној страни налазе се с десна, опет једна зазидана врата. Као и код јужних, не види се ни куда она воде, јер су и она на висини од преко 3 m над тереном. Дало би се претпоставити да је ово споредан улаз за послугу, који је преко каквих споредних степеница служио за комуникацију с кујном.

Трапезарија је зидана само облутцима из Маркове Реке са нешто мало опеке, веће него оне на цркви. Сви отвори премошћени су дрвеним храстовим гредама дебљином целог зида.

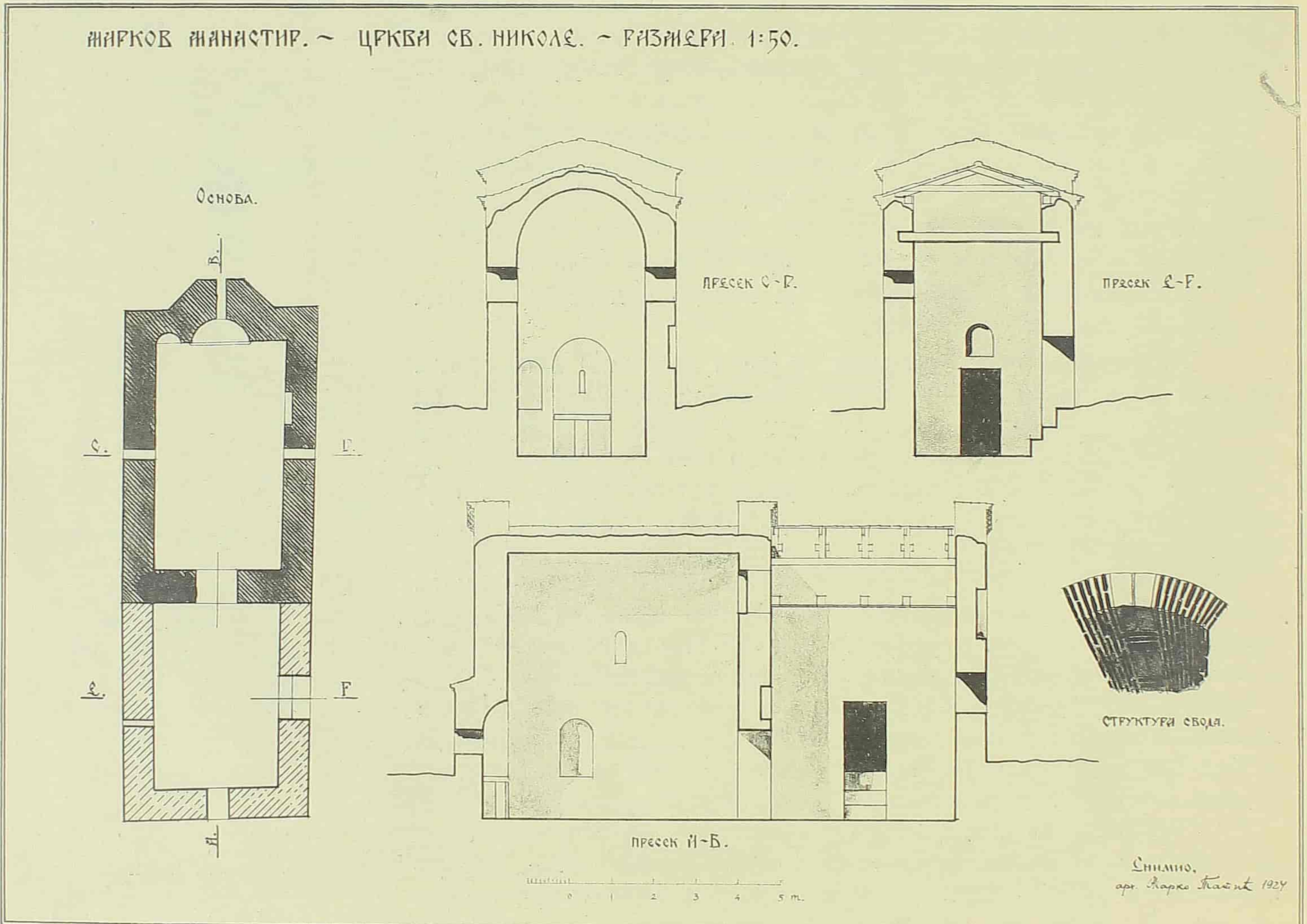
На лизенама код улаза у подрум налазе се трагови малтерисања и бојадисања зида ружичасто црвеном бојом.

Слика 27. Кадioniца.

Слика 28.

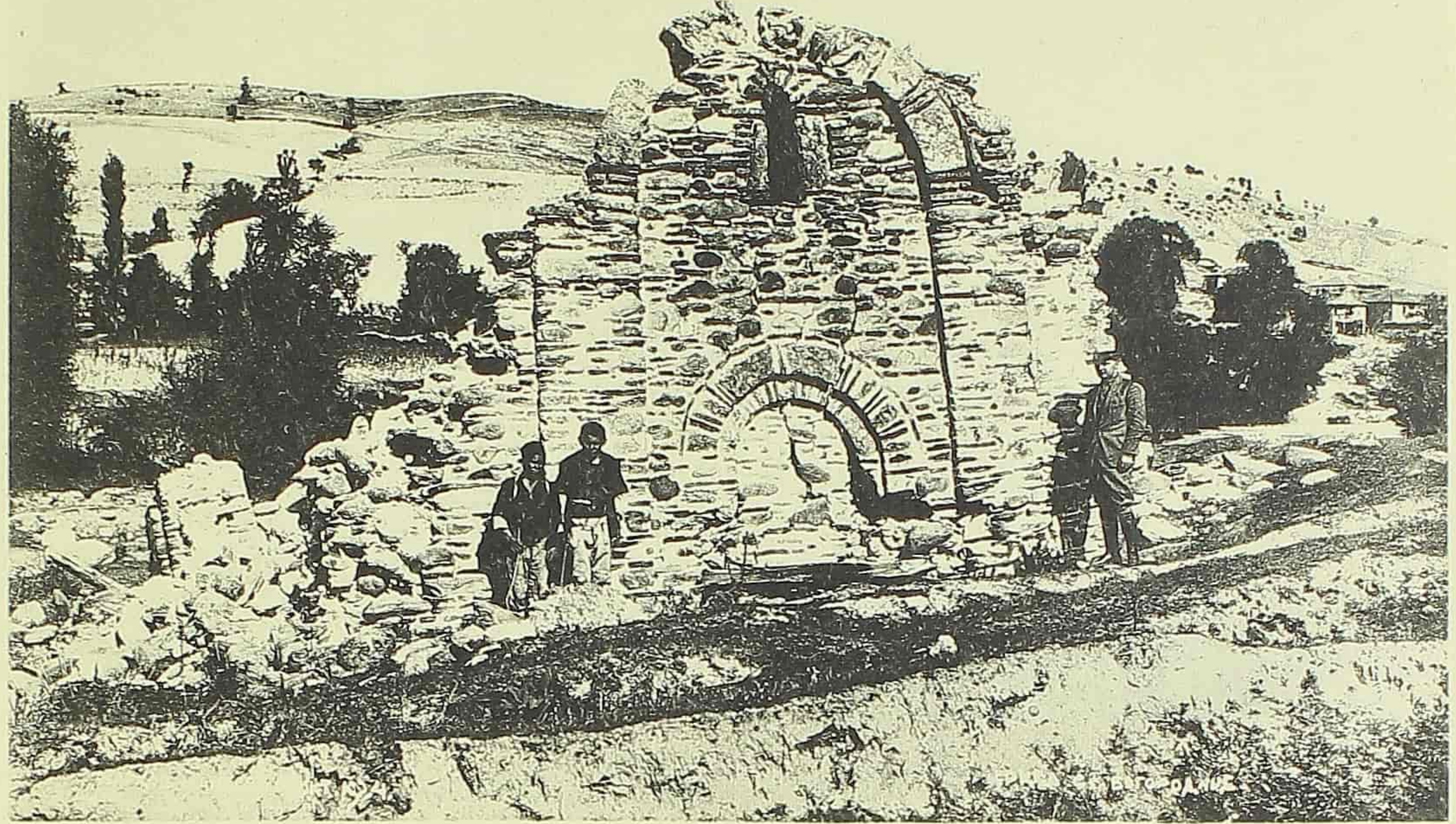
Слика 29.

Црква Св. Николе.

То је у ствари капелица, простог облика једнобродне базалике, с једном малом лучном нишом као абсидом. Поред ове нише налази се као ђаконикон једна мања, опет лучна ниша. На јужној страни пак, око средине цркве издубљена је велика правоугаона ниша као протисис. Трагова од иконостаса нема, те би смо рекли да и није служила као црква.

Црквица је пресведена полуобличастим сводом. Свод је интересантан по томе што има као завршац наизменично поређане квадере и трансверзалне опеке (сл. 29) иначе, све остало зидање је од облутака с нешто мало опеке. Допрозорници и њихови луци су од опека. На западној фасади има неколико геометријских линија, наивно цртаних опекама. Како пак на осталим фасадама има трагова од малтерисања, да се закључити да је ипак цела црква била с поља малтерисана.

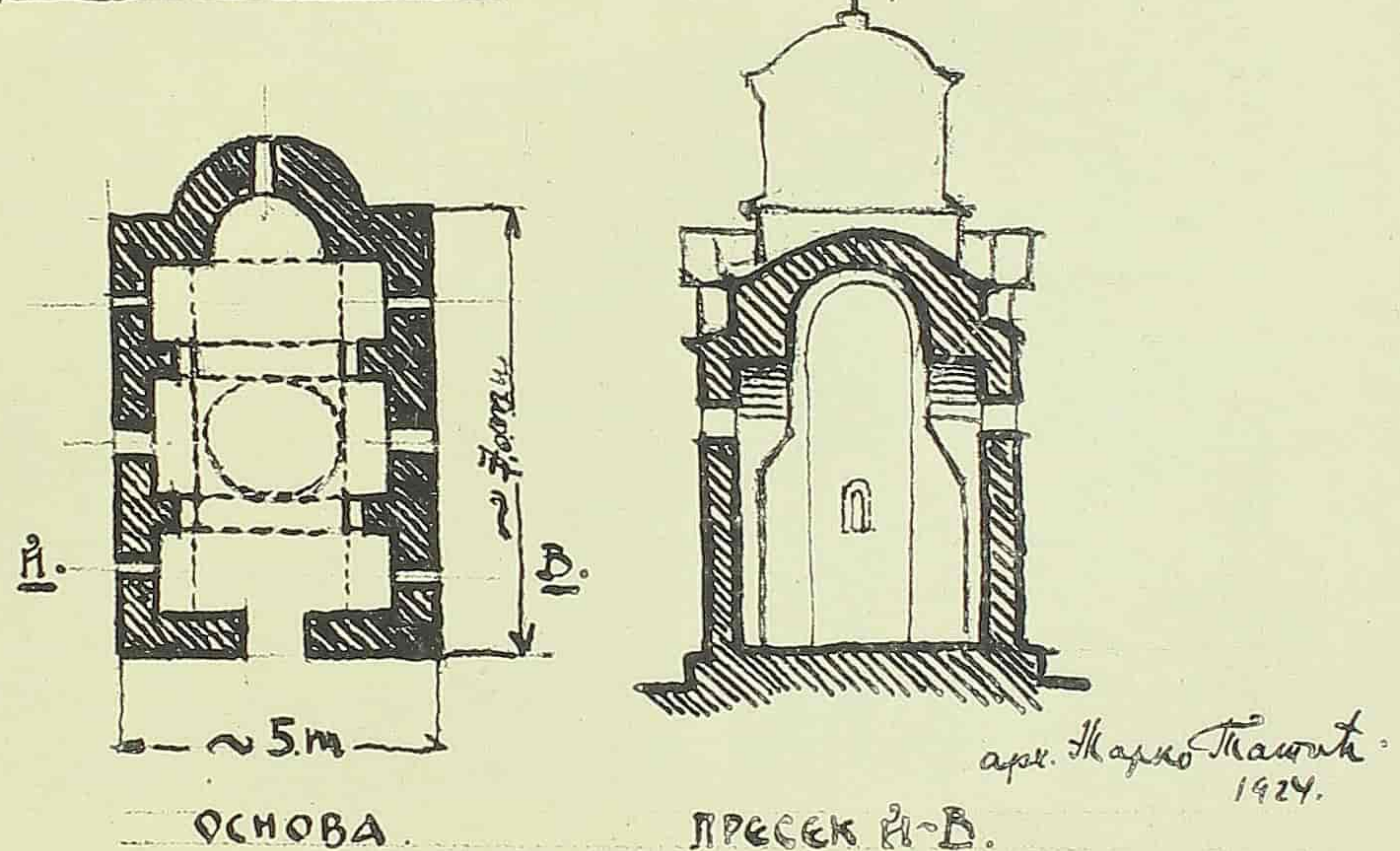
Припрата је доцније дозидана. То је мали правоугаони простор с улазом с југа. Један праг на улазу је фрагмент од каквог римског камена с натписом. Покривена је била равном, дрвеном таваницом и кровом од којих и данас има остатака.

Слика 30. Црква Св. Богородице.

Марков манастир.

Црква Св. Богородице. (реконструкција.)

Слика 31.

Црква Св. Богородице.

Напоменули смо већ раније, да ова црква као грађевина, на жалост, више не постоји. Због клизања подлоканог терена, спруда од великих облутака и песка из Маркове Реке, црква је формално сломљена на неколико делова и пала је 1916. године. Како су делови њени, због те катастрофе сасвим раздвојени, било би и врло опасно и бескорисно покушавати

њено техничко снимање (сл. 30). Но ипак, будући да је она најлепша и најинтересантнија поред цркве Св. Димитрија, покушаћемо да је колико-толико представимо. Ово у толико пре, што код ње има и таквих појединости које су јединствене у нашој архитектури, а уз то, можда за коју годину, можда првог пролећа, прва јача бујица подлокаће сасвим брдашце на коме она лежи, срушиће га и однети собом остатке цркве.

У основи је тробродна базилика (сл. 31) са слепим бочним бродовима, пресечена у средњем делу трансептом који је у крову и луковима са сводовима формирао крст.

Како су пиластри, који одвајају бродове, били мање размакнути између себе на истом зиду од оних на супротном, т. ј. затварали су не квадрат него правоугаоник, то

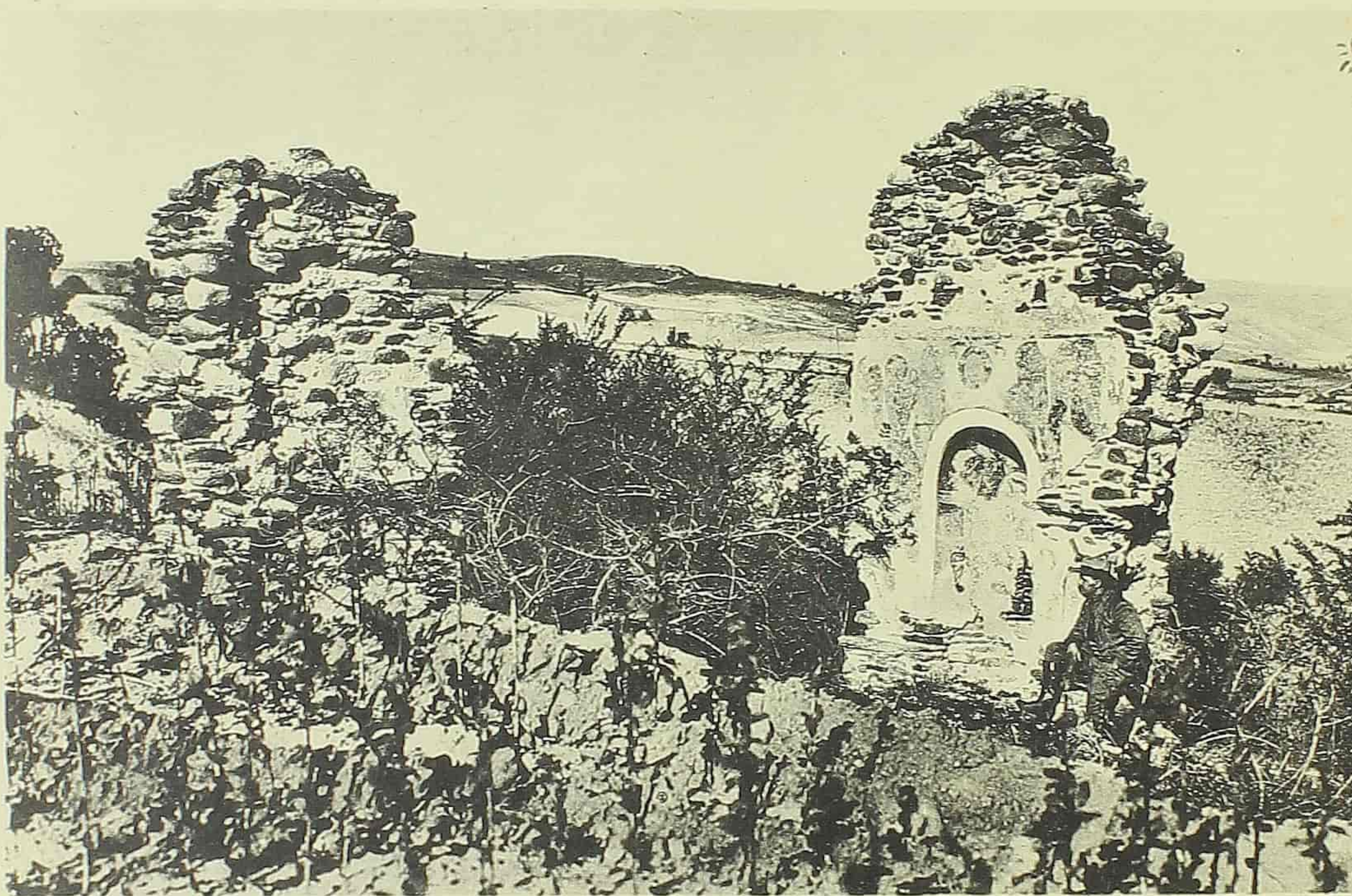
су, да би се постигла квадратна основа за пандантифе и кубе, на висини од око 2 m од патоса избаивани конзоласто, док се није горе добио квадрат, који ће преко пандантифа примити кубе. Кров би тада морао имати базиликални облик, над средњим бродом виши, над бочним нижи (сл. 31 и 32).

Иначе, с поља, црква је имала на свима фасадама лизене које подухватају архиволте, избачена чела сводова.

Техника зидања је много боља него она код Трапезарије, цркве Св. Николе или

Слика 32. Црква Св. Богородице.

Слика 33. Црква Св. Аранђела.

Порушена је и затрпана, но могла се је технички снимити (сл. 33). Покривена је била полуобличастим сводом чије је теме показало своје место на источном зиду. Зидана је облутцима из Маркове Реке с врло мало опеке.

Само на источном зиду има очувана два мала прозора, уоквирена опекама и то један на абсиди а други при врху забата. На абсиди има нешто мало остатака од венаца на цик-цак.

Изгледа по неким остатцима да је била с поља малтерисана, и као и увек, обојадисана црвеном бојом.

Из елемената који су били довољни за малу рестаурацију, изгледа да је ова црквица морала имати врло складне пропорције. (Сл. 28).

Налази се, на делу северног зида који је очуван, неколико остатака од врло лепог живописа са зеленим сенкама, добрим цртежом и живим као нетакнутим бојама.

код цркве Св. Аранђела. Зидана је такође облутцима са доста опеке, но не у редовима, већ између облутака.

У цркви, т. ј. на деловима зидова, има и данас доста и лепо очуваних фрагмената од живописа. Живопис је слободног и лаког цртежа, јасних и живих боја са зеленим сенкама, те бисмо га, као и цркву, могли датирати у доба после краља Милутина.

Н. В. Сл. 31. показује технички цртеж ове цркве. Цртеж је сасвим слободан, мере од ока забележене, а дат је, пошто се другачије није могао израдити из речених узрока, једино ради информације.

Црква Св. Аранђела.

То је најмањи објект у целом комплексу Маркова Манастира — врло мала капелица основе базиликалне с малом абсидом кружном унутра и споља, и са две лучне нише, као ђакониконом и протисисом.

III.

ЖИВОПИС

— Dr. ЛАЗАР МИРКОВИЋ —

1. Циклуси.

I. Велики Вход.

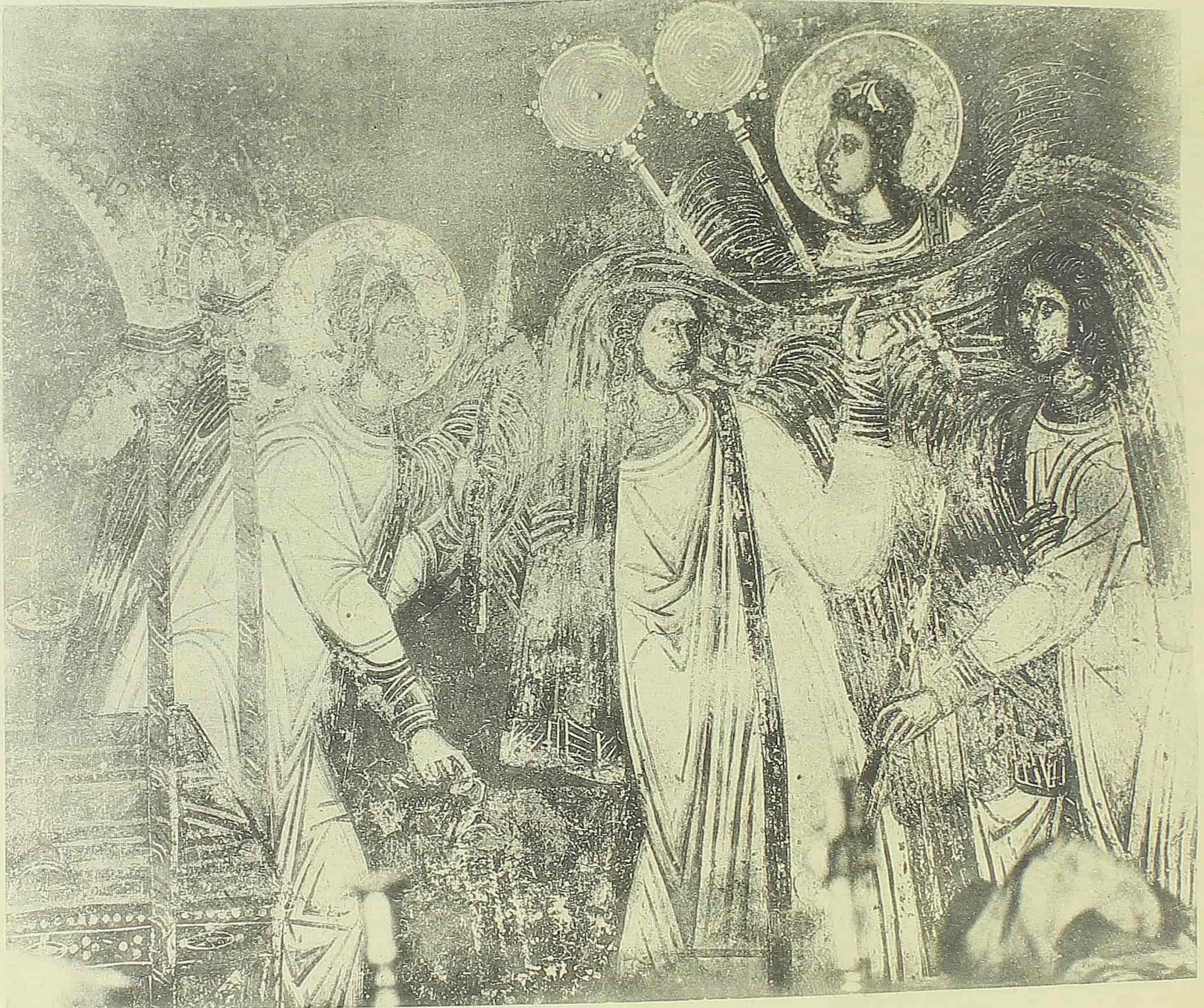
При описивању живописа у унутрашњости цркве обично се полази од олтара, па се прелази на храм, наос, и свршава се с припратом. Код Маркова Манастира морамо одустати од овога реда и поћи за живописцем по великим циклусима, којих има три, и који заузимају три доња појаса фрески око целе цркве унутра. Ови циклуси почињу у олтарској апсиди, тамо где је данас обично горњи престо, и први циклус иде северном страном око целе цркве да се заврши на јужном зиду код олтара, а други и трећи циклус иду од олтарске апсиде с јужне стране и даље јужним зидом, западним и северним, да се опет заврше у олтарској апсиди, где су и почели. Ови циклуси показују да је зограф Маркова Манастира на широким пољима црквених зидова развијао велике и добро смишљене композиције, да је изишао из стереотипног и схематског сликања појединих светиња, и да је сликао сцене, пуне живота, покрета, замаха и идеје, да је у њима савладао што је хтео, и да је према томе био добар и велики уметник.

Полазимо од места у олтару, где треба да је горњи престо у олтарској апсиди. У целом олтару околно, а не само у олтарској апсиди, први најдоњи појас фрески сачињава једно, једну целину: *Велики вход на литургији*, а зове се ова слика и Божанствена литургија, *ἡ θεία λειτουργία*. Ова се слика развила под утецајем литургичких молитава, радња и песама око Великог Входа на литургији, у којој је слици свечани карактер Великог Входа добио свој одговарајући израз. У средини олтарске апсиде, испод прозора, приказан је Господ Исус Христос као архијереј, сам „*принесѧй ѧ принесѧмъѧй*“, обучен у сакос и омофор са крстовима, и стоји иза часне трапезе, престола, над којим је кивориј (слика 34). Исус Христос благосиља обема рукама. На часном престолу види се расклопљено јеванђеље и нејасна слова јеванђељеја, а са сваке стране јеванђељеја на престолу гори по један свећњак. С десне, јужне стране олтара у олтарској апсиди долази низ крилатих анђела, обучених у беле стихаре и ораре (који стоје само на левом рамену, а не обавијају се испод десног пазуха) са натписом *ΑΓΙΟΥΣ*, и нарукнице (сл. 35). Први анђеоло држи у десној руци о једном прсту кадионицу, а у левој свећу. Други анђеоло држи обема рукама велики омофор, који му иде преко главе и преко главе трећега анђеоло до њега (слика 38). Овај трећи анђеоло држи десну руку на прсима, а у левој руци држи свећу. На крају омофора је трака са натписом *ΑΓΙΟΥΣ*. Иза другог и трећега анђеоло у позадини је један анђеоло, који држи две рипиде са натписима *Ο ΑΓΙΟΥΣ* (слика 35). Четврти анђеоло носи покривен дискос на глави, а пети анђеоло је обучен не као ђакон у стихар и орар, но као презвитер у фелон и епитрахил, и носи у рукама велики путир украшен драгим камењем (слика 36). Иза четвртог и петог анђеоло у позадини је опет један анђеоло са две рипиде (слика 36). Сви ови анђеоло имају нимбе око главе, осим оних што носе на глави дискос или омофор. Овај ред анђеоло продужује се и на зиду поред ђаконика, где је насликан један крилат анђеоло са лаханом и кондиром у рукама, обучен у бео стихар, и има уплетену коврчаву косу око главе као венац, и врпцу уплетену у косу, као и остали анђеоло у овом низу. У ниши ђаконика насликана су два анђеоло, један држи у руци кадионицу, а други као малу кулу, т. ј. дарохранилницу, која се зове *turris eucharistica*. За чување агнеца и св. причешћа прављен је још крајем V. столећа голуб од племенитог метала, који је стојао на једном дискосу на часном престолу или је висио над часном трапезом

под киворијем, или је метнут голуб са дискосом или без њега у једну кулу (turris eucharistica), и то је чувано у посебним нишнама. Код Крауса видимо на једном грчком раду

Слика 34. Велики вход (фрагменат).

Слика 35. Велики вход (фрагменат).

како је на слоновој кости приказан св. Стефан као ђакон, у десној руци држи кадионицу а у левој једну такву дарохранилницу као кула. Овај рад није старији од VI. столећа.¹⁾ Ђакони се сликају у старим српским црквама скоро редовно са оваким дарохранилницама

¹⁾ Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, I, 527.

свакако зато, што су ђакони у старини носили кући причешће онима, који нису могли доћи у цркву на литургију.²⁾ Дознао сам да још и данас у Св. Гори, н. пр. у Хиландару уочи великих празника на почетку свеноћног бденија при кађењу ђакон носи на рамену малу црквицу од сребра (свакако дарохранилницу), и придржава је руком. Разлог, зашто ово чине и какав је смисао овога ношења дарохранилнице, нисам могао дознати, но свакако ће ово ношење дарохранилнице од ђакона бити у вези са сликањем ђакона са дарохранилницом и са старим обичајем, по коме су ђакони носили причешће у куће одсутнима и болнима. Оваку дарохранилницу, ђивот, носили су ђакони у нашим старим манастирима и на литургији на Великом Входу, јер када је 1645. године 9. фебруара стигао у Москву из Папраће игуман Симеон са друговима и донео молбе, то је он у једној молби молио царицу Евдокију, да по примеру пређашњих царица дарује њихову манастиру „царскою красотою, кнотъ что будут диаconi носити предидуще пред сватымъ во время бжественныа литургии“.³⁾

С противне стране од ђаконика, на зиду до каменог иконостаса у углу је један архијереј, у полиставриону, и држи свитак са нејасним записом, но који као да гласи: **БЛВИ БЛГОСКЕШНІЕ ТЕ ОСКЕТИ НА ТЕ** (почетне речи заамвоне молитве). До овога архијереја је још један архијереј у природној величини, у полиставриону, премазан и не може се јасно видети. Последња два архијереја свакако припадају Великом Входу и чине са осталим до сада споменутим ликовима једну целину.

Из приложених слика Великог Входа видимо какве су биле ђаконске одежде, црквене утвари, престо и кивориј над њиме у XIV. веку. Видимо да се ђаконски ораp није носио као данас, да није ишао око прсију с левог рамена па испод десног пазуха, но је стојао само на левом рамену спуштајући се низ леђа и напред доле, тако да је стојао само на левом рамену. Путир пак онога времена није мали као што су данашњи, но је сасвим једнак облику путира који се од 3. века употребљаваху, а који су имали облик великих кантара са два дршка, какове имамо на сликама саркофага и натписима, на мозаику S. Vitale у Равени, а какав је и најстарији оригинални примерак хришћанског путира нађен у Samarobriva код Амјена.⁴⁾ Путир је украшен драгим камењем, што нас сећа речи св. Јована Златоустога, где спомиње *ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον* (gemmis ornatum...)⁵⁾

Слика 36. Велики вход (фрагменат).

С леве северне стране олтарске апсиде, до Спаситеља у Великом Входу је прво један крилат анђео у белом стихару (слика 37), ораpу и наруквицама, у левој руци држи кадионицу, а у десној свећу. Затим долази св. Василије Велики у полиставриону и омофору, држи покривен путир, затим долази св. Јован Златоусти, обучен као и св. Василије Велики и држи путир у рукама. Иза св. Василија Великог и св. Јована у позадини је један анђео, и држи две рипиде у рукама с натписима: **ΑΓΙΟΥΣ**. Затим долази трећи архијереј у полиставриону и омофору, с круном на глави и дугим крстом у десној руци, који је украшен драгим камењем. Затим долази четврти архијереј, ђелав и широке браде беле као дим (Григорије Богослов), обучен у полиставрион, са јеванђељем у руци (слика 37). Иза трећег и четвртог архијереја у позадини је један анђео са две рипиде и натписом на

²⁾ Justinus, Apol. I. pro Christ. c. 67. u Const. Apost. I. VIII, c. 13.

³⁾ Види Ст. Димитријевић, Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, Споменик LIII, 187.

⁴⁾ Види одличну расправу W. Snyder, Die Darstellung des eucharistischen Kelches auf altchristl. Grabschriften Roms, у *Στρωμάτιον ἀρχαιολογικόν*, Rom 1900, 97—118. Види и С. М. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, 312, 432, 472, 562.

⁵⁾ Hom. 51. in Math.

њима: ягюѳ. Овај ред архијереја наставља се и на зиду поред жртвеничке нише, где имамо још једног архијереја, који припада входу, са округлом капом и на њој шаховска поља (Кирил Александријски), и држи свитак са нејасним записом. Архијереји и анђели имају нимбе. Остале фреске око жртвеника и ђаконика су премазане.

Сви ови ликови, анђели и архијереји са Спаситељем као архијерејем приказују Велики Вход. Они служе овај део литургије, на коме се часни дари преносе са жртвеника на престо. С десне стране олтара су анђели, а с леве стране су архијереји, и то анђели су обучени као ђакони и презвитери, они служе, каде, држе свеће, носе дискос и путир заједно с архијерејима, што све бива и на великом входу, те овде имамо илустровање како радње која се врше за време великога входа, тако и песме која се поје за време овога входа, а која се зове херувимска химна или песма.

Приказавши први најнижи појас фрески у олтару, прелазимо у храм, на северни зид одмах до иконостаса, где долази оно, што је за нас од нарочитог интереса у Маркову Манастиру, долазе фреске „краљева лозе Немањића“, како каже Срећковић и Мрњавчевића, „галерија слика дома Немањића“, како каже Јастребов, које су фреске Бугари замазали, а од којих је професор Универзитета Г. Андра Стевановић један део, шест ликова, кемијски очистио, док је остали део ових фрески још увек замазан. Жалосна „слава“ око уништавања ових ликова у Маркову Манастиру према Срећковићу⁶⁾ припада

Слика 37. Архијереји из Великога входа.

прво неком зографу калуђеру Дионисију из Цариграда, који је дошао у Марков Манастир 1869. године. Дионисије је прво почео сликати споља на црквеном зиду испод прислона, па после у цркви. Исправљања старих фрески свежом плавом и црвеном бојом, као и потпуна премазивања појединих фрески свежом плавом бојом на многим местима у цркви, биће свакако његово дело. Ликове српских владара премазао је Дионисије прво лепом, и на лепу насликао је неке змије и птице. Овако су причали Сухоречани и Х. Јордан, Х. Константинов — П. Срећковићу.

Када су видели Сухоречани шта Дионисије ради, прогнаше га, опраше водом његов молерај и опраше цара Уроша и св. Саву. Епитроп цркве св. Димитрија Јане Богдан (дошљак у Скопљу), по заповести Стојанче Костића из Бугарске, дозвоао је из Цариграда Дионисија, и послао у Марков Манастир, где је Дионисије замазао ове фреске и том је приликом палио старе манастирске књиге и ложио њима пећ. Овако каже Срећковић, но он није јасан у свем свом казивању. Тако прво каже ово: „С леве стране у припрати намалан је краљ Вукашин, стар, сед, окорео човек, с круном и венцем на глави, држи задужбину у рукама, у порфири и чело главе му пише: Въ Христа Бога благовѣрни краљ Вљкашин, а до њега млад, леп, црномањаст, с округлом црном брадом, а са архијерејском круном на глави и знатним котуром унаоколо, у једној руци држи свитак, а левом се ослања на балчак од сабље, са натписом чело главе: Въ Христа Бога благовѣрни синь прѣвысокаго краља Вљкашина ктѣторь Марько“, — дакле из овога излази да је Срећковић видео ове слике, Вукашина и краља Марка (по Јастребову Иваниша), када их тако описује. Одмах затим каже Срећковић: „Сва је црква изнутра била измалана и то први ред свеци у дужини човечјег пораста, а даље обично све, како се малале све наше цркве. Први ред светаца били су све краљеви лозе Немањића, родители и прѣродители“ како обично говоре сви наследници Немањићске државе, па и Вукашинови; али су сада сви замазани и само се види ‚св. Урош цар В.‘ и св. Сава први архијепископ, које су Сухоречани опрали од запрљотине, на којој је Дионисије измалао птице и змије“. Дакле прво је Срећковић видео слике краља Вукашина и Марка, а потом каже да су сви замазани осим цара Уроша и св. Саве. Ово нам није јасно.

Када је И. Јастребов био у Маркову Манастиру (пре 1884. године), видео је у цркви унаоколо свеце, галерију слика дома Немањића, који се одликују својом ношњом.

⁶⁾ Гласник 46, 221.

Они су у дугачким доламама, низ које им виси по једна бела марама, и најпосле каже Јастребов: „Велика је жалост што су уништени натписи, те се не може ни један прочитати“.⁷⁾ Наглашавамо ово казивање Јастребова, наиме да су записи око српских владара, који треба да нам кажу кога који лик представља, били већ пре 1884. године уништени, те већ Јастребов не зна да нам каже, кога представља који лик од ових српских владара.

Дакле Јастребов је после Срећковића видео фреске српских владара у Маркову Манастиру, које није (по последњем исказу) видео Срећковић, а игуман Петроније који је ишао и са Срећковићем и са Јастребовим у Марков Манастир, био је други пут са Јастребовим изненађен што види слике српских владара, које није видео први пут са Срећковићем. То значи да су ове фреске за време Срећковића биле замазане лђпом, који је после или сам отпао, или га је неко скинуо, да их је Јастребов после могао видети. Да ли је Дионисије избрисао и уништио записе око фрески, што је веома вероватно, или неко други, не знамо.

Сада даље, према причању данашњег игумна Маркова Манастира Макарија, дошао је 1894. године у Марков Манастир бугарски митрополит из Скопља Максим (сада митрополит у Пловдиву), и видевши фреске српских владара са српским записима (свакако запис о времену оснивања и подизања Маркова Манастира, јер су записи око фрески били већ за Јастребова уништени), наредио је да се слике и записи униште, а када се вратио у Скопље из Маркова Манастира, изаслао је отуда комисију од бугарских учитеља и свештеника да виде, како би се ове слике могле уништити. Комисија је пронашла, да се ово најбоље може учинити на тај начин, ако се слике и натписи премажу густом масном бојом, затим су послали мајстора из Скопља, који је премазао црвено жутом масном бојом цео доњи појас фрески у храму и притвору свуда околo, где су били српски владари, као и запис изнад јужних врата у храму, који казују ко је и када подигао цркву св. Димитрија Маркова Манастира.⁸⁾ Дакле ове фреске замазане су 1894. године коначно, и „слава“ око уништавања ових слика и записа припада бугарским митрополиту Максиму. Када је Руска Академија Наука 1900. године изаслала историјско-етнографску експедицију у Македонију (Кондаков и други), они више нису видели ове фреске, јер беху замазане.⁹⁾ Овај премаз доњег појаса фрески веома ружи целину, која је сва уметнички израђена у мрамору и фрескама.

Године 1912. месеца јулија бавио се у Маркову Манастиру Г. Андра Стевановић, где је по налогу Срп. Краљ. Академије прикупљао грађу за монографију Маркова Манастира, и том приликом видео је Г. Стевановић замазани доњи појас фрески у површини 32 m² и дошао је на идеју да ове фреске очисти кемијским путем. Своју замисао Г. Стевановић је делом с потпуним успехом остварио¹⁰⁾, тако да данас имамо очишћених пет пуних ликова у природној величини и један погрудни (слика 38. и 39.) Површина очишћеног простора износи 4·5 m².

Детаљан опис ових слика дао нам је Г. Андра Стевановић¹¹⁾, те их зато нећемо описивати овде, но доносимо репродукције ових слика и додајемо опису Г. Стевановића оно, што Г. Стевановић није споменуо.

Први лик (слика 38), полазећи од иконостаса према западу у храму на северном зиду, тачно је описао Г. Андра Стевановић¹²⁾, само додајемо да је ово лице обучено у костим византијског цара, у тамно-лила дивитисиј и жуте лоре, и да су круна и лоре украшене драгим камењем. Држим, да је ово лице имало кратку браду и бркове. Десна рука је у лакту савијена и шака је на сред прсију, тако да је десна рука у положају и ставу као да благосиља, и свакако ће бити да овај лик овде благосиља десном руком. Лева рука је нешто испод десне и као да држи нешто, свакако јеванђелије. Очеvidно ово лице у царској или краљевској одећи, са круном на глави, представља владоца, цара или краља. Одмах, на први поглед, може се видети да ово није ни цар Урош ни краљ Марко, као што мисли Г. Стевановић, већ Цар над царевима Спаситељ, Исус Христос, и то на основу крста у нимбу, јер крст у нимбу има само Спаситељ као знак божанства, дочим крст у нимбу немају апостоли ни Богородица.¹³⁾ Ово је тачно спровођено у византијској и српској иконографији. Овај крст у нимбу на овој слици није јасан, јер је слика оштећена, и само је јасан леви крак од крста, и овај крак пре но што се споји са кругом нимба, прелази из праве линије и шири се, те се тако раширен спаја са кружном линијом нимба. Овако бива у Маркову Манастиру свуда на крсту у нимбу Спаситеља. А да је крст доиста у

⁷⁾ Гласник 47, 56.

⁸⁾ Види Срп. Књиж. Гласник 1920. бр. 1. нов. стр. 372.

⁹⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонија 183—84.

¹⁰⁾ Срп. Књиж. Гласник 1920. бр. од 1. нов. стр. 371—376. Годишњак XXIX (1921) стр. 34—44. и Срп. Књиж. Гласник 1922, 216—220, 293—298.

¹¹⁾ Срп. Књиж. Гласник, 1922, 216—220, 293—298.: Неколико профаних фреско слика откривених у Марковом Манастиру.

¹²⁾ Ibid. 293—294.

¹³⁾ Didron-Schäfer, ἐπιγραφὴ τῆς ζωγραφικῆς, 236, 419. и даље.

Слика 38. Деисис.

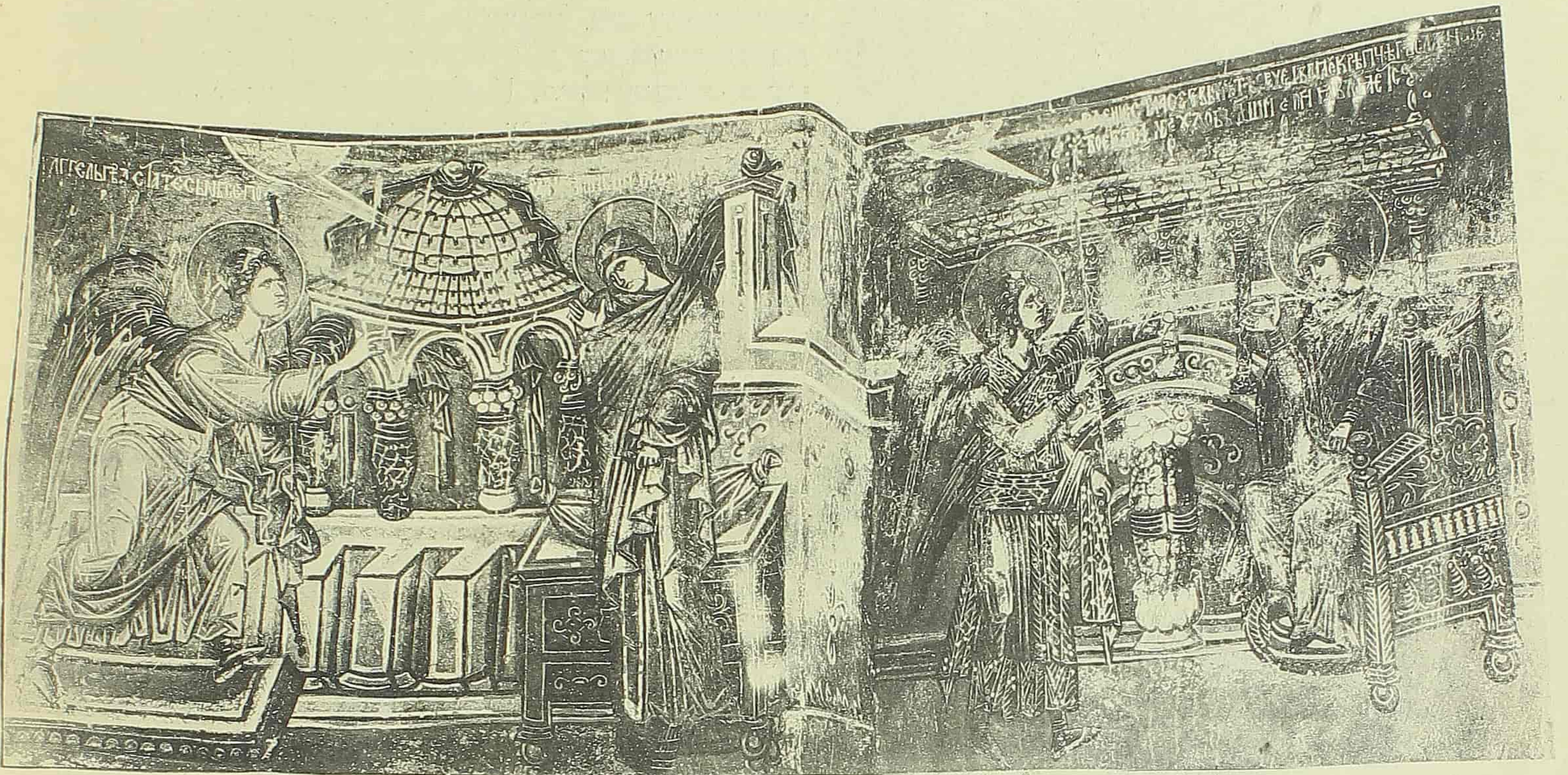
Слика 39. Цареви Давид, Соломон и Ровоам(?).

нимбу овога лика, каже нам и Г. Стевановић. Најпосле уз ово лице је анђео (слика 38), а анђели су служебни дуси Спаситеља, а не цара Уроша и Марка краља.

Друга фигура је анђео са нимбом, крилима, и лорама, украшеним драгим камењем. Првобитно је свакако и на левој страни Спаситеља био оваки анђео, само је овај део зида, где је био овај анђео (па и лева страна Спаситеља), оштећен и покривен новијим иконостасом, који стоји поред старог каменог иконостаса, закривајући собом баш овај део у храму на северном зиду, где је почињао ред фрески у храму.

Трећи лик (слика 38) је једно женско лице, као царица или краљица са златним нимбом, има отворену круну на глави, тамно-лила мандију украшену кружним орнаментима, а испод мандије се спушта као епитрахил. Опису овога лика код Г. Стевановића немам ништа да додам. Ово женско лице пружа руке према Спаситељу као да нешто прима. Према Г. Стевановићу ова слика би представљала краљицу Јелену, жену Вукашинову.

Четврто лице (слика 39) у одећи византијског императора и са затвореном круном на глави, тачно и детаљно је описано код Г. Стевановића, и овом опису немамо ништа да додамо. Према Г. Стевановићу описана слика представља краља Вукашина. Ја пак држим да ово није краљ Вукашин из ових разлога: 1) што имамо два истоветна лика

Слика 40. Акатист Богородици: 1. икос и 1. кондак.

краља Вукашина у Псачи и манастиру св. Арханђела код Прилепа, који не личе ни најмање на овај лик. Тамо је Вукашин сед старац са дугом раздељеном белом брадом и дугом седом косом која пада на рамена, дочим овај лик има кратку коврчаву браду и коврчаву косу која не пада на рамена; 2) што ми је игуман Макарије рекао да је слика Вукашинова са црквом у рукама и Маркова у припрати на западном зиду, са северне стране поред улазних западних врата, т. ј. одмах лево чим се уђе. Овде су служећи свештеници на великом входу на литургији чак у притвор долазили (иначе само на доле), да се пред ликовима ктитора Маркова Манастира и цркве св. Димитрија Вукашина и Марка помоле Богу, да се у своме царству сети ктитора храма.

Што се тиче места где би требала да је слика краља Вукашина у Маркову Манастиру, имамо разне исказе. Г. Стевановић каже на једном месту: „Јеромонах Макарије ми је тада казивао, да се на јужном зиду у дужини око 4 м. налазиле профане фреско слике целе породице краља Вукашина: његова, жене му, четири сина и двеју кћери, и да је син му Краљевић Марко представљен с повељом у руци“...¹⁴⁾ Док је јеромонах Макарије овако казивао, Г. Стевановић је да не оштети на јужном зиду ове слике евентуалним неуспелим спирањем, почео спирање на споредном месту, т. ј. на северном зиду, и овде нашао краља Вукашина и његове. Срећковић каже: „С леве стране у припрати намалан је краљ Вукашин“¹⁵⁾ а до њега краљ Марко. Са овим се слаже казивање игумна Макарија, које је мени казао. Јастребов пак опет друкчије каже о месту лика Вукашинова: „Г. Срећковић само је погрешно што је под оном сликом у јужној припрати с леве стране прочитао

¹⁴⁾ Годишњак XXIX, 36.

¹⁵⁾ Гласник 46, 220.

на лику до краља Вукашина Марко, место Иваниш¹⁶⁾. Ово је нејасно, јер јужна припрата је десно када се улази у цркву, а не лево. Ја држим да лик краља Вукашина треба тражити у припрати, према казивању Срећковића и игумна Макарија, и он треба да држи задужбину у рукама, дочим овај лик, који Г. Стевановић држи да је краљ Вукашин, не држи задужбине у рукама, и према томе ово није краљ Вукашин, о чему ћемо се одмах још сигурније уверити.

За пети лик (слика 39) каже Г. Стевановић да „представља врло младу женску личност округлога лика, пуних округлих образа, црнпурасту у лицу“... Ово лице има на глави капу као балон, има са стране подужу косу, лева рука је подбочена у куку, а десна држи штап, који на врху има куглу. За овај лик каже Г. Стевановић да ће она представљати једну од кћери Вукашинових. Опису Г. Стевановића нема ништа да се дода. Да овај лик не приказује женско, но мушко лице, одмах ћемо видети.

Шести лик (слика 39) је само до прсију очишћен, приказује средовечно лице са високом округлом круном, златним нимбом, дугуљаста лика, са кратком брадом и малим брковима, танка носа. Г. Стевановић каже да слика представља старог човека, проседе не дуге браде. На мене не чини овај лик утисак старог човека, уосталом слика није тако јасна. Док Г. Стевановић мисли, да је то лице монашког реда, јер је на њему видео црну ризу са беличастим рубовима на первазима, и слуги да је то Св. Сава, мени није јасна хаљина овога лица; изгледа да има као неки огртач или мандију.

Да је Г. Андра Стевановић опредељивао ове ликове под сугестијом исказа Срећковића и Јастребова, и да они не приказују ни цара Уроша, ни краља Марка, ни краљицу Јелену, ни краља Вукашина, ни Вукашинову кћер, па ни Св. Саву, но приказују Спаситеља Исуса Христа, анђела, Богородицу, цара Давида, цара Соломона, и можда цара Ровоама, и даље да ови ликови према томе не приказују алегоријско одавање захвалности лицу на престолу, што је ово подигло или довршило цркву, као што мисли г. Стевановић, но нешто друго, видећемо одмах из овога, што ћемо даље рећи.

Ако отворимо српски псалтир Минхенске дворске и државне библиотеке са дра-

гоценим минијатурама за иконографију, из краја XIV. и почетка XV. столећа, наћићемо код 44. псалма илустрацију 7. и 10. стиха из овог псалма: „Прѣтолѣ твоѣ, Бже, въ вѣкѣ вѣка“, и „предста царица ѿ деснѣю текѣ, въ ризахъ позлащенныхъ ѿдѣлана преиспещрена“, која илустрација према опису Стжиговског овако изгледа:

„На средини на престолу, на жутој столици са полукружним наслоном седи Христос $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ „Цар царева“. Изнад Исуса Христа с обе стране су анђели са погнутим главама. Напред стоје на црвеним подножјима два лика са нимбом, лево жена, десно човек. Овај је означен као пророк Давидъ и цар, а жена је означена $\overline{\text{MP}} \overline{\text{OV}}$, црѣца $\overline{\text{KCEM}} \overline{\text{M}} \overline{\text{M}} \overline{\text{P}} \overline{\text{S}}$ — т. ј. Мати Божја, царица целог света. Она се нешто нагиње према Христу и пружа руке према њему.¹⁷⁾ Уз овај опис минијатуре пс. 44. имамо на XIV. таблици код Стжиговског и саму минијатуру, која је доста оштећена у рукопису. Да би нам ова минијатура била потпуно јасна морамо изложити садржину овога 44. псалма, који је по својој садржини сличан Песми над песмама. Овај псалм пева о цару коме долази невеста на венчање.¹⁸⁾ Црквени оци и касније хришћански тумачи овога

¹⁶⁾ Гласник 57 69.

¹⁷⁾ Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters der königl. Hof- u. Staatsbibliothek in München, 1906, 30.

¹⁸⁾ Dr. Laur. Reinke, Die messianischen Psalmen. Einleitung, Grundtext u. Übersetzung nebst einem philologisch-kritischen und historischen Commentar, I. Bd. Giessen 1857. Стр. 347 и даље. Види и Dr. Valentin Thalhoffer, Erklärungen der Psalmen... mit besonderer Rücksicht auf deren liturgischen Gebrauch, 1895, 305—316. и Иван Ђирић, Песма о цару и невести, Богословски Гласник, књ. XIII, 129—136.

Слика 41. 2. икос.

псалма¹⁹⁾ једногласно мисле да се под царем који се опева у овом псалму има разумети Месија, који ће проширити своје царство по целој земљи. Ово мишљење примили су и многи новији тумачи псалама, само нису сви сагласни у томе, ко је царица. Једни мисле да је царица Израил, други пак држе да се под царицом има разумети хришћанска црква. Многи старији богослови²⁰⁾ мисле да се под царицом има разумети Богородица, и све речено о царици односе на Богородицу, и царица овога псалма је тип Богородице. Главни разлог овога мишљења је то, што је царица псалма одликована и највише поштована између свију царица, што има почасно место с десне стране цара, што је славе богати и моћни народи, што има царице у својој пратњи. Слично је и са Богородицом. Она има највеће достојанство између свију жена јер је изабрана да буде мати Господа, она је од Бога између свију створења највише обасута благодаћу и љубављу, има достојанство и славу царице, поштују је сви народи који сматрају Христа за Господа, и она је њихова заштитница. Из ових разлога могло се врло лако доћи на мисао, да се речи из овог псалма: Предста царица ѡ деснѣю тебѣ... примене на Богородицу. У богослужењу и богослужбеним књигама овај стих примењује се на Богородицу јасно и много пута. Тако н. пр. на проскомидији када се вади частица за пресвету Богородицу и меће с десне стране Агнеца, говоре се ове речи псалма: „Предста царица ѡ деснѣю тебѣ“... У догматику 4-ог гласа (октоих) такође се јасно односе ове речи на Богородицу, где читамо: „... Пророкъ Давидъ, ꙗже ꙗвилъ ѡ тебѣ ꙗже ꙗвилъ...: Предста царица ѡ деснѣю тебѣ“...

Дакле сада нам је јасна минијатура 44. псалма у српском псалтиру из XIV. столећа, на престолу је Цар над царевима, како каже сигнатура, Исус Христос, с леве стране Спаситеља је цар Давид, с десне стране је царица и невеста Богородица са круном на глави и невестинским велом, у позлаћеним и лепо украшеним хаљинама, Пс. 44, 14.

Када нам је јасна минијатура из српског псалтира XIV. и XV. века, онда нам је јасна и откривена фреска у Маркову Манастиру, јер овде имамо исто то, што и у споменутој минијатури 44. псалма. И овде у Маркову Манастиру имамо Исуса Христа у костиму византијског императора као Цара царева на престолу, који има округао наслон као и онај у псалтиру, и овде имамо анђела с десне стране Спаситеља у истом положају, а свакако је овде у Маркову Манастиру и с друге леве стране Спаситеља стојао један анђеол, само је овај део фреске покривен новијим иконостасом и новијом иконом св. Димитрија, која је овде на северном зиду одмах до иконостаса у висини да се може целивати. С десне стране Спаситељу и овде у Маркову Манастиру је Богородица као царица у костиму византијске царице, као невеста с велом, у златом искићеној хаљини, према речима псалма, јер видимо на мандији, огртачу велике украсе у круговима. Цео лик Богородице овде у Маркову Манастиру истоветан је са ликом Богородице у споменутој минијатури српског псалтира XIV. столећа, и став је исти, и круна, и држање руку, све до појединости. Држим да су и сигнатуре Спаситеља, Богородице и анђела овде у Маркову Манастиру биле исте као и у српском псалтиру.

Слика 42. 2. кондак.

¹⁹⁾ Јустин Мученик, Ориген, св. Григорије Назијанзин, св. Кирил Александријски, св. Атанасије, св. Василије Велики, св. Јован Златоусти, Теодорит, Јевсевије, Јевтимије, Тертулијан, Јероним, Августин и т. д.

²⁰⁾ Григорије Солунски, Григорије Неокесаријски (Orat. I. in virginis annuntiat.), Pseudo Атанасије (Orat. in Deiparae annuntiat.), Хесихије свештеник јерусалимски (Orat. de virginis laudibus), Герман, патријарх цариградски (Orat. in Deiparae nativit.), св. Јован Дамаскин (Orat. in Deiparae annuntiat. и Oratio I. in Deiparae nativ., и Orat. III. in Deiparae dormit.) и многи други. Види Reinke, 423—24.

Крајем V. и почетком VI. столећа — каже Кондаков — ²¹⁾ у поштовању Богоматере издељује се са нарочитим нагласком црта признана Богородице као врховне представнице целе земаљске цркве. Ова опћенародна идеја јасно је дошла до израза у то време у именима „царица света“, „владичица небесна“, која се даваху Богородици. Од

VI.—IX. столећа разни црквени писци називају Богородицу „царица света“, „царица небесна“. Исти смисао имају и имена Матере Божје, на истоку: Госпођа, на западу Notre Dame. Сви ови термини могли би се сматрати као епитети из украса, када у VI—VII. столећу не би било и у уметности, иконографији слика Богородице царице. Најстарију слику Богородице као царице имамо у олтару недавно откопане цркве S. Maria Antiqua у Риму (из VI. столећа), и даље често долази тип Богородице царице у западној средњовековној уметности, а није остао баш непознат ни у византијској уметности.²²⁾ Још даље каже Кондаков: „У византијској уметности и у грчко-источној иконографији не знамо слике Матере Божје са круном и у царској одећи, као што не знамо ни одговарајућег грчког епитета, јер место титуле „царица“ Грци су употребљавали само епитет „Владичица“, „Госпођа“ (*παντανάσσα, δέσποινα*).²³⁾

На ове речи ученога историка уметности Кондакова слободни смо напоменути, да се у богослужбеним књигама Богородица осим Владичица (*δέσποινα*), Свецарица и Царица (*παντανάσσα* и *ἀννασσα*), Госпођа (*κύρια*) зове још и *βασίλισσα*, јер је из царског рода Давидова и јер је царица из псалма 44. Тако у ирмосу прве песме благовештенског канона читамо: „Ἀνοίξω τὸ στόμα μου, καὶ πληρωθήσεται πνεύματος, καὶ λόγον ἑρεύξομαι τῇ βασιλίδι Μητρὶ...“ (Јован Дамаскин), а у такође Дамаскинову канону на Успеније пресвете Богородице у другом тропару седме песме читамо: „Ἡ Βασίλισσα πρὸς τὸν Ὑἱὸν μεθίσταται σὺν αὐτῷ βασιλεύουσα“. У канону Јована пресв. Богородици пред рат читамо још: „κοσμοσώτειρα Βασίλισσα πανύμνητε...“

Према овоме назива се Богородица у богослужбеној византијској појезији царица, *βασίλισσα*, а према овим фрескама у Маркову Манастиру и према минијатури српскога псалтира XIV. столећа, слика се Богородица у

српској иконографији као царица у круни и у одећи византијске царице, што је нешто особено и занимљиво у историји српске црквене и уопће византијске уметности.

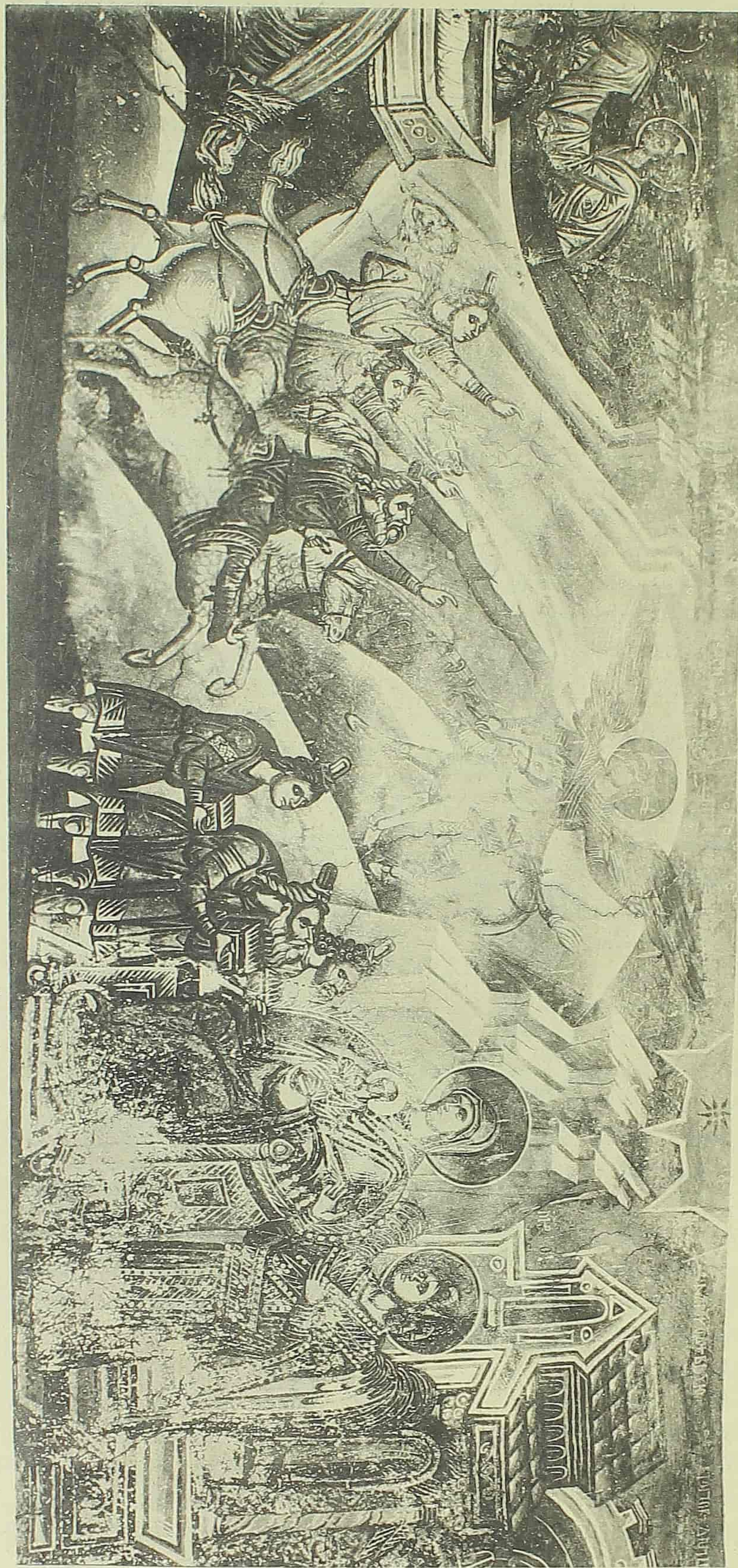
Цар Давид је у српском псалтиру био с леве стране Спаситеља, а овде у Маркову Манастиру је Давид иза Богородице.

За даљи ред ликова иза Богородице овде у Маркову Манастиру од решавајуће важности је 17. стих из 44. псалма, који гласи: „Место твојих отаца биће твоји синови,

²¹⁾ Иконографија Богоматери, I, 276—277.

²²⁾ Ibid. 277.

²³⁾ Ibid. 284.

поставићеш их за кнезове по целој земљи“. Reinke тумачећи овај стих каже: „Овде је пророштво. Према овом стиху деца која изиђу из овога брака постаће моћни и одлични цареви, као Давид, Соломон, и њихови наследници, и владаће над великим подручјима, шта више по целој земљи“.²⁴⁾ Овај стих псалма и његово тумачење дају нам пут и директиву за решавање ликовна иза Богородице, на име долазе — да се тако изразимо — духовни синови из овог брака цара и царице из 44. псалма, моћни и одлични цареви Давид, Соломон и т. д., и доиста одмах иза Богородице је цар Давид у костиму византијског императора, а иза Давида цар Соломон. Да је овај лик у Маркову Манастиру одмах иза Богородице заиста Давид, уверићемо се из дела Gabriel Millet-a, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910). Овде имамо репродукције фрески из цркава напуштаног средњевековног града Мистре у Пелопонезу, и међу овима налазимо у митрополијској цркви грађеној 1310. цара Давида (Pl. 84) истоветног са овим ликом цара Давида у Маркову Манастиру. Давид је приказан на оба места по иконографском византијском типу као старац са округлом брадом²⁵⁾, десна рука на прсима, а у левој држи свитак. Оба Давида имају исти лик, шта више исти израз на лику, суморна побожност, исти наклон главе. Лик иза Давида, који је држао Г. Стевановић за једну од Вукашинових кћери, је цар Соломон, син цара Давида. Ово тврдим прво на основу споменутог Reinke-овог тумачења 17. стиха из 44. псалма, на име да ће из брака цара и царице изићи моћни и одлични цареви Давид, Соломон и њихови наследници, и друго што у митрополијској цркви у Мистри имамо исти оваки лик, и он је означен као Соломон.

У Мистри је Соломон приказан младолик као девојка, а тако се има сликати и према светогорској сликарској књизи, на име млад, без браде.²⁶⁾ И овде у Мистри Соломон има исту оваку капу као балон, са стране има подужу косу, лева рука му је подбочена у куку, а у десној, која је пред прсима, држи штап.²⁷⁾ Дакле све исто као и у Маркову Манастиру. У споменутом српском

Слика 44. 5. кондак, 6. икос.

²⁴⁾ Стр. 439.

²⁵⁾ Didron — Schäfer, 146.

²⁶⁾ Didron — Schäfer, 147.

²⁷⁾ Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Pl. 84.

псалтиру XIV. и XV. столећа Минхенске библиотеке имамо ликове са истим оваким капама, као што има Соломон у Мистри и Маркову Манастиру, са штапом у руци као овде, и са истим костимима, и означени су као судије.²⁸⁾ Можда цар Соломон има судијски костим и ознаке због мудре пресуде двома женама с дететом, које су дошле к њему на суд.²⁹⁾ Дакле овај лик иза цара Давида у Маркову Манастиру сигурно је цар Соломон.

Допојасни лик који долази иза цара Давида, могао би према реченом бити цар Ровоам син цара Соломона, а са овим се слаже и пропис светогорске сликарске књиге, где је прописано да се Ровоам слика са брадом која ниче.³⁰⁾

Из свега реченога видимо да овде у Маркову Манастиру на северном зиду у храму имамо поред Спаситеља и Богородице низ старозаветних царева са царем Давидом и царем Соломоном на челу, и свакако ће бити да се даље иза њих ниже ред њихових

Слика 45. 6. кондак.

наследника старозаветних јудејских царева. Они сви долазе као наследници Цара над царевима, и његове невесте, којима је он дао да владају над земаљским царевима. У низу ових налази се тамо негде и припрати и краљ Вукашин са црквом задужбином у руци. И он је у низу земаљских царева и краљева, и он је добио краљевство од Цара царева Христа Спаситеља да влада својом краљевином. Ову мисао, да је Вукашин примио краљевство од Христа, имамо изражену овде у цркви Маркова Манастира на фрескама доњег појаса у храму, а имамо је изражену и у хрисовуљи Вукашиновој 1366. године у Скопљу, где каже да га је Христос поставио господином српске земље, свију Грка и поморија и западних страна, где се још зове благоверни Богом постављени краљ,³¹⁾ а имамо је изражену и у повељи Вукашиновој Дубровчанима г. 1370., где Вукашин каже да је по неизреченом милосрђу владике Исуса Христа постављен од Христа господином српске земље, Грка и западних страна, и краљем своје краљевине. Из овога видимо како су владари српски у средњем веку на основу споменутог 17. стиха 44. псалма држали да су краљевство и царство добили од Христа Спаситеља и Цара царева. Краљ Вукашин

²⁸⁾ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters in München, 106, 117, Taf. XLII, 97.

²⁹⁾ III, Цар. 3, 16—28.

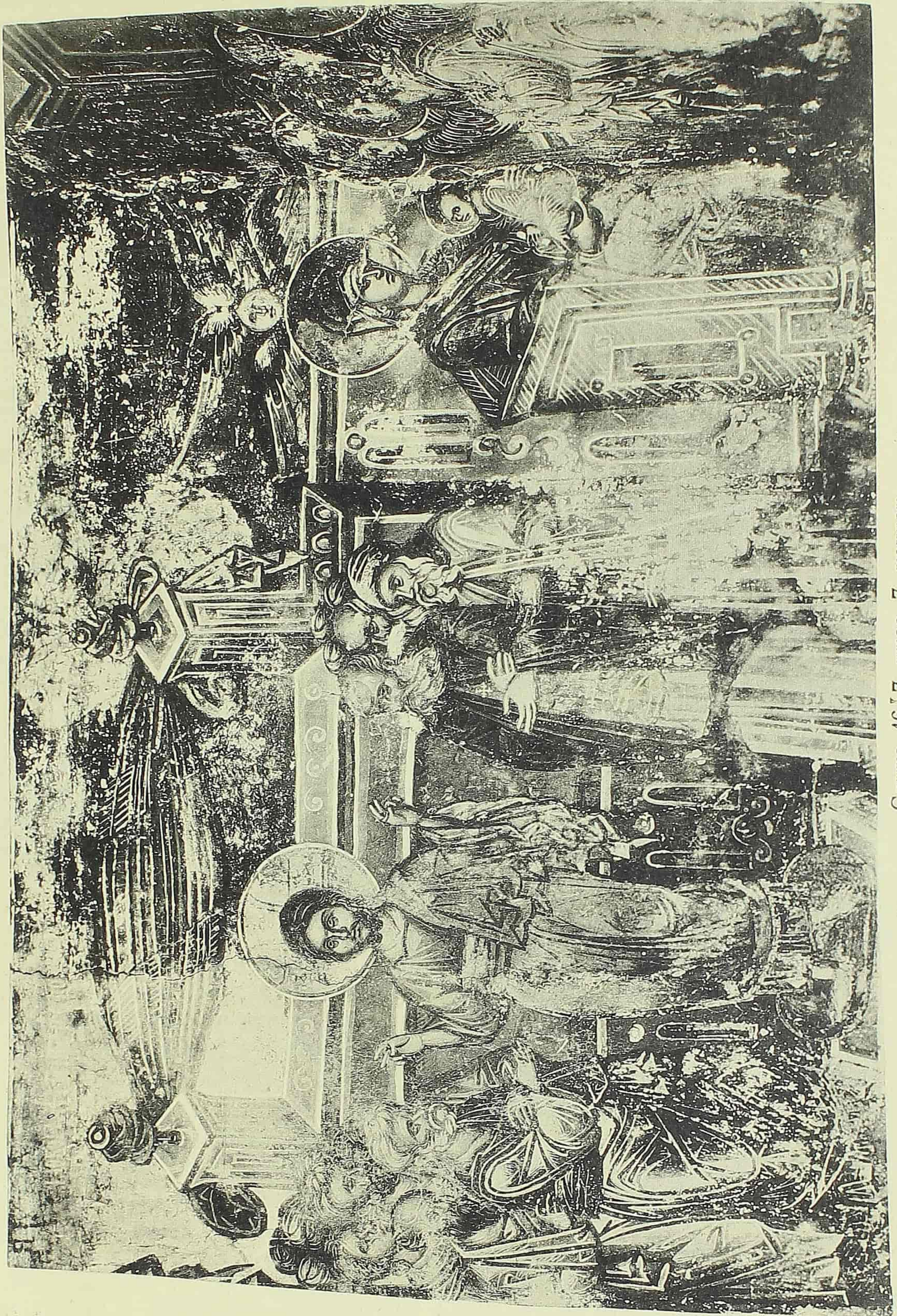
³⁰⁾ Didron — Schäfer, 147.

³¹⁾ С. Новаковић, Законски споменици, 58.

се радује дару краљевства, да се по речима повеље Дубровчанима весели у све дане у земљи краљевине своје, и у знак благодарности што га Христос обдари краљевством, последњи, из скромности, у низу земаљских владара у Маркову Манастиру ступа пред Цара царева и прилаже Христу камену задужбину, цркву св. Димитрија.

Но откуда да овде у храму после Великог Входа у олтару имамо наједанпут илустрацију псалма 44. и какве везе он има са Великим Входом? Овде је овом сликом

Христа Цара и земаљских царева уједно илустрован и други део Херувимске песме: Јако да царја..., заједно са оним што верни чине за време великог входа. На великом входу, Цар над царевима и Господ свега, свечано праћен невидљиво небесним војскама, анђелима, чије рипиде представљају копља, иде у храм на Великом Входу да се принесе на жртву за спасење целог света. Овај вход бива из олтара и од жртвеника па кроз северне двери, одмах ту где је приказан Исус Христос на престолу. Када верни на великом входу угледају Цара царева где иде окружен невидљиво анђелима са рипидама, као што су у старо време окруживали цара војници телесне страже са копљима, верни у храму приклањају главе и моле

Слика 46. 7. икос, 7. кондак.

се у себи: „помени Господе,“ чиме моле свештенослужитеље да их спомену код приношења жртве, а ови се моле за њих да их Господ помене у царству своме.³²⁾ Као верни, исто тако и земаљски владари овде у краљевској задужбини на фресци приклањају главе пред Царем царева заједно за царицом, а њихов ред завршује краљ Вукашин, који се заједно са свима, а са задужбином у руци, моли Христу цару: Помени ме Господе у царству своме! Ово је, поред благодарности што га Христос Цар царева постави краљем, коначна и главна мисао ових фрески од стране оснивача цркве краља Вукашина и главна

³²⁾ Види тумачење Херувимске песме и великог входа код И. Дмитриевскій, Историческое, догматическое и таинственное изъясненіе божественной литургии, Спб. 1884, 188—197.

мисао његове градње цркве св. Димитрија, и ова ће мисао бити овде жива док траје и једнога камена цркве Маркова Манастира.

На пређеосвећеној литургији за време великог входа место Херувимске песме поје се друга једна песма исте садржине и истог смисла: *Ниње сили...*, која још јасније илуструје ове фреске, а која гласи: „Сада небесне војске (анђели) с нама невидљиво служе, јер гле долази цар славе, гле тајна савршена жртва носи се на копљима. — Вером и љубављу приступимо да будемо учасници вечног живота. Алилуја.“ И доиста овде у Маркову Манастиру видимо како са архијерејима служе небесне војске, анђели, на северне двери за време входа улази у храм Цар славе, кога имамо код северних двери у Маркову Манастиру насликаног као Цара царева, а краљеви земаљски у краљевској задужбини, који су место верних на литургији, приступају с вером и страхом и моле се да буду учасници вечног живота речима: Помени нас Господе у царству своме!

Слика 47. 8. икос.

Да је веза између минијатуре псалтира и фреске Маркова Манастира могућа, видимо из тога, што су оне скоро истовремене. Композиција откривене фреске у Маркову Манастиру и минијатуре српског псалтира у Минхену је свакако обична композиција у иконографији XIV. и XV. столећа за приказивање Исуса Христа као цара, пантократора, судије,³³⁾ те је у Маркову Манастиру узета за илустрацију другог дела Херувимске песме, где иде *цар свега* да се принесе на жртву, а минијатуриста српског псалтира узео ју је као илустрацију 44. псалма, где се опева *Месија као Цар царева*. Основни тип ове слике и композиције је према Стжиговском³⁴⁾ *деусис* (Исус Христос, Богородица и св. Јован), који води свој историјско-уметнички постанак не из византијске дворске церемоније, како мисли Кондаков, но из старохришћанског приказивања, које се означава са „*legem dat*“ или боље са „*traditio legis*“.

Дакле цео доњи појас слика у олтару и храму и припрати чини једно, једну целину, као што и други појас изнад овога првог најдоњег, и трећи појас фрески чине једну целину, један циклус. Доњи појас Велики Вход је једна слика, један велики циклус са грандијозним сижеом по замисли и извођењу, једна добра композиција, која сведочи да је сликар ових фрески био велики мајстор а уједно и учен богослов. У олтару служи архијереј Исус Христос, ђакони каде, носе дискос, путир, рипиде, с њима служе архијереји велики богослови и светила цркве, а у храму када излази Цар царева Исус Христос

³³⁾ Види J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Tafel VII, LVII. Последња минијатура из акатиста, као илустрација речи: *Џице приносимти црју сѣм...* Обе ове минијатуре су сличне са споменутом илустрацијом 44. псалма и фрескама у Маркову Манастиру.

³⁴⁾ Ibid. 98.

праћен невидљиво анђеоским војскама, земаљски цареви са краљем Вукашином у своме реду приклањају главе пред Царем царева и моле се: „Помени Господе...“

На јужном зиду у првом појасу фрески, одмах до иконостаса и врата која воде из храма у исповедаоницу, је нејасна слика једног војника, ратника светитеља, који држи штит. Изнад ових врата на јужном зиду био је запис у коме се говорило када и ко је подигао цркву св. Димитрија.

Ове фреске у Маркову Манастиру: Спаситеља, анђела, Богородице, цара Давида, цара Соломона и т. д., краља Вукашина и краља Марка, премазали су Бугари, и то по казивању данашњег игумна Макарија на заповест бугарског митрополита Максима, који је данас у Пловдиву.³⁵⁾

II. Акатист пресветој Богородици.

Иза најнижег појаса фрески Валикога Входа имамо у Маркову Манастиру други виши појас фрески, циклус Акатиста, који почиње у олтарској апсиди поред олтарског прозора с јужне стране првим икосом, па иде с јужне стране око целог храма и припрате

па на северни зид, да се заврши дванаестим кондаком са северне стране прозора у олтарској апсиди, тамо где је почео. Акатист пресветој Богородици без сумње почео се првосликати у минијатурама у разним рукописима уз текст Акатиста. Лепота ове грандиозне песме патријарха Сергија (626)³⁶⁾ и побожни осећаји у њој, који ваљда док је мисли и говора неће наћи лепше одеће и нежнијих израза, дали су замаха и снаге и сликару, да фигуративно драматизује ову по лепоти, побожности и осећају јединствену песму.³⁷⁾

Слика 48. 8. кондак.

Иако је већина симболичких упоређења Акатиста била изражена иконографски још у XI. и XII. столећу, н. пр.: здраво нерушим зиде царства, здраво непоколебљива куло цркве, здраво покрове шири од облака, то ипак целокупно фигуративно приказивање кондака и икоса Акатиста у иконографији припада првој половини XIV. столећа.

Из рукописа и угледањем на минијатуре, прешло је сликање Акатиста на зидове у црквама, тако да од XIV. столећа често сретамо Акатист у иконографији, а на основу овог сликања Акатиста створен је пропис за сликање кондака и икоса Акатиста, који имамо у светогорској сликарској књизи.³⁸⁾

До сада се као најстарији примерак илустровања Акатиста сматрао и спомињао грчки рукопис на пергаменту Московске Синодалне Библиотеке Nr. 429., где (fol. 1—34) имамо минијатуре Акатиста. Држало се да су ове илустрације Акатиста из XII.³⁹⁾ па шта више и из X. столећа, но у најновије време доказано је на основу палеографских података да је овај рукопис писан и Акатист у њему илустрован крајем XIV. столећа, које податке

³⁵⁾ Старијар, књ. I. (1922), 112.

³⁶⁾ K. Grumbacher, Geschichte der byz. Literatur, 671—673.

³⁷⁾ Види и Акатист пресветој Богородици, с грчког превео и протумачио Др. Лазар Мирковић, Ср. Карловци 1918. У овој књижици поред тумачења текста Акатиста имамо уједно и разјашњење слика, кондака и икоса, које су овде у Маркову Манастиру.

³⁸⁾ Didron — Schäfer, 288—289.

³⁹⁾ Види J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters in München, 128—133. где имамо опис илустрација Акатиста овог грчког рукописа Син. Библиотеке. Н. П. Лихачев њ је издао минијатуре Акатиста овога рукописа у атласу Материјаловъ русской иконописи, табл. 356—357.

и датирање најјасније потврђује још и то, да у овом рукопису после Акатиста имамо стихире у част пресвете Богородице од Филотеја патријарха цариградског (1354—1376), писане истим рукописом и на истом пергаменту као и Акатист.⁴⁰⁾ Лихачев⁴¹⁾ ставља овај грчки рукопис такође у XIV. или шта више у почетак XV. столећа. Овај рукопис послали су 1662. године цару Алексију Михајловићу епитропи Богородичине цркве у Хрисопигији, у Галати, а некадањи је дар Алексија Комнена († 1183). Дакле илустровање Акатиста у овом грчком рукопису није најстарије, но у најстарија илустровања Акатиста, поред онога у Манастиру Матејичу, а можда и других, спадају ове фреске Акатиста, овде у Маркову Манастиру.

Илустровање Акатиста имамо даље у српском псалтиру Минхенске дворске и државне библиотеке (cod. Slav. 4.) из краја XIV. или почетком XV. столећа.⁴²⁾ Када Кондаков⁴³⁾ каже за минијатуре Акатиста у српском псалтиру да су живе и пуне смисла, и да дају много историјски новог материјала за науку у византијској археологији, при свој својој једноставности и грубости уметничке израде, то од колико већег уметничког значаја су за историју српске црквене уметности ове фреске Акатиста у Маркову Манастиру, израђене лепо, детаљно и уметнички на великим пољима црквених зидова, и то још нешто раније од оних минијатура у српском псалтиру.

Слика 49. 9. икос.

Даље имамо слике Акатиста у Пантанаси у Мистри (1428—1445),⁴⁴⁾ у трапезарији лавре Св. Атанасија у Св. Гори (1536),⁴⁵⁾ у нартексу Дохијара (1568),⁴⁶⁾ у притвору Св. Павла Ксиропотамског (1687),⁴⁷⁾ на икони Одигитрији у цркви св. Евстатија Плакиде у Св. Гори из XVII. столећа⁴⁸⁾, у нартексу Ватопедског храма⁴⁹⁾, и у многим другим црквама. Поред Маркова Манастира имамо Акатист и у другим српским црквама XIV—XVII. столећа, н. пр. у Благовештењу испод Каблара — 1635., Жежевици — 1636., Никољу — 1697.⁵⁰⁾ У Русији имамо Акатист у Московском Кремљу у цркви Полагања ризе Богоматере.

Икос 1. У олтару Маркова Манастира с десне стране олтарског прозора, у другом појасу фрески имамо Благовести, са сигнатуром почетних речи 1. икоса у Акатисту: аггелъ прѣдстатель съ нбсе посланъ бы реши вѣи радоуи се... Пресвета Богородица у плавој халџини, са звездама на глави и рамену, стоји код велике столице без наслона, нагнула је главу према анђелу, леву руку спустила је доле и држи у њој вретено, а десну држи отворену при прсима. Арханђел Гаврил у живом покрету слетања с неба и живом гесту благосиља пресвету Богородицу десном руком, а у левој држи скиптар украшен на врху белим тачкама (можда цветови). Анђеол с крилима стоји на четворокутном подножју.

⁴⁰⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, Томъ II, 387. Види и Арх. Амфилохій, О лицевомъ греческомъ Акаистѣ Божіей Матери XIV. вѣка, Моск. Синод. библ. No 429. Чтенія Моск. Общ. Люб. Дух. Просв., X, 1870.

⁴¹⁾ Ibid.

⁴²⁾ Josef Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters...

⁴³⁾ Иконографія Богоматери, 387—388.

⁴⁴⁾ G. Millet, Mistra, Pl. 151.

⁴⁵⁾ Н. П. Кондаковъ, Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ, 53, VI.

⁴⁶⁾ Ibid. 93. 96.

⁴⁷⁾ Према запису над вратима притвора некадашњег српског манастира Св. Павла у Св. Гори, Љ. Стојановића, Записи бр. 1873.

⁴⁸⁾ Кондаковъ, ibid. 96—97.

⁴⁹⁾ Ibid. 95—96.

⁵⁰⁾ Др. Влад. Р. Петковић, Српски споменици XVI—XVIII. века, Старица, 1911, Св. I. и II.

С неба из светлог круга косо иде на Богородицу зрак. У позадини је зид, драперије, и као нека купола или кивориј на стубовима од мрамора (слика 40).

Кондак 1. Пресвета Богородица у плавој хаљини седи на великој столици са високим наслоним, под ногама јој је подножије, у левој руци према крилу држи вретено, а десном изражава чуђење и недоумицу, којим су гестом изражене речи из 1. кондака: *неждовь дши ми является, које су написане у сигнатури ове слике: Видеши стаа себе въ чистотѣ рече Гавриѣл крѣпчѣ прѣславнѣ твоего гласа неждовь дши ми является...* Арханђел Гаврил стоји пред Богородицом у царском костиму, с погледом према небу, у десној руци држи као дуг штап или скиптар који је на врху украшен белим тачкама или цветовима. Лева рука му је спуштена доле, и преко ње пада један крај лора. У позадини је архитрав на танким стубовима, и зид. Са неба, опет из светлог круга, косо иде на Богородицу светао зрак. Између Богородице и Арханђела види се на земљи велика ваза са цвећем (слика 40).

На зиду лево до ђаконске нише у олтару приказане су као илустрација *Икоса 2.* Благовести на студенцу (слика 41). Пресвета Богородица спустила је левом руком ведро с конопцем у студенац, који има облик крста, и у левој руци држи конопац. Десну руку

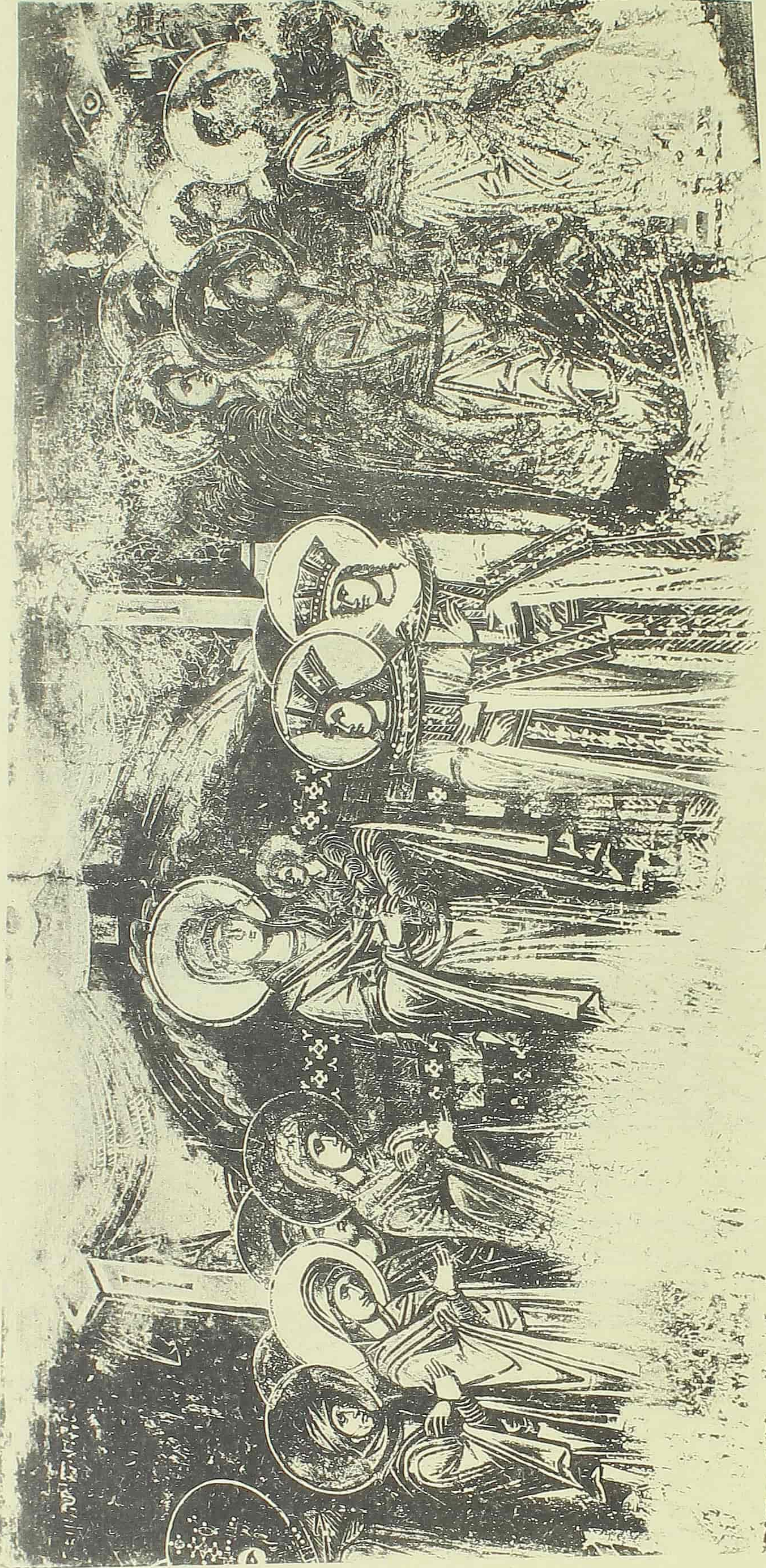
Слика 50. 9. кондак.

држи на прсима. На лицу и покретима Богородице изражен је страх и чуђење. У том тренутку сишао је Арханђел с неба изнад студенца, и у летећем положају благосиља пресвету Богородицу. У позадини је базиликална зграда, а изнад Арханђела иде косо светао зрак на Богородицу. Сигнатура ове слике су почетне речи 2. икоса: *разум разум....*
...мѣти два ишѣци възпи къ сажещемъ из бокъ чистѣ...

Овде у 2. икосу приказане су благовести на студенцу према предању, по коме су биле двоје благовести: прве претходне код студенца и друге коначне у кући пресвете Богородице. Ово предање сачувано је у Протојеванђељу Јаковљеву и гласи: „И узе (Марија) суд и изиђе да зайти (нацрпе) воде. И гле глас који говори: „Радуј се (здро)ва) благодатна, Господ је с тобом, ти си благословена међу женама“. И обазираше се десно и лево, откуда (долази) овај глас. И уплашивши се оде у свој дом и остави суд, и узевши порфиру седе на своју столицу и прела је порфиру. И гле анђео Господњи стаде пред њом говорећи: „Не бој се Марија, јер си нашла благодат пред Богом свију и зачећеш од његове речи“. А она чувши (ове речи) помисли у себи говорећи: „Да ли ћу зачети од Господа Бога живог, и да ли ћу родити као што рађа свака жена“. И рече анђео Господњи: „Не тако Марија, јер сила Господња осениће те, зато ће се и рођено од тебе назвати свето, син вишњег. И даћеш му име Исус, јер он ће спасти свој народ од његових грехова“. И рече Марија: „Гле, слушкиња Господња пред тобом, нека ми буде по

твојој речи.“⁵¹⁾ Сцена благовести по протојеванђељу Јаковљеву разликује се од благовести јеванђеља од Луке 1, 26—38. У протојеванђељу деле се благовести на два дела, на анђеоски поздрав код студенца и на праве благовести у кући.

Према тексту протојеванђеља благовести на студенцу требале би да дођу на

Слика 51. 10. икос, 10. кондак.

прво место, као што је то на икони Одигитрији у цркви св. Евстатија, па онда благовести у кући, а ми овде у Маркову Манастиру имамо благовести на студенцу на трећем месту.⁵²⁾

Кондак 2. приказан је у горњем делу ђаконске нише, изнад два анђела. Пресвета Богородица веома лепа лика седи на великој столици без наслона, у десној руци држи вретено и преде. Иза ње стоје два анђела и држе широк огртач и застиру нежно Богородицу. Одозго силази на пресвету Богородицу зрак из светлости, у знак зачећа. Сигнатура слике су почетне речи овог кондака: *Сила Ђишнiаго већни тогда зачетио... искъен...* (слика 42).

Иза 2. кондака прекида се Акатист, јер је зид замазан у олтару, а простор у храму на јужном зиду одмах до олтара покривен је новијим иконостасом, тако да немамо 3. икоса, сусрет Богородице са Јелисаветом, ни кондака 3., душевну борбу Јосифову, но тек имамо у храму изнад јужних врата што воде у исповедаоницу крај од слике 4. икоса: „Пастири чуше анђеле“..., и то види се само дете повијено у јасле, једна крава како гледа у јасле и два анђела (слика 43).

Кондак 4. Волсви језде на коњима по горовитом пејсажу са чудним капицама на глави, десном руком указују на звезду, а крилати анђеоски на коњу у гори показује такође на звезду. Слика има сигнатуру: *Боготечнiю звѣздѣ видѣвше вѣсви... зарн...* (слика 43).

Икос 5. Волсви држе кутије са дарима и подносе их рођеном Спаситељу, кога држи Богородица на грудима, седећи у великој столици са ви-

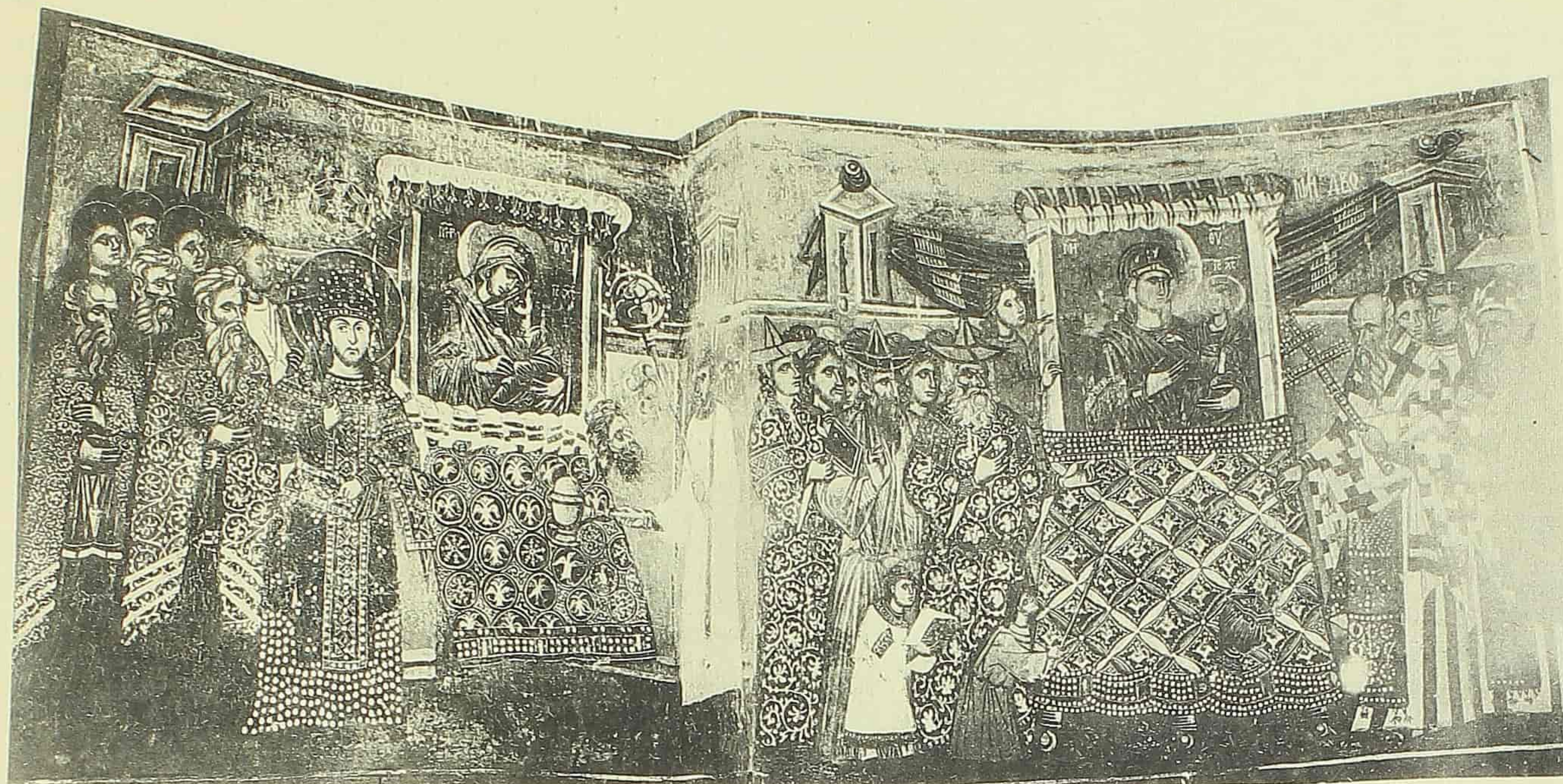
соким наслоном. Поред столице стоји анђеоски у костиму византијског императора и указује на малог Спаситеља. У позадини је гора и изнад горе звезда у светлој звезди. Сигнатура слике је: *Видѣвше отроци халденции на рѣкѣ дѣвичю...* (слика 43).

⁵¹⁾ Le Protévangile de Jacques et ses remaniements latins. Introduction, textes, traduction et commentaire par Émile Amann, Paris 1910, 220—226. С. de Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1876, 21—23. Види и S. Novaković, Apokrifno protojevangjelje Jakovljevo, Starine X, 6.

⁵²⁾ Испор. G. Millet, Recherches sur l' iconographie de l' évangile aux XIVe XVe et XVIe siècles, Paris, 81. и даље.

Кондак 5. Три волхва са чудним шеширима, сјახали су са оседланих коња које је прихватио слуга, и стоје пред вратима града Вавилона, камо се волсви вратише. У позадини је стена и град. Сигнатура слике је: Проповѣдници бывше влѣсви възвратише се въ Вавилон... (слика 44.)

Икос 6. је са нејасном сигнатуром. Приказује бегство св. породице у Египат. Слика је доста оштећена те је према томе нејасна. Може се распознати како Богородица јаше на коњу кроз горовит крај. Иза ње, више у позадини, носи Јосиф малог Спаситеља на раменима, уз пратњу три женска лица, од којих једна женска има палицу у руци. Иза

Слика 52. 12. икос, 12. кондак.

Богородице на коњу, виде се две оседлане камиле. Пред Богородицом је студенац и једно лице вади воду из студенца. Овде је свакако приказан онај моменат из предања, по коме се у околини Мемфиса и Илиполиса у оази Матарје наједном отворио студенац са свежеом добром водом, где је Богородица угасила жеђ⁵³⁾ (слика 44). Ова се слика наставља и даље се види град, пред којим стоје три жене, и четврта с круном на глави и обучена у црвену хаљину, показује на пресвету Богородицу која јаше на коњу.

Кондак 6. приказује Сретеније. Богородица држи дете Христа на рукама, које радосно и живо пружа руке праведном старцу Симеону Богопримцу, који са радошћу пружа руке да прими малог Христа. Иза Симеона пророчица Ана благосиља десном руком, а у левој држи свитак. Иза Богородице праведни Јосиф држи две грлице као жртву очишћења после порођаја за сироте. У позадини је престо и на њему књига, а изнад престола је кивориј на стубовима. Још даље у позадини је зид са драперијама. Сигнатура ове слике је: Хотѣиш Симеонѣ прѣстави се... (слика 45).

Слика 53. Причешће апостола (фрагменат).

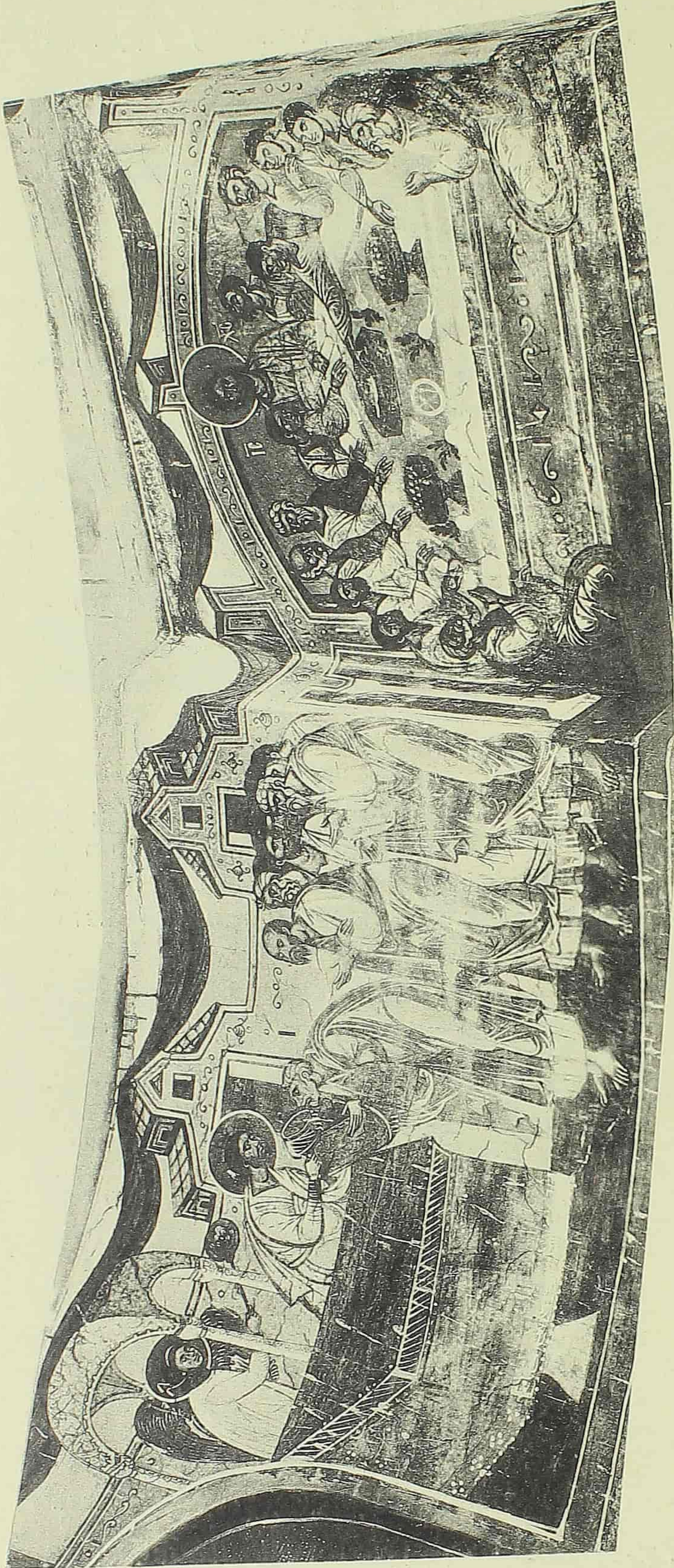
Икос 7. Исус Христос, као пророк, стоји на четвртастом подножју и благосиља са обе руке, с десна апостоле, а с лева монахе у мандијама. У позадини је зид са драперијама. Сигнатура слике је: Ново показа ти гави се тво(рець)... (слика 46).

Кондак 7. Затим, у углу јужног и западног зида у припрати имамо на јужном зиду још пресвету Богородицу како седи у високој столици са малим Спаситељем на крилу. Изнад Богородице је шестокрилати серафим. Са западног зида припрате прилазе удивљени анђели. Сигнатура ове слике је уништена. Слика свакако приказује кондак 7.: „Видевши необично рођење, удаљимо се од света преневши ум на небо...” (слика 46).

⁵³⁾ Сказаніе о земной жизни пресвятой Богородицы, 131. и 326.

Акатист са јужнога зида припрате наставља се на северном зиду припрате, сасвим у углу, са 8. икосом.

Икос 8. Господ Исус Христос као младић без бркова и браде⁵⁴) благосиља именованом десном руком, а у левој држи свитак. С десна и лева су архијереји у палистврију и омофорима, и с јеванђелијем у руци. Из нимба Христова иду постранце два зрака, а исто тако падају на нимб Христов с неба из једног круга два зрака, а у овом кругу на небу у светлости је по-

Слика 54. Причешће апостола (фрагмент); Тајна вечера.

грудни лик Спаситељев, и Спаситељ благосиља десном руком, а у левој држи свитак. Светао круг са Спаситељем на небу носе два летећа шестокрилата серафима. Из овог круга иду опет постранце два велика зрака. Од сигнатуре виде се само слова ЖНИХ И К из почетних речи 8. икоса: **ѠЪСЪ БЪ ѠЪ НИ ЖНИХ И К ИШНИХ...**, које у српском преводу гласе: „Неописано слово било је све доле и није сасвим сишло одозгоре (т. ј. с неба)...“ (слика 47).

Кондак 8. Христос, као пророк, седи у светлости и слави на кугли као пантократор, и благосиља с обе руке. Светлу елипсу у којој је Спаситељ држе анђели, и то са сваке стране по два анђела у царском костиму, који удивљени и са чуђењем гледају Спаситеља. Изнад Спаситеља и анђела раширио је један шестокрилати серафим своја крила. Сигнатура ове слике су почетне речи 8. кондака: **Ѡсако соуѡство аггаско ѡднвљуетсе велико...** (слика 48).

Веома занимљиво је приказан *Икос 9.*: „Речите говорнике видимо пред тобом, Богородице, безгласне као рибе, јер не знају да кажу, како и девојка остајеш и како си могла родити“. Посред слике стоји пресвета Богородица на четвртастом подножју и држи малог Спаситеља на грудима у звездастој светлости. Мали Спаситељ благосиља са обе руке. С обе стране Богородице су незнабошки ретори и мудраци, млади и стари, са чудним капама, и држе у рукама стил, graphiarium и свитак. Од ових ретора један има капу као балон, какву смо видели да има цар Соломон на откривеним фрескама Великога Входа. Ретори зачуђено гледају на Богородицу и стиснутих уста, „јер не знају да кажу, како и девојка остаје, и како је могла родити“. Сигнатура 9. икоса је уништена (слика 49).

Кондак 9. „Створитељ свега, желећи да спасе свет, дошао је по своме

обећању...“ Васкрсли Исус Христос, у белој одећи стоји на уласку једне подземне пећине, ада, чија су врата сломљена и полуге уништене, и избавља из гроба Адама и Еву, једно с једне, друго с друге стране. С десна Спаситељу иза Адама је св. Претеча Јован са нимбом око главе, обучен у камиљу длаку, и пружа руке према Спаситељу. Иза Претече су старозаветни патријарси. С леве стране Спаситеља иза Еве су старозаветни цареви са нимбом око глава, и то прво цар Давид у костиму византијског императора и с округлом затво-

⁵⁴) О постанку типа Спаситеља као младића без браде и човека са брадом види *Θ. И Шмитъ, Кахрїѡ - Джами, (Извѣстія рускаго археологическаго института въ Константинополѣ, Т. XI. 170—172).*

реном круном на глави, па цар Соломон као младић са отвореном круном на глави и т. д. Ови цареви пружају руке према Спаситељу. У позадини су два брега. Почетак сигнатуре се не види, но наставак: (спасити хотѣ мира иже) всех украситель къ семъ самъвѣщанно приде... (слика 50).

За илустрацију овога кондака узета је према садржини кондака слика Васкресења, избављање из ада, које се приказује према једној стихирѣ на стиховње на Велики Петак.

Икос 10. приказан је овако: Пресвета Богородица стоји пред једним шатором и држи Спаситеља на левој руци, који благосиља десном руком. С десне стране Богородице прилазе јој девојке и жене с прекрштенним рукама на грудима, лепа лика и

Слика 55. Издајство Јудино.

нежно приклонивши главе, а с леве стране Богородице су царице са крунама на глави. Сигнатура овога икоса је уништена, а икос почиње овим речима: „Богородице Дјеве, стена си девојка и свију који ти притичу...“ (слика 51).

Слика 56. Христос пред Аном; Одрицање Петрово.

Даље се наставља Акатист 10. кондаком, од кога се види само један део, наиме како анђели прилазе Спаситељу, а Спаситељ се већ не види.⁵⁵⁾ Ово је последња слика другог појаса на северном зиду у храму пред иконостасом. Као што је лева страна Спаситеља Цара у првом појасу фрески прекинута новијим иконостасом, тако је и овде

⁵⁵⁾ Испор. Didron - [S.c.]häfer, 292.

Акатист прекинут иконостасом, да се настави у олтарској апсиди са 12. икосом. Не види се ни сигнатура 10. кондака, који почиње овако: „Сваки славопој, ма колико хтео да се продужи, слаб је према множини твојих многих милосрђа...“ (слика 51). 11. икоса

Слика 57. Одрицање Петрово; Христос пред Кајафом.

Слика 58. Христос пред Пилатом.

и 11. кондака нема, а били су на зиду код жртвеника у олтару, а сада су премазани, тако да се Акатист наставља тек у олтарској апсиди у другом појасу фрески изнад Великог Входа са 12. икосом.

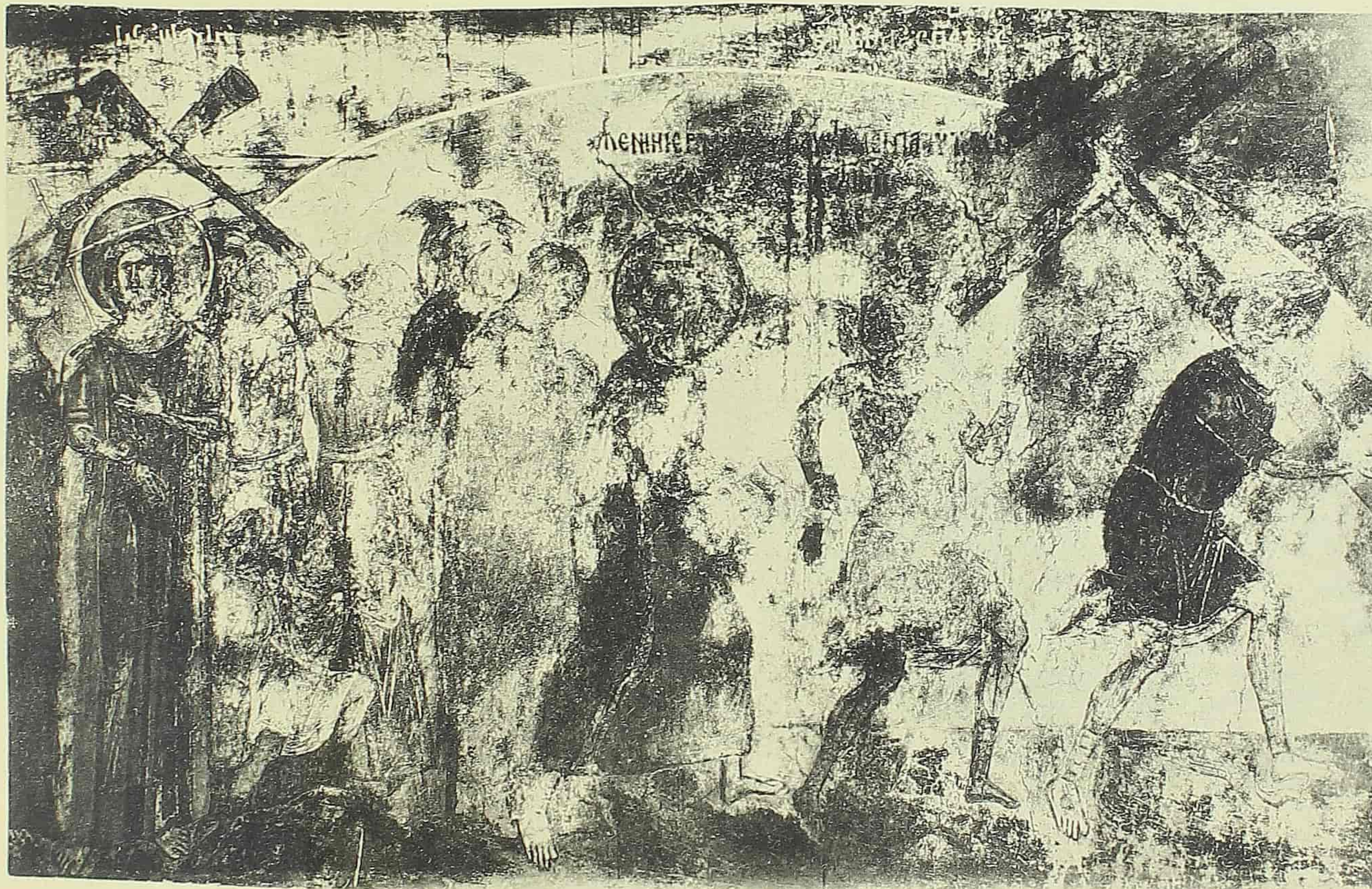
сам у оштром покрету пружио руку далеко преко стола и узевши рибу умочио руку у зделу (слика 54). Овде на слици тајне вечере у Маркову Манастиру као да су дошле до израза речи бл. Јеронима у његову тумачењу на Мат. 26, 23: „Judas ceteris contristatis et retrahentibus manum et interdicens cibos ori suo temeritate et impudentia, qua proditurus erat, etiam manum cum magistro mittit in paropsidem“.

Даље се наставља овај циклус на зиду изнад нише ђаконика сценом *Прања ногу ученика*. Спаситељ је с леве стране и опасан је лентијем као прегачом, и стоји пред судом воде који изгледа као мала крстионица. До овога суда је кондир са високим грлом. Апостоли седе на широкој и великој клупи, и једноме од њих, апостоу Петру, пере Христос ноге наге до колена, које су изнад суда с водом.

Христос држи (пере) левом руком десну ногу Петрову испод стопале, а десном благосиља, који детаљ имамо и код Дућа и Ђота. Овде је приказан дијалог који се овом приликом према Јов. (13, 7 и даље) водио између Спаситеља и апостола Петра.

Слика 61. Пилат пере руке.

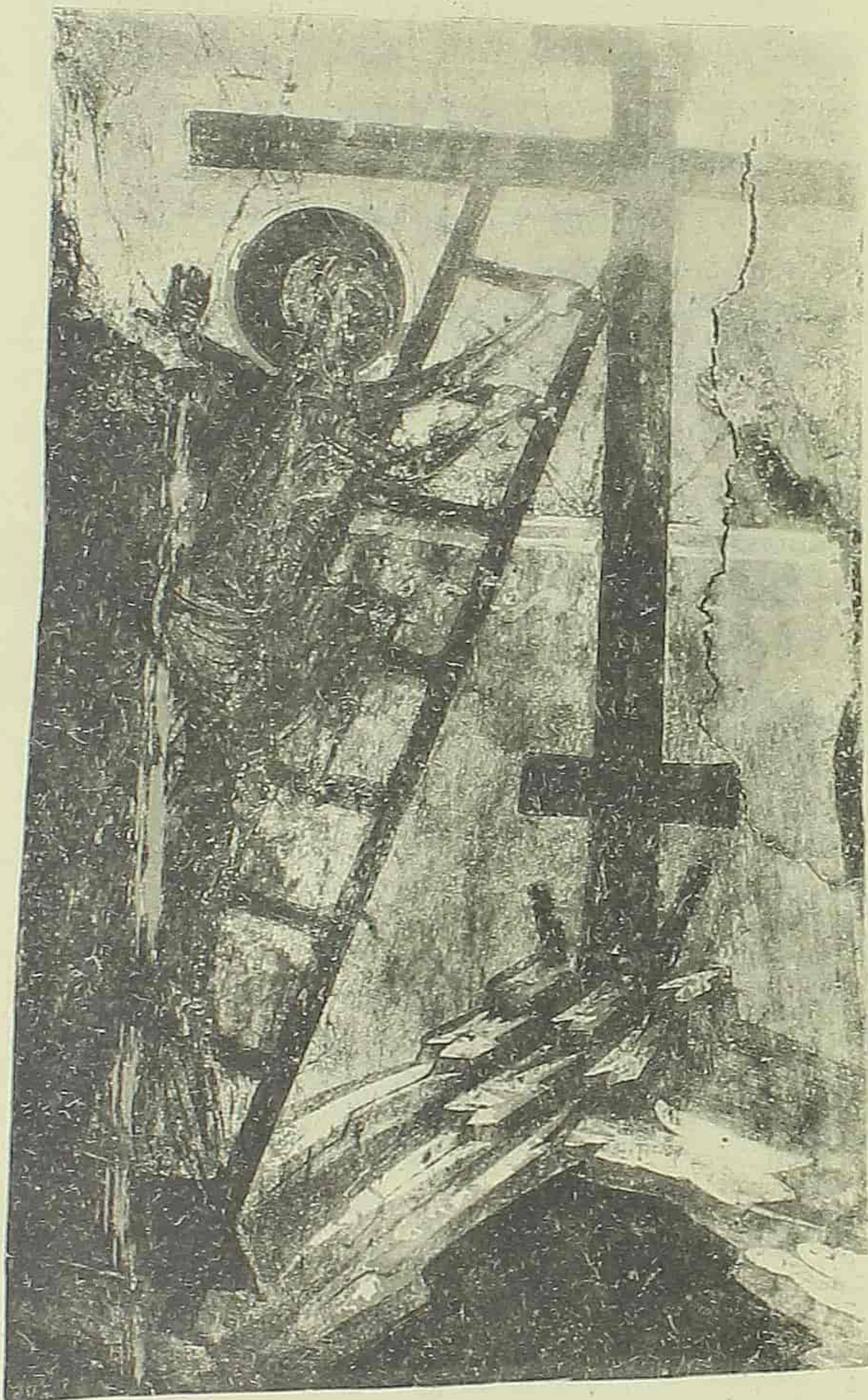

Слика 62. Ругање Христу; Ход Христов на Голготу.

Пошто је Петар одбио да му Спаситељ пере ноге, каже му Спаситељ: „Ако не умијем тебе, немаш дела самном“, а Петар је нато одговорио: „Господе, не само ноге моје, но и руке и главу“. И доиста једна рука Петрова показује на леву ногу, а десна показује главу. Остали апостоли збуњени дискутују о нечем између себе, а један од њих дрешу обућу.

Слика 63. Усађивање крста на Голготи.

Слика 64. Узлазак Христа на крст.

за хаљину Малха, слугу свештеничког поглавара, а десном руком одсекао му је ножем ухо. Слика има сигнатуру Прѣданіе. Скоро исту оваку слику имамо и у Нагоричину.⁵⁸⁾

Затим долази у овом циклусу једна оштећена и нејасна слика: Исус Христос стоји и десном руком благосиља једну групу људи пред собом, свакако апостоле. Пошто је ова сцена иза Прања ногу, може бити да приказује поуку Спаситељеву иза Прања ногу (Јов.13, 12 ст. и даље). Сигнатура је такође нејасна: „... тако творите јакѡ мене видит“. Ове речи нас сећају на речи из Јов. јеванђељија 13, 15.

Циклус страдања Спаситељевих наставља се даље на јужном зиду у храму одмах до иконостаса у трећем појасу фрески, и то *Издајством Јудиним* (слика 55.). Посред сцене, која је приказана у полукругу, и посред чете римских војника и свештеничких и фарисејских слугу стоји мирно Спаситељ, у левој руци држи код прсију свитак, а десном, мало спуштеном руком, благосиља. С десне стране Спаситељу прилази Јуда без браде и бркова, загрлио је Спаситеља и хоће да га у знак издајства целива. С леве стране иза Спаситеља једно лице замахнуло је ножем (Мат. 26, 47) на Христа, а друго лице поред Спаситеља замахнуло је на њега коцем (Мат. 26, 47; Мар. 14, 43), а треће лице држи нешто као суд са држком доле, у коме гори луч (Јов. 18, 3). Један оваки луч имамо и с леве стране гледаоца, иза Спаситеља. У позадини има много лица, и виде се копља војника. У десном крају ове слике, доле, Апостол Петар клекнуо је на земљу, ухватио је с темпераментом левом руком

⁵⁸⁾ Millet, Recherches... 343.

Даље у овом циклусу приказан је *Исус Христос пред првосвештеником Аном у његовој палати* (слика 56). Исус Христос $\overline{\text{I}\Theta} \overline{\text{X}\Theta}$ стоји кротко и везаних руку поред једнога стола. Иза њега је гомила књижевника, старешина и фарисеја. Један од слугу замахнуо је руком да удари Исуса. Један од лажних сведока указује на Христа. Иза стола, на коме је хартија, нож и graphiarium (graphiaria thesa) у коме се држе стилони⁵⁹), стоји првосвештеник Ана, старац дуге браде, у широкој горњој хаљини, и раздире доњу хаљину у широком и гневном гесту.⁶⁰ С леве стране Ане је једно лице, можда други сведок. Сигнатура је: $\overline{\text{K}\Theta\text{D}\text{E}\text{N}\text{K}} \overline{\text{B}\text{Y}\text{X}\text{K}} \overline{\text{P}\text{R}\text{K}\text{D}} \overline{\text{I}\text{N}\text{K}\text{H}\text{N}\text{S}}$. Позадина слике је зид са базиликалним кулама, што имамо и на идућим сликама овога циклуса.

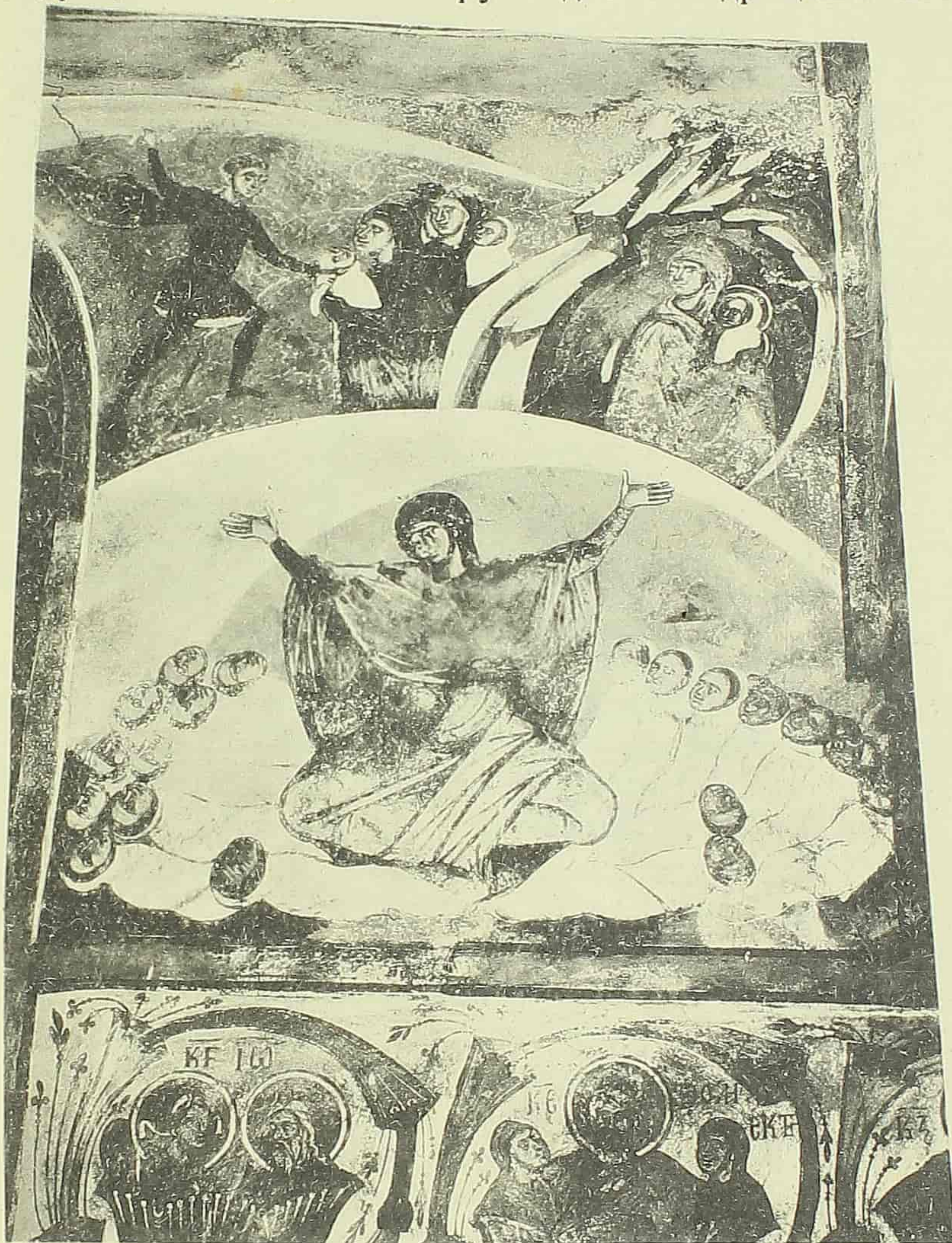

Слика 65. Васкрсли Христос јавља се мирносицама.

Иза ове сцене наставља се даље без прекида као на једној слици историја страдања Спаситељевих, и долази *Трикрашно одрицање св. апостола Петра* (слика 56. и 57.). Једно одрицање приказано је изван зида и двора, напољу код врата према Јов. 18, 16, и ту једна слушкиња вратарка пита Петра показујући руком на њега, да није и он ученик Христов, а Петар уздигнутим шакама и главом нагнутом на лево одриче. Друго је одрицање код ватре. Око ватре седе два војника, а трећи што стоји указује на Петра кажи-путом, који је раширио руке у знак одрицања. С десна Петру код овог одрицања стоје две женске, од којих једна указује на Петра код ватре. Треће одрицање је код врата. Једна слушкиња показује Петру руком Исуса Христа, а Петар шири руке и одриче се. Изнад Петра код ватре, а ван дворишта иза зида, видимо Петра наслоњена левом руком на зид, а десном на лицу, како горко плаче. Поред њега петао на стубу кукуриче. Сигнатура слике је: $\overline{\text{T}\text{R}\text{I}} \overline{\text{O}\text{D}\text{V}\text{R}\text{J}\text{E}\text{N}\text{I}\text{E}} \overline{\text{P}\text{E}\text{T}\text{R}\text{O}\text{V}\text{O}}$.

Исус Христос пред Кајафом. Исус стоји поред стола везаних руку, а иза њега су Јудеји. Један од слугу замахнуо је руком да удари Спаситеља. Првосвештеник Кајафа, дуге браде, раширених руку, стоји иза стола, на коме су опет хартија, нож и graphiarium. Сигнатура: $\overline{\text{P}\text{R}\text{I}\text{V}\text{E}\text{D}\text{O}\text{S}\text{H}\text{E}} \overline{\text{I}\Theta\text{I}} \overline{\text{P}\text{R}\text{K}\text{D}} \overline{\text{K}\text{A}\text{I}\text{A}\text{F}\text{A}}$ (слика 57).

Даље прелази циклус страдања са јужног зида у храму на источну страну зида који дели храм од припрате, који је зид на стубовима. На целом овом зиду у једном појасу је мали подциклус од четири слике *Исус Христос пред Пилатом* (слика 58). Исус Христос је као у неком прозору са сигнатуром $\overline{\text{X}\Theta}$, у левој руци држи свитак, а десном гестом пропраћа свој говор са Пилатом. Сигнатура је нејасна, а свакако ће према даљим сликама овде бити илустровано оно место из Јов. 18, 31; Мат. 27, 11; Лук. 23, 3, где Пилат пита Христа: „Јеси ли ти цар јудејски“, и Христов одговор. Пред Христом

Слика 66. Покољ Витлејемске деце.

⁵⁹) Daremberg-Saglio, Dict. des Antiquités, T. IV. p. 1511.

⁶⁰) Према јеванђелској историји, када је Исус био пред Аном, о чему говори само јеванђелист Јован, није Ана раздерао хаљине, но Кајафа када је Исус био пред њиме и пред синедријем (Мат. 26, 65; Марк. 14, 63). Ово дерање хаљине првосвештеника Ане је према тадашњим иконографским обрасцима, које је дошло до израза и у светогорској сликарској књизи, в. Didron-Schäfer, 201.

је Пилат, обријан Римљанин, и гестикулише рукама. Овде имамо још два лица, од којих је једно поред Исуса и показује руком на њега, а друго лице је иза Пилата. И овде је позадина зид са базиликалним кулама. Затим се даље без прекида наставља циклус Исуса Христа пред Пилатом, и видимо Пилата како говори Јудејима да не налази никакве кривице на Исусу. Слика има сигнатуру: рече пилатъ имъ некрѣтѣю ни єдине вини въ немъ (Јов. 18, 38). И Пилат и Јудеји пропраћају свој говор гестом (слика 58).

Даље се наставља овај циклус илустрацијом места из Јов. 19, 10 и даље. Исус Христос $\overline{\text{ХГ}}$ опет стоји пред Пилатом као у прозору и види се само до појаса, у левој руци држи свитак, а десном у гесту пропраћа свој одговор на питање Пилатово (слика 59). Пилат је пред Спаситељем и пита га према сигнатури: и гла еѡѡ пилатъ мнѣ ли не ѡткрѣаеши не вѣси како вла имамъ распети те и вла имамъ... (Јов. 19, 10) Иза Пилата је једно лице. Даље Пилат говори са Јудејима уз гест: възмѣте ви и сѣдите по законѣ вашемъ (Јов. 18, 31).

Слика 67. Рођење Христово.

Овде не иде сликање по тексту Јованова јеванђелија хронолошким редом, но долази ова сцена, по тексту пре, на слици после. Затим је приказано *Суђење на месту Gabbatha* (слика 60), које се тако звало јеврејски, јер је било узвишено, што се види и на слици, а грчки $\lambda\iota\theta\acute{o}\sigma\tau\rho\omicron\tau\omicron\nu$, јер беше поплочено каменим плочама. Исус Христос стоји на узвишеном месту пред двором (Burg) Antonia, у левој руци држи свитак, а десном благосиља Пилата, који тако исто седи на неком брежуљку и говори уздигнуте руке. Сигнатура ове слике је: пилат изведе Иса и сѣде на краиѣвѣ мѣстѣ нарицаемо галѣгоѡа (Јов. 19, 13). Даље је приказано *Бичевање Спасишеља* (слика 60). Исус Христос је наг, са прегачом по средини тела, и привезан је око уздигнутих руку и око ногу за један стуб, који је ишаран као да је од мрамора, а два римска војника шибају Спасишеља.⁶¹⁾ Слика има грчку сигнатуру: и фрѣгелѡѡ⁶²⁾... $\overline{\text{ХГ}}$ иѡ. Оруђе којим војници шибају Спасишеља је кратак држак у руци, на коме су два кајиша од коже. У јеванђелској историји стоји само да је Христос избијен, а не каже се како, и овде је приказан Исус привезан за стуб не по св. Писму, но према веома старим сведоѡбама, које имамо код хаѡије из Бордоа 333. и 334. године у његову путопису⁶³⁾, где читамо да је Христос приликом бичевања био везан за стуб. Ово сведочанство имамо и код Јеронима, који пише римској матрони Eustochium, да је њезиној матери Паули у Јерусалиму показан стуб, за који је био привезан Исус Христос када су га бичевали.⁶⁴⁾ Беда Уважени (Venerabilis) такође казује да је Исус приликом бичевања био везан за мраморни стуб: „Columna marmorea stat in medio ecclesiae, cui adhaerens Dominus flagellatus erat.“⁶⁵⁾ Мраморни стуб из ових речи Беде Уваженога дошао је до израза и овде у Маркову Манастиру на слици Бичевања Спасишеља.

Затим долази сцена *Пилат пере руке* (слика 61). Поред стола на коме је нож, хартија и grapharium, стоји Христос везаних руку, мирно, а иза њега гомила побеснелих Јудеја са уздигнутим рукама. Иза стола је Пилат и пере руке над једним судом, у који један слуга лева из кондира воду. Иза Пилата једно лице шапуће на ухо Пилату речи, које наводи светогорска сликарска књига,⁶⁶⁾ наиме да обеси Христа на крст између два разбојника, као бунтовника против цара и као лажнога Месију. Сигнатура слике је: смивеніє пилатѡѡ.

⁶¹⁾ Испор. Didron-Schäfer, 303.

⁶²⁾ φραγέλλω шибаѡи.

⁶³⁾ Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque...

⁶⁴⁾ Ep. 108, 9 Ad Eustochium. Epitaphium Paulae matris „Ostendebatur illi columna ecclesiae portum sustinens infecta cruore Domini, ad quam vinculus dicitur flagellatus.“

⁶⁵⁾ Dr. Frau X. Pözl, Kurzgefasster Commentar zur Leidens- u. Verklärungsgeschichte Jesu Christi, 273.

⁶⁶⁾ Didron-Schäfer, 202.

У углу последње слике (61), на којој Пилат пере руке, имамо једну групу људи која припада слици *Ругање Спасишељу* — *poroganje* (слика 62) на северном зиду у храму, камо сада са овога зида где је циклус Исус Христос пред Пилатом, прелази и наставља се даље велики циклус Страдања Спаситељевих. Ова група људи окренута је према Исусу Христу на северном зиду у трећем појасу фрески, и један из ове групе клечи вичући: Здраво, царе Јудејски (Мат. 27, 29). Исус Христос је приказан у пурпурној хаљини са трском, као скиптром, у руци, и са трновим венцем на глави, као круном, у знак ругања Цару. Око Спаситеља су римски војници кохорте, од којих су двојица укрстили трубе изнад Спаситељеве главе и свирају у њих.

Даље је, на северном зиду у овом појасу фрески, приказан *Ход Спасишељев на распеће, на Голгошу* (слика 62). Исус Христос $\overline{\text{IG}} \overline{\text{XE}}$ иде везаних руку, и окренуо је у ходу главу натраг према двома женама, које иду за њим и плачу, и каже им према доста нејасној сигнатури написаној изнад Спаситеља: жени *ни грѣса* (лимаски не плачите мене плачите себе) и *чедь вашихъ* (Лук. 28). Пред Исусом иде један војник и води Спаситеља, а пред војником Симон из Кирене носи крст, на коме ће Спаситељ бити разапет. Горе је још једна сигнатура, од које се само види реч *распѣтиѣ*.

Док је циклус Исус Христос пред Пилатом приказан по Јованову јеванђељу, даље сцене у циклусу Страдања Спаситељевих приказане су према казивању Матеја: Исмевање Спаситеља као Цара, Ход на Голготу, Симон из Кирене, Исус пије на Голготи вино и жуч. Последња сцена приказана је на слици *Усађивање крста на Голгоши* (слика 63). Дошавши на Голготу стоји Исус Христос $\overline{\text{IG}} \overline{\text{XE}}$ везаних руку, с леве стране је гомила војника с копљима, а с десне стране један војник, с мачем о пасу, даје из једног суда Исусу да пије вино и жуч. Спаситељ је окренуо главу и неће да пије. Даље у врх брега Голготе војници усађују крст. Један се попео на крст и усађује га у земљу, други га учвршћује тако, што поред крста чекићем забада дрво у земљу. Испод крста пукла је стена и види се Адамова лобања, према исказу старијих егзегета⁶⁷⁾ да је на месту где је Христос био разапет покопана глава Адама

Слика 68. Крштење Христово.

прародитеља људског рода, а када је пукла стена испод крста, указала се лобања Адамова, која је покапана крвљу Спаситељевом. Један од целата у широкој хаљини указује десном руком широким гестом на крст, а у левој руци држи котарицу с ексерима. Ова сцена није приказана према јеванђелској историји, но према спису S. Bonaventurae *Meditationes* (с. 78), где се каже како приликом распећа једни усађују крст у земљу, други спремају ексер и чекић, још други спремају лествице, и најпосле други скидају Спаситеља, а једни пажљиво посматрају положај крста.⁶⁸⁾

Узлазак Исуса Христа на крст (слика 64). Исус Христос пење се по лествици наслоњеној на крст, а рукама се придржава за пречаге лествице. Иза Спаситеља стоје лица са уздигнутим рукама, као и с друге стране крста, која су нејасна. Сигнатура слике је: $\overline{\text{XE}} \overline{\text{B}} \overline{\text{Z}} \overline{\text{L}} \overline{\text{A}} \overline{\text{Z}} \overline{\text{I}}$...

⁶⁷⁾ Ориген, Амвросије, бл. Августин, св. Атанасије, Епифаније.

⁶⁸⁾ G. Millet, *Recherches...*, 380—81.

До ове слике види се веома оштећено и нејасно *Распеће*. Исус Христос је разапет на крсту, на коме виси тежином тела, које иде у кривој линији. Ноге су приковане на месту доње пречаге крста. С леве стране један војник замахнуо је нечим у десној руци на Спаситеља, ваљда копљем, а левом се руком држи за крст. Распеће је по средини прекинуто новијим иконостасом. Овде се прекида циклус Страдања у храму, и свакако је настављен у овом појасу васкрсењем и догађајима после васкрса у олтару, у простору око и изнад жртвеника, само су ове слике овде премазане. Циклус страдања завршује се у олтарској апсиди поред Причешћа Апостола св. хлебом сликом *Јављање Спасишелеља мироносицама* (слика 65). На средини је васкрсли Спаситељ у белој одећи, и са испруженим обема рукама у лепом покрету руку благосиља две Марије (Богородица и Марија Магдалина), које у извесном размаку клече испод Спаситељеве руке на земљи, пружајући руке према Спаситељу. Иза сваке Марије је по једно ниско дрво са широким лишћем. Слика има грчку сигнатуру: ···· КΟΡΕ ΧΕΡΕΤΕ (према Мат. 28, 9), иако је приказана по Јов. 20, 17 (не дотичи ме се).⁶⁹⁾

2. Фреске у олтару осим циклуса.

У олтару осим три споменута појаса фрески, осим циклуса, имамо још само две слике: *Силазак св. Духа* и *Медаљон Спасишелељев*. Силазак св. Духа је у олтарској апсиди с јужне стране, изнад Тајне вечере у трећем циклусу, и приказан је слично ономе

Слика 69. Умрли Христос.

у Мистри⁷⁰⁾ (Peribleptos). Изнад апостола, који су у полукругу, лебди на потпуно плавом небу, т. ј. каснијем премазу свежеом плавом бојом, св. Дух као голуб. На олтарском своду, сасвим горе, је медаљон Исуса Христа који благосиља. Медаљон држи анђеоло у лепом летећем ставу. Ово ће свакако бити остатак *Вазнесења*, које долази обично овде на овом месту, у врху олтарског свода. Осим циклуса и осим ове две слике, сав остали простор олтарске апсиде и олтарског свода премазан је у најновије време свежеом плавом бојом, што ће свакако бити кварење монаха Дионисија.

Веома сам био изненађен једном сликом, коју сам видео на оним стубовима, који улазе у састав каменог иконостаса. На месту где треба да су капители стубова, а којих нема, и то на источној страни на оба стуба насликан је по један мајмун. Мајмун на јужном стубу усправљен је на стражњим ногама, жут је и има жуту дугу длаку, а онај мајмун на северном стубу такође је усправљен на стражње ноге и има ланац око врата. Слика их је тако рећи сакрио од гледалаца и могу се видети само из олтара, а из храма не. На осталим странама стуба, јужној, западној и северној, одмах поред мајмуна, насликани су анђели у лету и летећем ставу са сигнатуром ΑΓΓΛ ΓΝΗ . И у храму на стражњим западним стубовима имамо на овом месту анђеле у лету, мајмуне пак не. Домишљао сам се шта би ово могло бити и какав је смисао ових слика.

Покровски⁷¹⁾ спомиње један спис апокрифног карактера: „Святаго Григорія Богослова откровение о святѣй службѣ, еже естъ литургија“, који не припада св. Григорију. У спису се говори како су се свети оци искупили око Григорија Богослова да их научи о св. и бескрвној жртви, и Григорије им тумачи св. литургију, и радње и обреде на њој. Ово Григоријево тумачење приказано је и у иконографији, наиме како Григорије седи на престолу у архијерејским одежама, окружен монасима, и даље се илуструју поједина места овог тумачења литургије. Тако н. пр. илустровано је ово тумачење литургије у минијатурама у једном грчком рукопису из 1600. године, који потиче из цркве Успенија пресв. Богородице у Јосафатовој долини, а сада се чува у ватиканској библиотеци,⁷²⁾ имамо га и у руским црквама друге половине XVII. века, н. пр. у Јарославској цркви св.

⁶⁹⁾ Испор. Didron-Schäfer, 209. и G. Millet, Recherches... 540–546.

⁷⁰⁾ Испор. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Pl. 121.

⁷¹⁾ Евангелие въ памятникахъ иконографіи... 288–290.

⁷²⁾ Види Angelo Mai, Nova patr. bibl. T. VI. где имамо слике и подробен опис. Испор. и Migne, Patr. gr. T. XCIX, col. 1689–1692.

Слика 70. Богородица.

светитеља твојих, како ћу ући ја недостојни... свезан бићу избачен од анђела“. По своме смислу, овај је тропар у вези са споменутим тумачењем Григорија Богослова и разјашњује нам поред њега ове слике у Маркову Манастиру, јер овде видимо ђавола свезана ланцем око врата, кога анђели бацају у кромџшњи огњ.

Основа пак споменутог текста из Григоријева тумачења литургије је место из јеванђеља (Јов. 12, 31): „Сада је суд овога света; сада ће бити избачен напоље кнез овога света“. А што је ово све приказано према олтару, могло би се разјаснити тумачењем споменутог места из Јов. 12, 31—32: Смрћу Христовом, која се слави у св. евхаристији, а која се врши у олтару на престолу, већ почиње суд неверног и Богу противног света тако, што је кнез овога света, ђаво, избачен из свога царства и што му је отета власт над светом, јер је Спаситељ крсном жртвом, евхаристијом, привукао к себи свет и завладао њиме, који је до Христа ишао за кнезом овога света.⁷³⁾

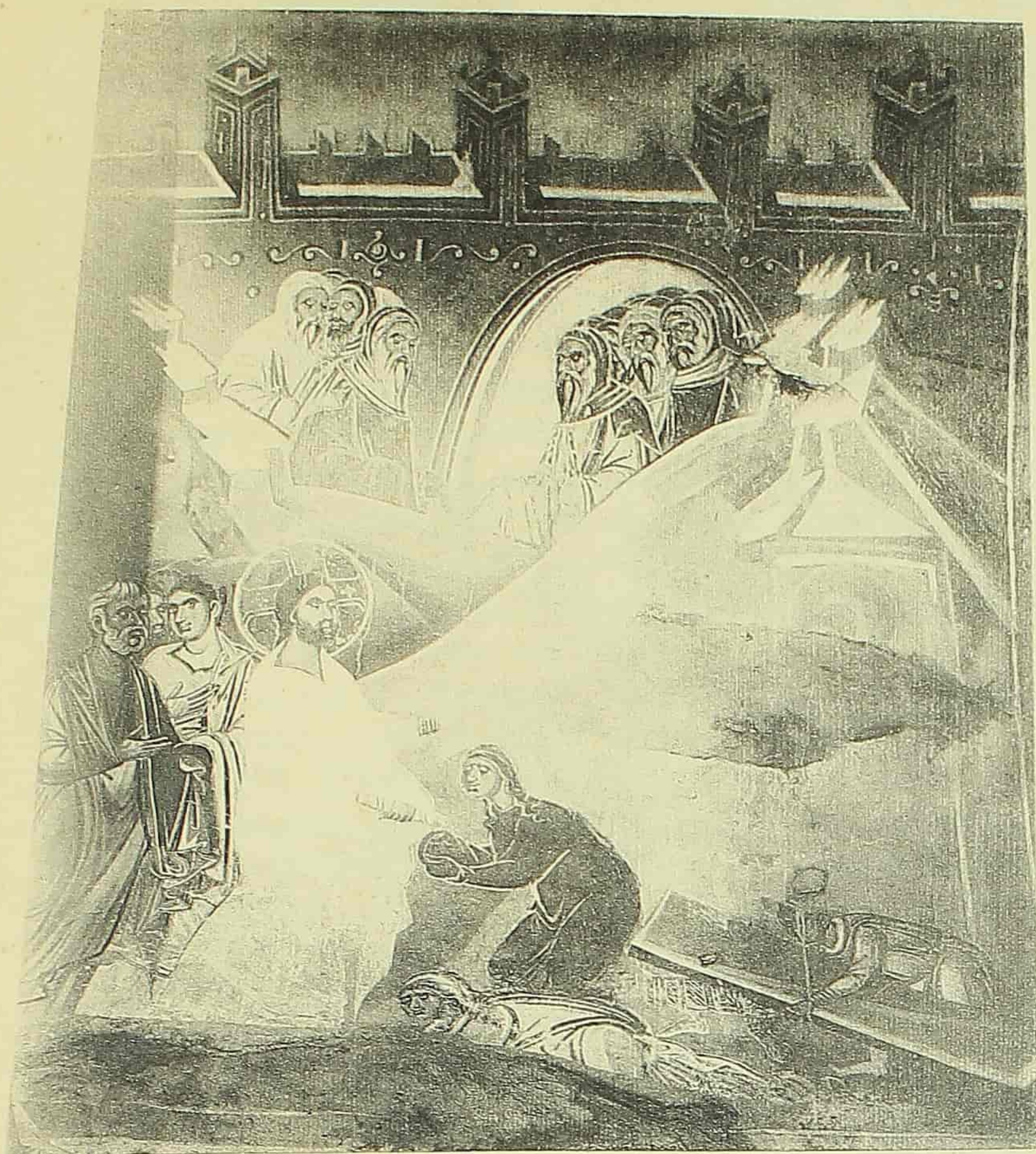
⁷³⁾ Испор. и Лук. 11, 22.

Јована Претече. У овом тумачењу литургије читамо: „кад поп каже: благослови владико, слеће анђеос неба...“, ово су летећи анђели на стубовима поред мајмуна. Даље читамо: „и видех анђела како слеће крилима својима и одагнав злога из цркве, одведе га у кромјешњији огањ, и рече му: како си смео *штојати* овде без брачног одела“. Ја држим да и овде у Маркову Манастиру имамо илустровано ово место из Григоријева списка, јер и овде имамо како анђеос Господњи слеће с неба, имамо ђавола („злога“) како стоји, а за ланац свакако хвата летећи анђеос и баца ђавола у огањ. У јарославској цркви имамо такође ову сцену са односним текстом из Григоријева тумачења као сигнатуром, као и у ватиканском рукопису.

Да је пак ово наше тумачење ових слика тачно, најлепше нам потврђује један тропар из последовања к св. причешћу, којим се свештеници и верни спремају за достојно примање св. причешћа, а који тропар гласи: „У светлости

Слика 71. Христос изгони трговце из храма.

Слика 73. Васкресење Лазарево.

на глави Спаситељевој, а леву код рамена. С неба из једног светлог круга иду три материјална зрака светлости, два крајња су шиљаста и кратка, а средњи зрак силази на Исуса Христа. У средини средњег зрака је св. Дух као голуб. На северној обали Јордана на једној стени су пет анђела и испод хаљина подигли су руке, гледајући побожно и с удивљењем на Исуса Христа. Горњи део ове слике т. ј. небо, премазано је у новије време свежом плавом бојом.

2. Северни зид.

Изнад појаса погрудних свети-теља у врежастом оквиру, који је појас изнад циклуса страдања Спаситељевих, имамо са западне стране на северном зиду храма слику *Исцељење човека са сухом руком* (Мат. 12, 9—14). Исус Христос је у храму, држи у левој руци свитак, а десном благосиља и исцељује човека са сухом руком, који је црн као земља и који је пружио Христу суху руку. Човек са сухом руком је танак и слаб, а иза њега стоје тројица (Јудеји) и држе га.⁷⁸⁾

Источно до ове слике је *Исцељење жене Хананејке*, на име Спаситељ држи у левој руци свитак, десном благосиља једну жену (Мат. 15, 21—28 и Мар. 7, 24—31), која је дигла руке горе, а из уста јој излазе две мале ваздушасте фигуре, демони. Слика нема сигнатуре и доста је нејасна.

Слика 74. Преображење.

зују руком на звезду. Пред волсвима је крилати анђео на коњу и показује тако исто руком на звезду. Испод волхва је свакако праведни Јосиф. С друге стране горе, анђео слеће с неба, и у гесту говора казује једном пастиру с палицом поред оваца према Лук. 2, 10: „Не бојте се; јер гле јављам вам велику радост... да вам се данас роди Спаситељ, који је Христос Господ, у граду Давидову“. Доле се виде две жене⁷⁷⁾ како спремају воду да купају малог Исуса. Једна од ових жена држи малог Спаситеља, а друга лије воду у један велики суд.

На западној страни овога полуцилиндричнога свода је *Крштење Спаситељево* (слика 68) од Јована у Јордану. У реци Јордану до појаса у води је наг Спаситељ, подигао је главу и гледа у Јована Претечу благосиљајући га. На Јордану се виде струје, о којима говоре црквене песме на Богојављење. Река Јордан је узана као поток и тече између две стеновите обале. На једној обали с десна Спаситељу је Јован Претеча и гледа горе према небу, десну руку држи

⁷⁷⁾ Према апокрифу (в. Tischendorf, р. 37) једна је *η μάτα* (бабица) *Ἐβραία*, а друга Саломеја.

⁷⁸⁾ Испор. Didron-Schäfer, 187.

Сасвим горе у луку на овом зиду је слика: *Анђео јавља мироносицама васкрс Христов*. Три мироносице са сигнатуром $\text{M}\overline{\text{P}}\overline{\text{O}}\overline{\text{F}}\overline{\text{O}}\overline{\text{R}}\overline{\text{E}}\ \text{K}\overline{\text{O}}\overline{\text{R}}\overline{\text{E}}$ дошле су на гроб Христов, а у гробу су само повоји Христови као чахура, у које је био повијен Спаситељ у гробу. Изнад гроба седи анђео и показује мироносицама празне повоје и празан гроб.

У полуцилиндричном своду који иде луком изнад пређашње слике, на источној страни имамо *Васкрс Христов*, сличан ономе у Акатисту. Исус Христос окружен светлошћу ускрсао је из гроба и стоји на поломљеним прекрштеним вратима ада, од којих се доле виде клинци. Исус Христос с обе стране избавља народ из ада. Ову је слику у новије време неко потпуно упропастио тиме, што ју је премазивао и неукусно исправљао.

На потрбушју лука између северног зида цркве и источног главног великог стуба, који улази у састав иконостаса, је слика *Праведног Ноја* — *Нве праведни*, веома старог човека, а између северног зида цркве и западног главног стуба, који је у храму, је слика *Исцељење човека који је имао водену болест* (Лук. 14, 24). Исус Христос стоји и додирује руком болеснога од водене болести, који је наг и сав надувен, са прегачом по средини тела. Иза болеснога стоје неколико лица и држе га испод пазуха.⁷⁹⁾

3. Западни зид.

Изнад стубова који деле храм од припрате, већ на зидној маси која се своди на ове стубове, са храмовне источне стране а испод Пилатова циклуса, имамо по једну слику, а које су у вези. Изнад северног стуба је *Умрли Спасишел* (*Pietà*) (слика 69), оплакивање Христа. Христос $\text{I}\overline{\text{C}}\ \overline{\text{X}}\overline{\text{C}}$ је умро, затворених очију, наг до појаса, са пре-

Слика 75. И. Христос (Јов. 15, 5).

крштеним рукама, прободеним рукама и ребром, из којих тече крв. Христос је прикло- нио главу, а дуга коса пада му у увој- цима на рамена. Изнад јужног сту- ба оплакује *Пре- свеша Богородица* (слика 70) свога мртвога сина. Бо- городица $\text{M}\overline{\text{P}}\overline{\text{O}}\overline{\text{Y}}$ је приказана у по- грудној слици, са болом и тугом на лицу, које се изменило од плача и жалости. Левом руком придржава главу, а десну држи на прсима. Одело Богородице, плаве боје која прелази у љубичасто, је веома лепо, на глави и рамену на хаљини има звездице. Слика је пуна израза и лепоте, и сведочи уметника.

На зиду који дели храм од припрате, а на његовој источној страни изнад Пилатова циклуса и врежастог појаса погрудних светитеља, имамо с јужне стране слику *Христос изгони трговце из храма* (слика 71). У храму је Исус Христос, са гневом на лицу, и у оштром ставу и кораку, замахнуо је високо десном руком у којој је бич, и гони трговце из храма. У левој руци држи свитак. Пред Спаситељем је претурен сто. Иза Христа виде се апостоли, а пред Христом бежи гомила Јудеја трговаца из храма, збуњени, у страху и обазирјући се.

Северно до ове слике је *Исцељење болнога код овчије куике* (Јов. 5, 2 и даље) (слика 72). Исус Христос $\text{I}\overline{\text{C}}\ \overline{\text{X}}\overline{\text{C}}$ држи у левој руци свитак, а десну је руку пружио болноме човеку округле кратке браде, који на леђима носи одар. Виде се пет засведених соба⁸⁰⁾ одељених стубовима и базен са водом, у коме се вода узмутила. Иза Спаситеља су апостоли. Сигнатура слике је $\text{X}\overline{\text{C}}\ \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{I}}\overline{\text{S}}$ разлаблен... Изнад ове две слике виде се у луку трагови слике *Свечаног уласка у Јерусалим*.

На полуцилиндричном своду између западних главних стубова у храму, који иде луком изнад последње слике (Цвети), имамо са северне стране *Васкрс Лазарев* (Јов. 11. 1—45) (слика 73). На слици су два брега, у позадини види се градски зид, а из градске капије иду Јудеји и плачу. Виде се само до појаса. Напред у једном брегу види се гроб усечен у стену, из кога излази Лазар, код чијих ногу се види човек који је скинуо камену

⁷⁹⁾ Испр. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Pl. 73, 98.

⁸⁰⁾ Didron-Schäfer, 188.

плочу са гроба. Овај део слике премазан је у новије време свежом плавом бојом, тако да се Лазар у гробу и човек са поклопцем гроба једва виде. Исус Христос благосиља десном руком, а у левој држи свитак и каже: „Лазаре, изиђи напоље!“ Пред Спаситељем су Марта и Марија, сестре Лазареве, једна лежи сасвим на земљи код ногу Спаситељевих, а друга се поклонила пред њиме испруживши руке.

На овом своду са јужне стране је *Преображење* (слика 74). Види се гора са три врха. На средњем врху стоји Спаситељ $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ у одећи белој као снег, десном руком благосиља, а у левој држи свитак. Христос је у елиптичној светлости и из њега иду светли материјални зраци на све стране. Десно Христу на једном врху је пророк Илија у огртачу, дуге косе и браде, и пружа руку Спаситељу, гледајући у њега. Лево од Спаситеља на једном врху је Мојсије са таблицама, на којима се виде слова. Испод горе на којој је пророк Илија види се како Спаситељ иде са Петром, Јаковом и Јованом, у левој руци држи свитак, а десном показује на врх горе, камо иде да се преобрази. Испод горе на којој је Мојсије види се Спаситељ са апостолима како силазе с горе. Христос држи у левој руци свитак, а десном их благосиља. Апостоли се окрећу са страхом. Доле, испод горе на којој се Христос преобразио, треба да леже на земљи ничице Петар, Јаков и Јован, али је овај део слике оштећен, те се не виде, а види се само нога једног Апостола. Од сигнатуре виде се ова слова: $\overline{\text{P}}\overline{\text{K}}\overline{\text{W}}\overline{\text{B}}\overline{\text{P}}\overline{\text{A}}$...

4. Кубе.

Кубе је споља октогонално а изнутра цилиндрично, кружно, и има осам уских прозора. Горе сасвим у врху, у калоти кубета је велика грудна слика Спаситеља као сведржитеља, десном руком благосиља, а у левој држи јеванђелије.⁸¹⁾ Испод Спаситељеве слике, у једном појасу око кубета имамо слике крилатих анђела у царском бисером украшеном костиму, са прекрштеним лорама на грудима и крајем лора преко леве руке. Анђели имају позлаћена крила и грчке сигнатуре, које се не могу одоздо прочитати, јер је кубе веома високо. Може се само прочитати $\overline{\text{OY}} \overline{\text{P}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}}\overline{\text{A}}\overline{\text{N}}\overline{\text{A}}$, који држи у левој руци куглу, а у десној скиптар. Сви анђели околу држе скиптар и куглу. Види се још и $\overline{\text{G}}\overline{\text{A}}\overline{\text{V}}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\overline{\text{N}}\overline{\text{A}}$, а код других само $\overline{\text{Y}}\overline{\text{G}}\overline{\text{L}} \overline{\text{K}}\overline{\text{V}}$.

Испод овог појаса анђела, између прозора кубета имамо појас старозаветних пророка у пуним фигурама, који држе свитке са грчким записима. Од ових се може распознати цар Давид са записом на свитку: $\overline{\text{Y}}\overline{\text{I}}\overline{\text{N}}\overline{\text{E}}\overline{\text{T}}\overline{\text{E}} \dots \overline{\text{C}}\overline{\text{A}}\overline{\text{L}}\overline{\text{P}}\overline{\text{I}}\overline{\text{T}}\overline{\text{O}}\overline{\text{S}}$ (Пс. 150, 3).

Испод ових осам пуних фигура, у најдоњем појасу кубета, т. ј. где већ престаје кубе, имамо осам погрудних слика пророка, од којих се могу познати само сигнатуре $\overline{\text{O}} \overline{\text{P}}\overline{\text{R}}\overline{\text{O}}\overline{\text{F}}\overline{\text{I}}\overline{\text{T}}\overline{\text{I}}\overline{\text{S}}$ Исаија и Јеремија. Остале сигнатуре су нејасне. Основом кубета иде нејасан запис.

На пандантифима имамо слике четири јеванђелиста, које је неко у најновије време сасвим оштетио својим исправкама и премазивањем.

4. Фреске у припрати осим циклуса.

На потрбушју лука који је између северног зида цркве и стуба, на коме почива зид што дели храм од припрате, је слика безсребреника великомученика *Косме* са сигнатуром $\overline{\text{O}} \overline{\text{Y}}\overline{\text{I}}\overline{\text{O}}\overline{\text{S}} \overline{\text{K}}\overline{\text{O}}\overline{\text{S}}\overline{\text{M}}\overline{\text{I}}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}$. Косма је приказан као млад човек са брадом. У врху овога свода

⁸¹⁾ Од времена цара Василија, Исус Христос као пантократор слика се у центру главне куполе. Види $\overline{\text{O}} \overline{\text{I}}$. Шмитъ, Кахриџ-Джами, Извѣст. русск. арх. инст. въ Конст., Томъ XI, 117 и даље.

Слика 76. Апостоли.

је један орнамент. С друге стране овога свода, насупрот Косми, према северном стубу припрате је св. *Дамјан* — Ο Αγίος Δαμιανός, млад човек са мало браде.

На западној страни зида који дели припрату од храма, а изнад северног стуба на коме почива овај зид, насликан је св. *Пантелејмон* — Ο Αγίος Παντελεϊμόν, као младић без браде, у левој руци држи отворену кутију, а у десној крст.

Стубови који деле храм од припрате немају капитела, него се на њих своди маса зида. На зидној маси изнад северног стуба маркиран је капител, и на маркираном капителу испод св. Пантелејмона, т. ј. на западној страни капитела насликан је св. *Симеон*

Шолник — Ο Γύς Σίμων ο Γτίλιτис, старац са сирским велом на глави и с раширеним рукама у знак адорације. На јужној страни маркираног капитела су св. *Кирик* и *Јулиша*, — Ο Άς Κιρίκος, млад човек у огртачу, метнуо је леву руку на раме Јулита, а кажипут десне руке на своје чело, а пред њиме је ста *Ўлита*. На источној страни капитела је св. *Текла* и св. *Магдалина*, ста *Текла* обучена у црну хаљину која јој покрива главу и цело тело, да јој се руке не виде, и ста *Магдалина* у црвеној хаљини кроја и облика као и у Текле. На северној страни овога капитела је ста *Петка* у црној хаљини преко главе, која увија цело тело, и исто тако обучена ста *Марјна*.

На маркираном капителу изнад јужног стуба, који дели храм од припрате, западно је св. *Симеон Дивногорац* — Ο Άγς Σιμων εν τῷ ριτω το Θαρμα(ε)το (?), т. ј. Συμεων ο θαυμαστορειτος, старац у сирском велу, на углу капитела према југозападу је св. *Кир* — Ο Άγς Κιρις, средовечан човек, с јужне стране капитела је св. *Јован* — Ο Άγς Ιω, на углу према југоистоку је св. *Самсон* — Ο Άγς Σαμφων, према истоку је св. *Диомид* — Ο Άγς Διομιδης, средовечан човек, на углу према североистоку је великомученик из Никомидије св. *Зошик* — Ο Άγς Ζωττικος, средовечан човек, а према северу је млад св. *Косма Римљанин* — Ο Άγς Κοσμας Ριμλιαν.

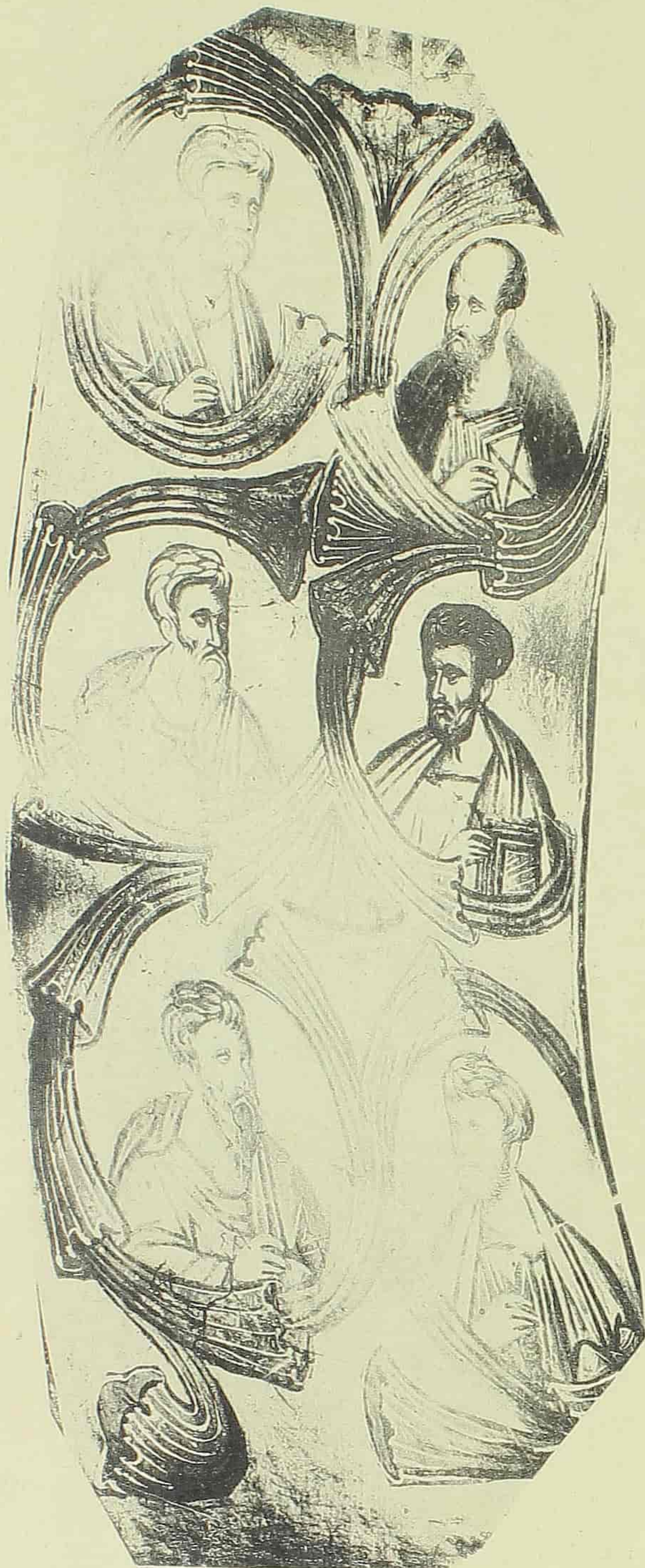
Изнад Симеона Дивногорца, већ на зиду је св. *Јерма* — Ο Αγίος Ερμας, старац.

На потрбушју лука између јужног зида цркве и јужног стуба, који дели храм од припрате је млади мученик св. *Трифон* — Ο Άγς Τριφος. У врху овога свода имамо веома леп орнамент звезде. Исти оваки орнамент имамо и у Пантанаси у Мистри.⁸²⁾

На потрбушју лука, који је између стубова што деле храм од припрате, по ширини зида имамо илустровано место Јов. 15, 5: „Άζъ ёсмъ лозъ, въ (же) рѣждіе, (слика 75). На средини свода је Исус Христос ΙС ΧС у погрудној слици, млад, са нимбом и крстом у нимбу, у светлости, и држи у обе руке као неку врежу или чашнике од цвећа, утиснуте један у други. Ови чашници се преплећу и служе као оквири око слика св. апостола и св. јеванђелиста, од којих имамо са сваке стране свода по шест, све двојица и двојица.

Са јужне стране свода је апостол *Симон Зилош*, ћелав старац округле браде са сигнатуром *Симо* (слика 76). До њега је апостол *Андрија* са сигнатуром *Ανδρεας*, стар човек са на двоје раздељеном брадом и са коврчавом косом; затим долази *Марко* — Μρκ..., средовечан човек са проседом косом и округлом брадом, па *Јован* — Ιω..., ћелав старац дуге браде, па *Тома* — Θομας, млад човек без браде, и *Филип* — Φιλιπς, такође млад човек без браде.

Са северне стране свода је св. *Пешар* — Ο Πητρος (слика 77), старац округле браде, па св. *Павле* — Ο Παυλος, ћелав старац са четрнаест писама-пасланица, па *Машеј* — Μαθας, старац дуге браде са јеванђелијем, па *Јаков* — Βακοκος, млад човек са брадом која је избила, и најпосле *Варшоломеј*, такође млад човек с брадом, која је изникла.⁸³⁾

Слика 77. Апостоли.

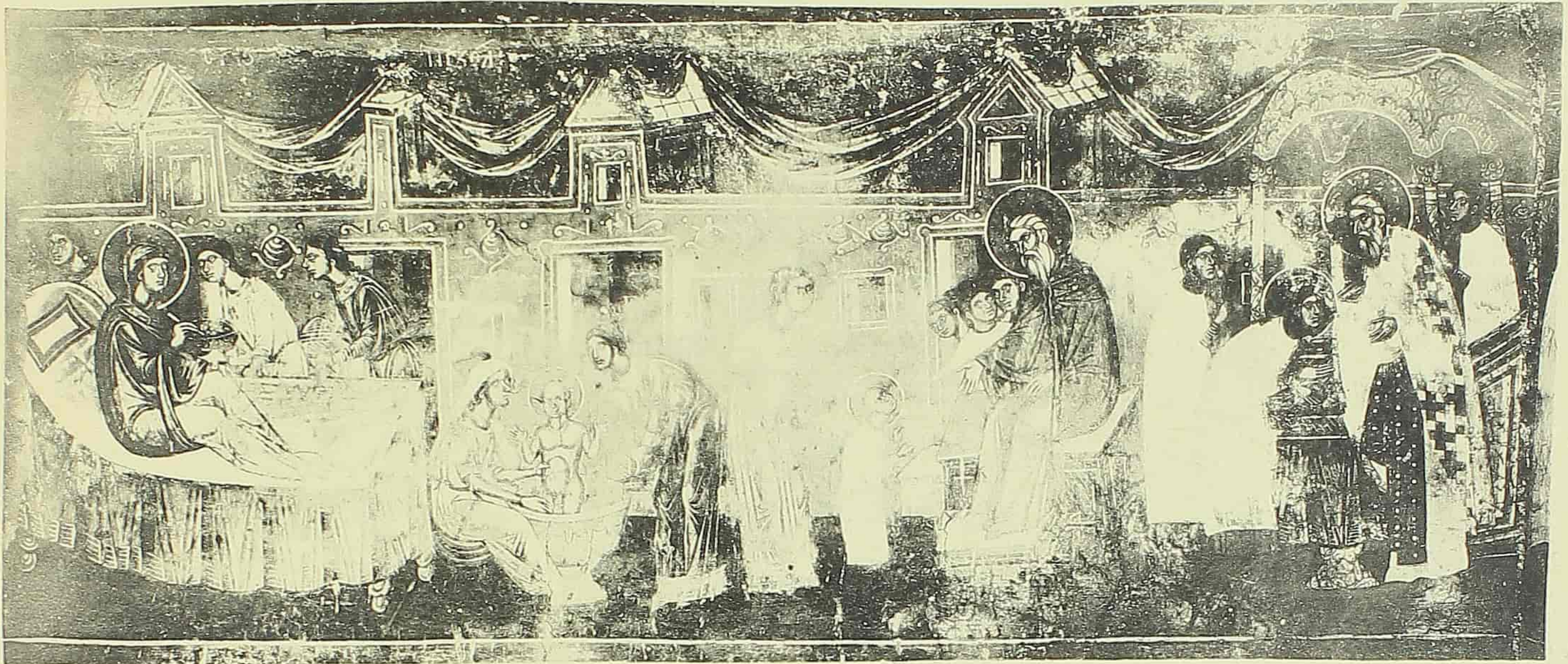
⁸²⁾ G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Pl. 149.

⁸³⁾ Испор. ове слике апостола са прописом светогорске сликарске књиге, Didron-Schäfer, 293—4.

Први најдоњи појас фрески у припрати, који улази у састав циклуса: Велики Вход или Херувимска песма, свуда унаоколо, око целе припрате, премазан је црвено-жутом масном бојом, као и у храму. Овде у припрати унутра, одмах до западних улазних врата цркве, са северне стране греба испод премаза тражити слике ктитора краља Вукашина и краља Марка, и осталих Мрњавчевића.

На јужном зиду припрате, изнад циклуса Акатиста, имамо циклус слика из живота пресвете Богородице (слика 78). Пошавши од истока према западу имамо прво *Рођење пресвете Богородице* (слика 78). Ана, мати пресвете Богородице седи на застртој постељи, на узглављу је јастук, а узглавље држе две девојке. Друге две девојке долазе од врата и нуде Ану јелом у зделама, и Ана узима јело од једне девојке. Чело ногу од постеље једна жена купа малу Богородицу у суду као крстионица, а друга жена улива у суд воду за купање.⁸⁴⁾

Даље долазе, држим, сцене из живота пресвете Богородице. Сигнатуре ових слика су нејасне. Једно дете, свакако пресвета Богородица доведена је (од Ане?) пред првосвештеника Захарију (слика 78). Ово је можда сцена из Входа пресвете Богородице, који се иначе друкчије приказује. Даље ће, ваљда, бити, како пресвета Богородица као

Слика 78. Сцене из живота Богородичина.

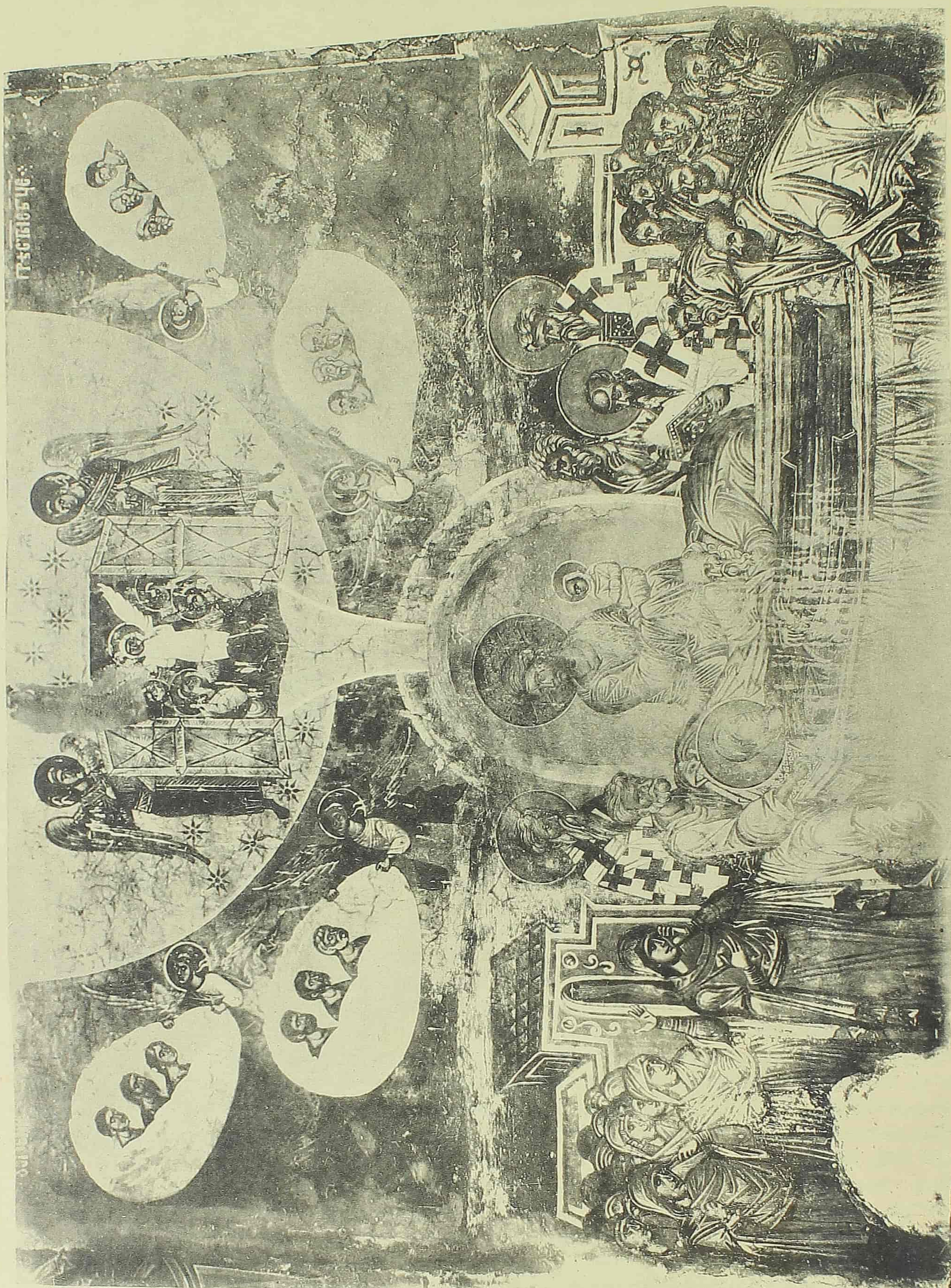
девојка од четрнаест година и једанаест дана, обучена у бело и са прекрштеним рукама, даје првосвештенику обет доживотног девојаштва.⁸⁵⁾ Две девојке такође обучене у бело држе свеће. Захарија(?) је обучен у полиставрион, стихар и епитрахил(?). У позадини је престо са киворијем (слика 78). Даље прелази овај циклус са јужног зида на западни зид у припрати, где је овај циклус веома оштећен, да се заврши Успенијем пресвете Богородице. Да је ово циклус из живота пресвете Богородице закључујем из тога, што почиње са рођењем Богородице а свршује са Успенијем, и што се приказивање ових слика не прекида, но тече из једне слике у другу.

Изнад западних улазних врата цркве св. Димитрија у припрати је највећа фреска коју имамо у Маркову Манастиру, *Успеније пресвете Богородице* (слика 79), са сигнатуром *Успеније Прѣстѣе Бце*. Пресвета Богородица лежи на застртом одру са прекрштеним рукама на грудима. Чело главе јој је св. апостол Петар и држи узглавље, св. Јован се нагнуо над пресвету, а чело ногу је св. апостол Павле. Спаситељ *ІС ХС* стоји у елиптичној светлости покрај Богородичина одра и држи мало повијено дете, душу пресвете Богородице. Чело ногу Богородице су остали апостоли и плачу, а чело главе иза апостола Петра стоје побожне жене и плачу. Епископи Дионисије Ареопагитски, Јеротеј и Тимокле су покрај Спаситеља и држе јеванђелија. У позадини су градски зидови. Са стране на небу виде се по два облака и на сваком седе по три апостола, а вуку их по небу крилати анђели према песми слава на Господи возвах на вечерњу Успенија. Из елиптичне светлости око Спаситеља излива се према небу један светао зрак у светао круг на небу са звездама, а на небу по средини је отворен прозор или врата, и у небу унутра виде се четири анђела како држе између себе мало повијено дете са крилима, душу пресвете Богородице. Свако крило од небесних врата држи по један крилати анђеол *Агга кв* у царском костиму. Ово је према споменутој црквеној песми. Успеније је једна

⁸⁴⁾ Испор. Didron-Schäfer, 276.

⁸⁵⁾ Сказаніе о земной жизни пресвятой Богородицы, 59.

од највећих слика у Маркову Манастиру. Од ње су већи само циклуси. Изнад западних врата цркве има само мало празна простора, са шаке, и одмах је слика Успеније, тако да овде немамо места за какав запис, нити га је овде икада било.

Слика 79. Успење Богородице.

Јужно од Успенија све су фреске потпуно оштећене и горе и доле, осим анђела из циклуса Акатиста.

Северно од Успенија, а изнад замазаног првог циклуса (Велики вход), у половини мање од Успенија, је *Вазнесење пресвете Богородице*. Види се празан гроб Богородице, а апостоли зачуђено гледају у празан гроб. На небу анђели у лету држе медаљон Богородице, а на једном облаку небом иде св. апостол Тома.⁸⁶⁾

⁸⁶⁾ Испор. Didron-Schäfer, 279 и даље.

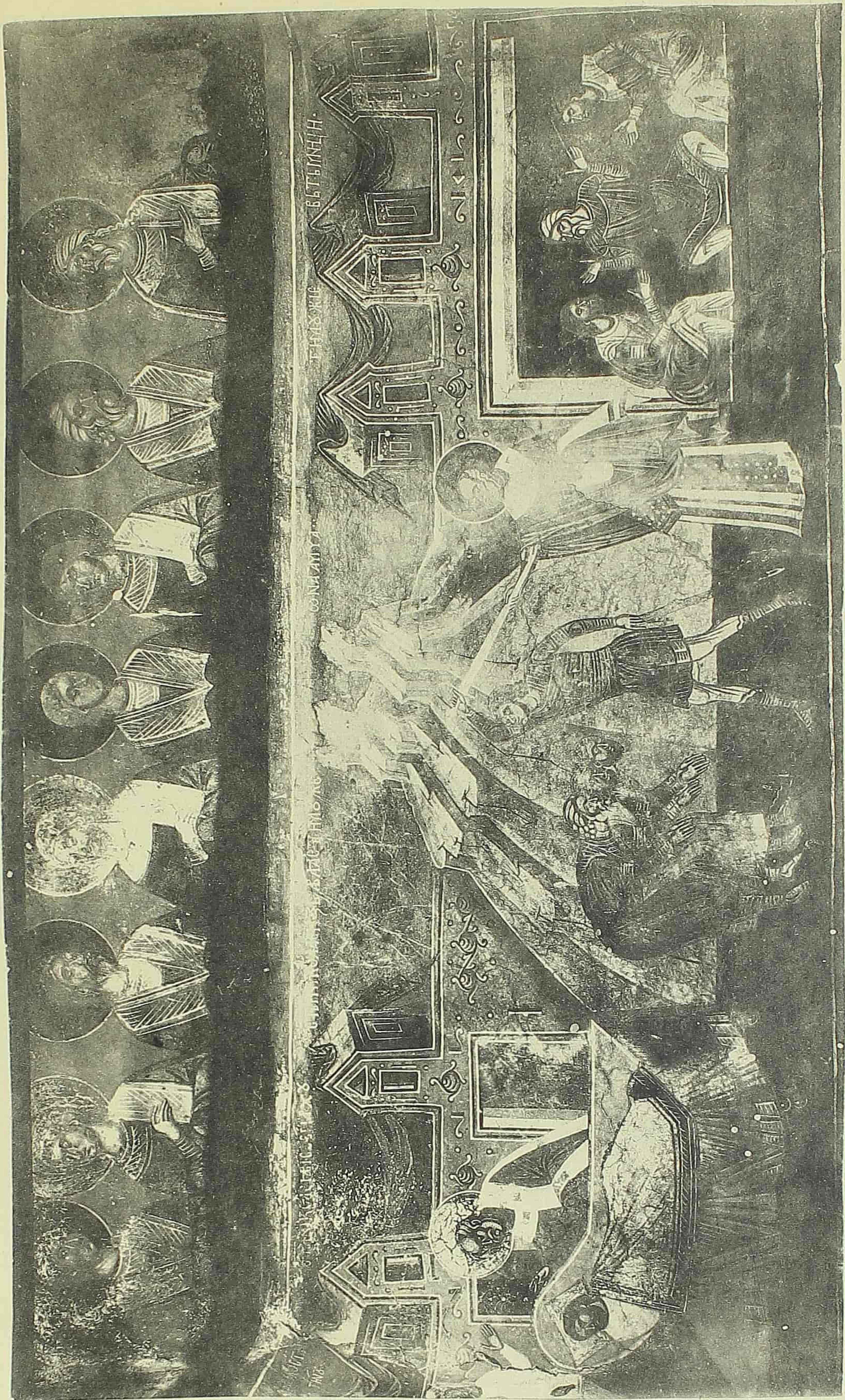
Изнад ове слике, а северно од горње половине Успенија Богородице почиње циклус из живота св. Николе, који прелази са западног зида припрате на северни зид, а са овога опет на зид који дели припрату од храма, на његову западну страну, где се завршава Успенијем св. Николе.

Изнад Успенија пресвете Богородице и изнад циклуса св. Николе имамо у припрати свуда унаоколо појас погрудних светитеља у врежастом оквиру, као и у храму. Сигнатуре ових светитеља су нејасне као и неке њихове слике. На источном зиду припрате, који је на стубовима, може се прочитати *Сѣтѣ Исѣіае* — младић, па *Ягс Кирилос* — старац, и *Домнос*.

Циклус из живота св. Николе почиње северно од Успенија Богородице на западном зиду припрате, и то *Даривањем убогога који је имао три кћери*

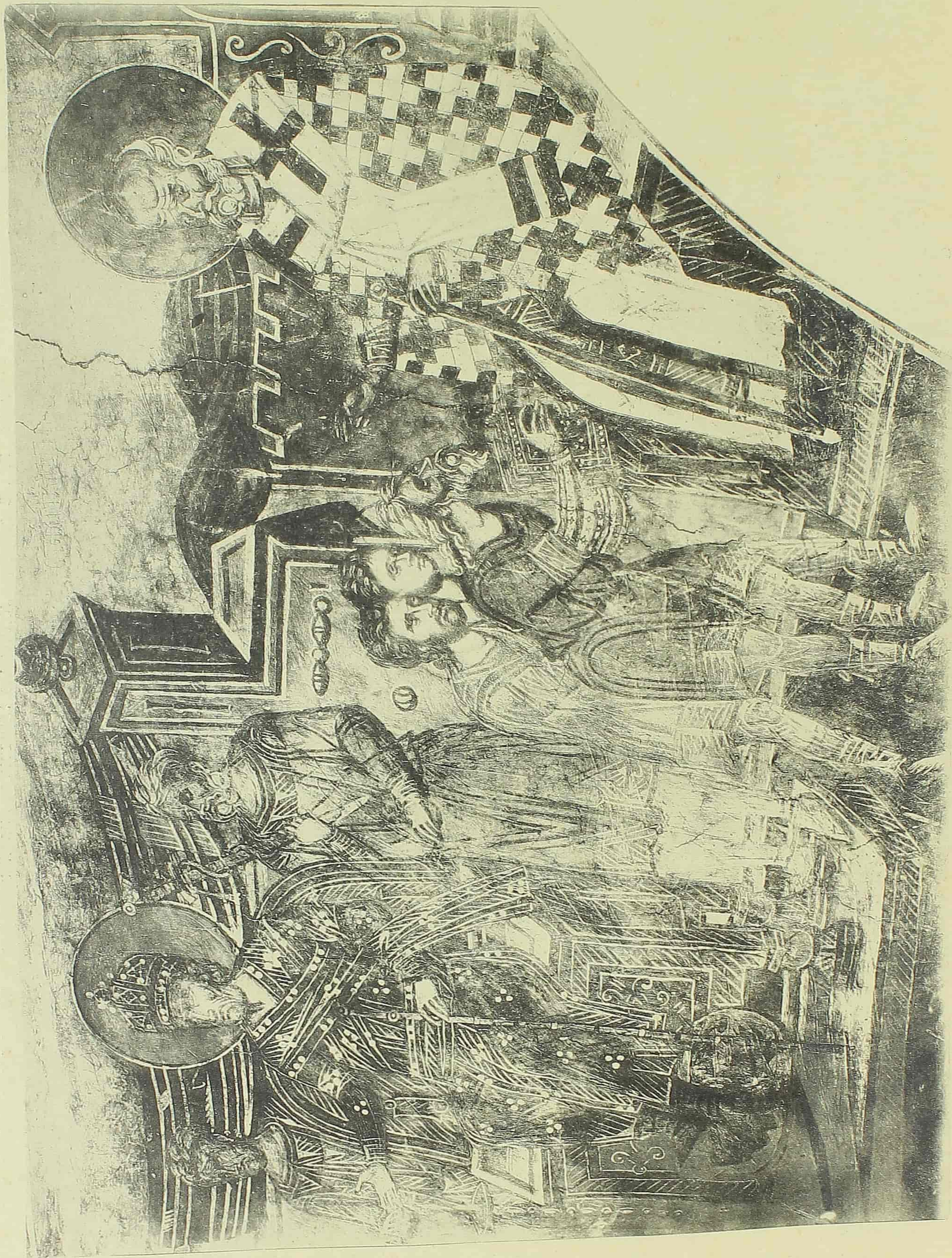
— *Сѣтѣ Нѣколае дарѣет ѡбога имѣцаго три дѣщере, које је приказано овако: На одру спавају три кћери, поред одра седи отац, а св. Никола оставља у дому сиромаша кесу новаца. Ово је према житију св. Николе, где читамо у главном ово: У време св. Николе живео је неки богаташ, који изненада веома осиромаша. Имао је три веома лепе кћери пошто је постао пуки сиромаш,*

то их није могао хранити ни одевати. У невољи дође отац на страшну мисао да начини од свога дома „блудилище“, да би се могли хранити и одевати. Бог знајући за његову намеру и не могући гледати људску пропаст, даде срцу св. Николе доброту и посла га тајно у помоћ човеку који је душу губио, да га избави од греха. Св. Никола чувши за невољу човека са три кћери и сазнавши Божјим откривењем његову злу мисао, даде двапут кроз прозор овој сиромашној кући по кесу злата и човек удаде две кћери, а када је св. Никола трећи пут давао кесу злата да се уда и трећа кћи, сазнао је човек ко га избавља од греха, и веома је благодарио св. Николи. — Северно до ове слике, у углу, је

Слика 80. Св. Никола се јавља у сну Евлавију; св. Никола избавља три човека од нага мача; три војводе у тамници.

Јављање св. Николе цару Константину — Св. Никола јави се Константину. Цар Константин лежи на одру и спава, над њега се наднео св. Никола. На овој слици виде се још два лица у бело обучена. Овај циклус св. Николе прелази сада са западног зида припрате на северни, где имамо Јављање св. Николе епарху Евлавију у сну (слика 80) — Св. Никола јави се Епарху. На одру лежи и спава Евлавије, над њиме се наднео св. Никола и пружио

Слика 81. Три војводе пред царем Константином и пред св. Николом.

је руку у гесту говора. Затим до ове сцене долази како св. Никола избавља шри мужа од нага мача (слика 80). У позадини види се градски зид и гора. На равном пољу Кастора и Полукса приклонула су три човека главе, а целат је замахнуо мачем да им посече главе, у том пак тренутку св. Никола је ухватио иза целата за оштрицу мача. До ове слике су Три човека у шамници (слика 80) — Три мшје вь тамници. Три војводе седе у тамници са гестом руку, који изражава очајање. Овом сликом завршује се циклус св. Николе на северном зиду и прелази на зид, који дели храм од припрате. На првој слици

овде су *Три војводе пред царем Констанцином* (слика 81). Константин — Константињ седи на престолу, у царској одећи украшеној бисером и са круном на глави, строга лица, у левој руци држи штап, а десном изражава прекор. Са сваке стране престола је по један доглавник, од којих онај с десне стране престола држи књигу, а онај с леве стране мач. Три војводе клече пред Константином. Константин има нимб око главе. Затим долази слика *Три војводе пред св. Николом* (слика 81) — Стома Николаџ поклонише се три мџа. На престолу седи св. Никола пред једном базиликом, обучен у омофор и полиставрион, у левој руци држи палицу, а десном благосиља три војводе (један је стар, други је средовечан, а трећи је млад), од којих му најстарији предаје скупочено јеванђелије опточено бисером, које је послао цар Константин св. Николи на дар. Три војводе клањају се св. Николи у знак благодарности. Позадина је зид с драперијама.

Све ове слике циклуса св. Николе, почев од Јављања св. Николе цару Константину у сну до Клањања три војводе св. Николи су у вези, и приказују разне моманте једне историје из живота св. Николе, који моменти не долазе овде на

сликама у хронолошком реду. Слика избављања три

човека од нага мача приказује како св. Никола на пољу Кастора и Полукса избавља

од смрти три човека, које је игемон у Мири у Ликији невинне осудио на смрт. Остале слике приказују историју три војводе Непотијана, Урса и Ерпилиона, који су видели споменути догађај избављања три човека од нага мача на своме путу у Фригију, камо су били послани од цара Константина ради угушивања буне. Пошто су сретно угушили буну у Фригији, обасуо их је цар Константин многим добрима, што је изазвало завист код других, и епарх Евлавије оклевета их код цара Константина као бунтовнике против његова царства, који их на основу ових клевета баци у тамницу и осуди на смрт. Уочи дана извршења смртне осуде помолише се три војводе св. Николи, сетивши се како је избавио три невина човека од нага мача, и св. Никола се јави у сну епарху и цару Константину, и потврди невиност три војводе. Цар Константин позове ујутро три војводе преда се и испостави се њихова невиност, иза чега их посла цар Константин св. Николи да му благодаре на спасењу. Овом приликом дао је цар Константин тројци војвода једно скупочено јеванђелије да га однесу на дар св. Николи.⁸⁷⁾

Слика 82. Успење св. Николе.

Најпосле се завршује циклус св. Николе *Успенијем св. Николе* (слика 82) — Успење св. Николе. У саборној цркви у Мири, на одру закривеном скупоченим и шараним покривачем, лежи св. Никола затворених очију, с јеванђелијем на грудима, обучен у полиставрион, у стихар с рекама и у епитрахил, који је доле украшен. Лево од одра гори једна свећа на свећњаку. Чело ногу један чатац чита из једне књиге, на којој се виде слова: *МЯКИ... ИР... ЄН...*⁸⁸⁾ Чело главе је један епископ у полиставриону и кади кадионицом. До епископа су појци у чудним шеширима и дају рукама такт. Десно од одра су: монаси у мандијама и са свећом у рукама, један презвитер у белом фелону с јеван-

⁸⁷⁾ Житія св. Николы, 6. декембар.

⁸⁸⁾ Можда Пс. 1, 1: *Μακάριος ἄνθρωπος ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλή ἀσεβῶν...*

ђелијем у левој руци, а десном руком дозива једно лице са капом, које долази и доноси сноп свећа. Иза овог лица долази још једно лице, које држи у руци клепало (*σίμαλον*).⁸⁹⁾

У књизи Г. Чеде Марјановића (стр. 17—19), пре но што сам отишао у Марков Манастир, прочитао сам описе слика у припрати, према којима Г. Марјановићу прва слика представља Краљевића Марка где му народ, односно властела, нуде мач, разуме се борбу против Турака. Друга слика представља како се Краљевић Марко потурчио и чалму завио; онај пак светац, то је по свој прилици св. Димитрије, крсно име Мрњавчевића и храмовни заштитник обитељи. Он се устремио да одврати Марка од турчења, али је овај хладан и не гледа га. Она последња слика у таквом случају представљала би према Г. Марјановићу погибију Краљевића Марка на Ровинама 1394. год., где се он као вазал турски борио противу хришћанске војске. Слика је веома занимљива и задужио би нас захвалношћу онај, ко би од уметника отишао да је копира. Тако каже Г. Марјановић и најпоследње изражава наду, да ће историја ускоро расветлити ову загонетку у Маркову Манастиру.

Овде је место да се реши ова „загонетка“. Када сам прочитао ово у књизи Г. Марјановића, мислио сам да су ове слике из новијег времена, јер према историји овако како их је Г. Марјановић приказао, не би могле бити из времена оснивања Маркова Манастира.

Доиста у припрати има између западног зида припрате (и цркве) и између зида који дели припрату од храма, са северне и јужне стране припрате по један полуцилиндричан свод. На северном полуцилиндричном своду, према западу, изнад погрудних слика светитеља, је слика, на којој видимо како један цар седи на престолу, пред кога је један мачем опасан војник извео једног младића. Овај младић није Краљевић Марко, но св. Димитрије, а цар на престолу је цар Максимијан. Овде је исповедио св. Димитрије пред царем да је хришћанин и порекао је многобоштво. Св. Димитрије је проповедао Христову науку у Солуну и био је други св. апостол Павле. Друга слика, источно, на овом полуцилиндричном своду, приказује, свакако, мучеништво Нестора, друга св. Димитрија, коме су везали очи и који је страдао од мача због исповедања Христа.⁹⁰⁾ На јужном полуцилиндричном своду, са источне стране, у припрати, приказана је мученичка смрт св. Димитрија, што Г. Марјановић држи за битку на Ровинама. У јутро 26. октобра ушли су војници у тамницу св. Димитрија и затекли су св. Димитрија где се моли Богу. Војници се устремише на св. Димитрија и избодоше га копљима.⁹¹⁾ Исте оваке слике из житија св. Димитрија, као у Маркову Манастиру, имамо и у митрополијској цркви у Мистри.⁹²⁾ Црква посвећена св. Димитрију у Маркову Манастиру, има овде циклус фрески свога посветног светитеља. Сигнатуре ових слика су избрисане, те лајик не може решити шта приказују, а нису сасвим ни јасне, а четврта слика овога циклуса на јужном своду, према истоку, сасвим је оштећена.

У полукугlastом своду припрате, горе у врху је слика Господа Исуса Христа као пантократора. Христос седи на кугли и благосиља обема рукама. Око Спаситеља свуда унаоколо је круг анђела.

5. Завршна реч о живопису.

О живопису Маркова Манастира рекао је Millet⁹³⁾ да је један од најбољих српских живописа и да припада истој уметничкој школи, којој и живопис Грачанице, Нагоричина и Матејича.

Посматрајући живопис Маркова Манастира ја бих рекао да има у њему два живописа, рађена од два сликара. У један спадају Велики Вход, Акатист, и неке слике из припрате (Успеније Богородице и св. Николе, Три војводе пред царем Константином и св. Николом), а у други остале фреске. Разлози који ме доводе до ове мисли су ови: 1. У првом живопису су словенске сигнатуре, а у другом грчке и словенске. 2. У првом живопису цртано је и рађено прецизно, ефекти се постижу контрастима осветљеног и осенчаног, док се код другог живописа ефекти постижу контрастима боја. 3. У првом живопису имамо црвене и плаве нимбе, а у другом златне и жуте. 4. Лик Спаситеља на првом живопису има више лепоте, пропорционалности у телу и разликује се од лика Спаситеља на другом живопису, где је Спаситељ повисок, слабији и лик му није тако леп као на првом живопису. 5. Сви ликови првога живописа су између себе слични, ликови пак другога слични су између себе; а ликови оба живописа разликују се. Но ипак, према сведоџби историка уметности, оба живописа су из XIV. столећа, и могуће је да је један

⁸⁹⁾ Испор. Didron-Schäfer, 352.

⁹⁰⁾ Исту оваку слику имамо и у Мистри, в. G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Pl. 69., и овде је разјашњена са: Martyre de Nestor.

⁹¹⁾ Види Житія святыхъ, Изд. П. Москва 1904. књ. II. стр. 561—565.

⁹²⁾ G. Millet, Mistra, Pl. 69, 70.

⁹³⁾ G. Millet, L'ancien art serbe, 47.

рађен за краља Вукашина, а други за Маркова довршења Маркова Манастира, јер нам и запис изнад јужних врата каже да је Вукашин обновио цркву св. Димитрија, али је није довршио, но је довршена у време краља Марка од њега самога.

Фреске у горњим деловима цркве више су оштећене од оних у доњем делу. Боје, којима су фреске рађене, су јасне, интензивне, много је употребљавана црвена и плава боја, тако да цео живопис чини утисак модерног експресионистичког сликарства. По целој цркви, као што смо видели, у најновије време квариио је неко (Дионисије?) првобитни живопис свежом ултрамарин, црвеном и црном бојом.

Кондаков каже на једном месту⁹⁴⁾ ово: „...Од византијске до атонске уметности има дубок прекид, који је створен XIV-им и XV-им веком, који немамо у атонском живопису. И док не буду издани и испитани живописи старих цркава Србије, Бугарске и Македоније, сви покушаји, да се установи научна и критичка историја црквеног живописа на истоку, биће виша или мање бесплодни“.

Овом књигом покушава се, према томе, испунити један део споменутог прекида између византијске и светогорске уметности једним од најлепших образаца српске иконографије и архитектуре у Јужној Србији. Овде имамо само градиво о Маркову Манастиру, а коначна реч о њему према Кондакову има да падне од историка уметности у вези са осталим споменицама овога перијода, док буду испитани и објављени.

У живопису XIV. столећа Јужне Србије и Маркова Манастира видимо напредак према византијском живопису XII. и XIII. столећа. Овде у Маркову Манастиру је цело богословље богатије примењено, уметник његов изналази нова сужеа из Јеванђелија, химнографије и хагиографије. На фрескама је живот, лица се крећу, пуна су израза и живота, и фреске показују да је њихов живописац био учен богослов и велики уметник.

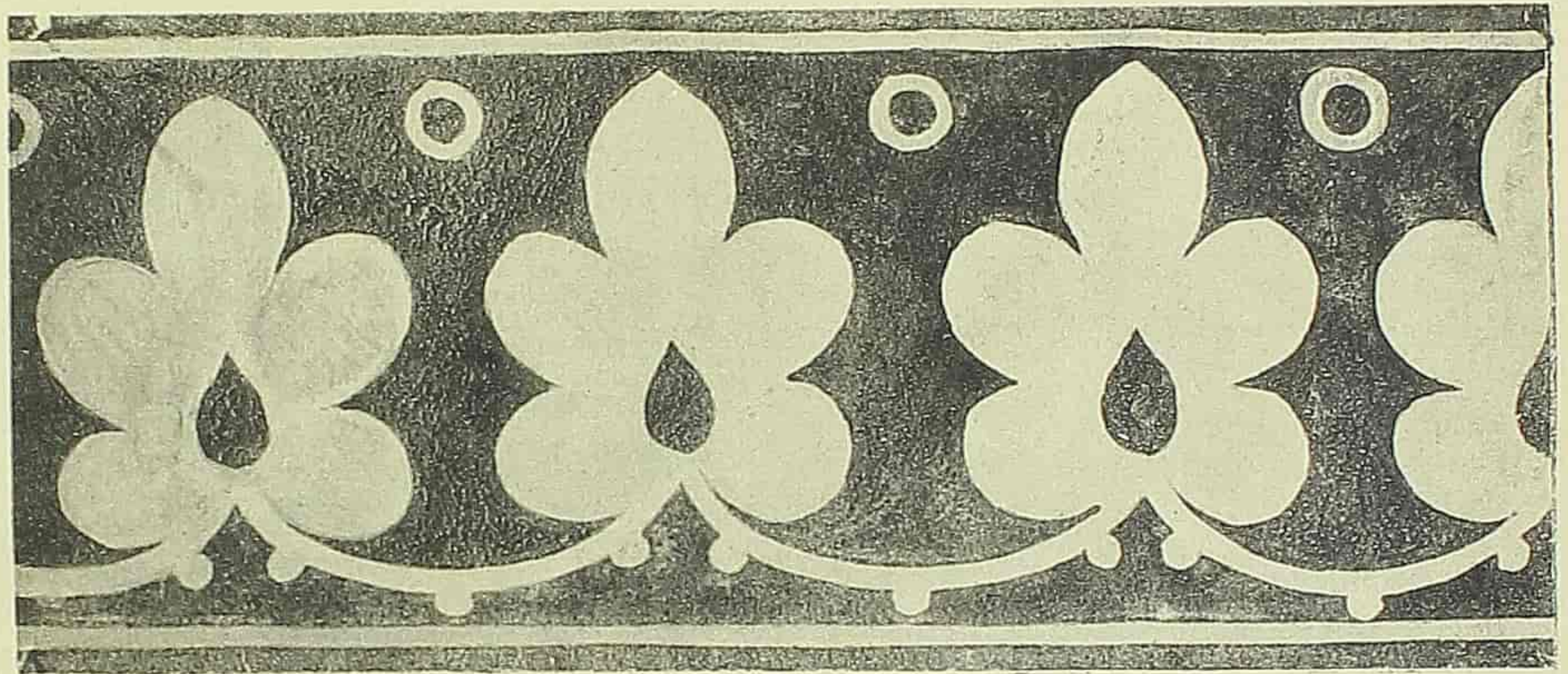
6. Орнаментика.

У цркви св. Димитрија Маркова Манастира немамо много орнамената, јер скоро сву површину унутрашњости покривају циклуси фрески, који се развијају без прекида, и посебне фреске, испуњујући широка поља зидова. Орнаменте имамо једино на дрвеним стегамма, гредама, које спајају поједине зидове, затим у прозорима по дебљини зида и у темну лука између стубова, који деле храм од припрате, и северног и јужног зида цркве. И то је све.

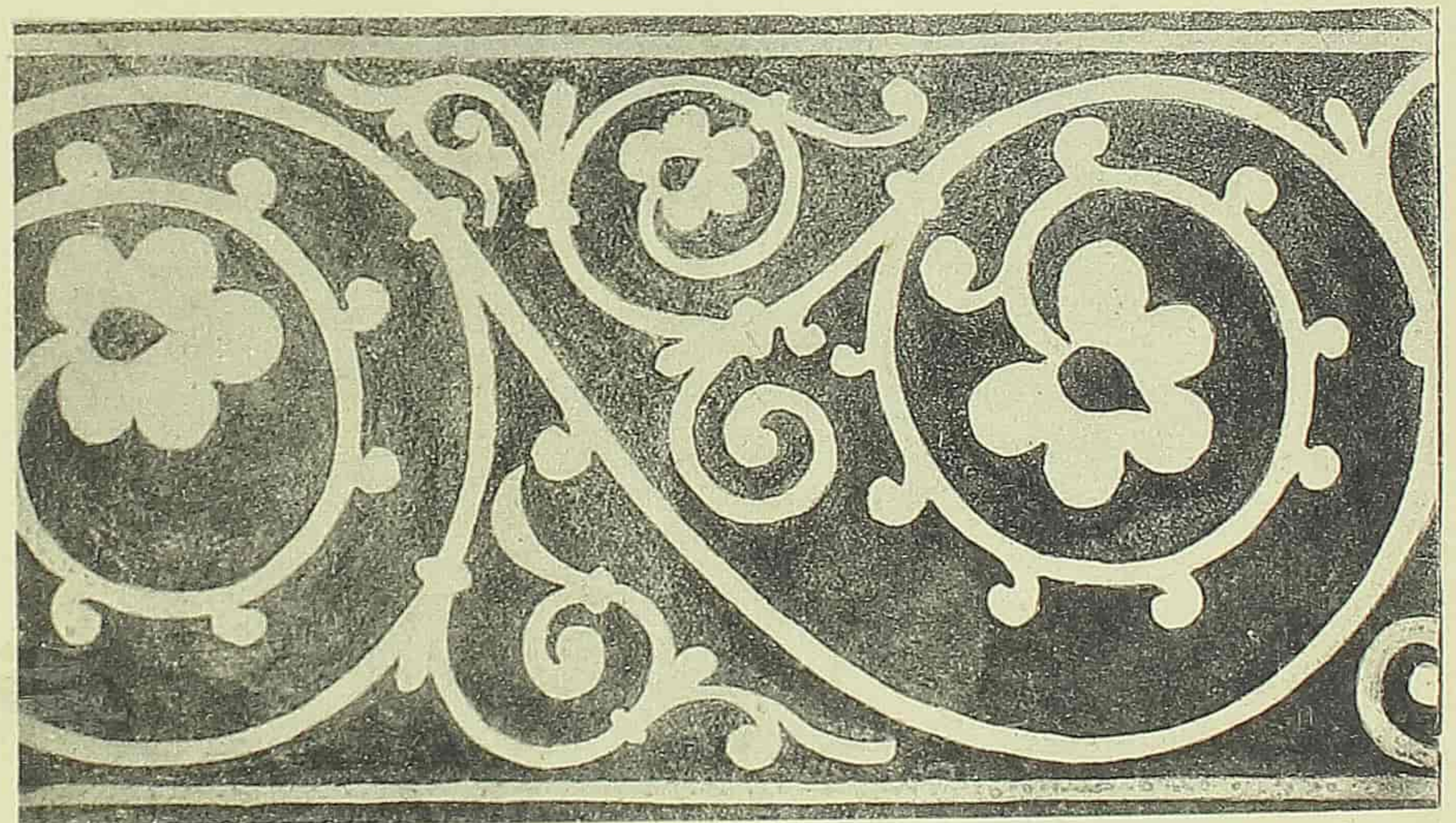
Греде су орнаментисане истим бојама, а разним орнаментима, т. ј. на црвеној земљаној основи иде линеаран орнамент листова палме светло жуте боје (слика 83) везаних лозицом, или лозица у спиралама, која се завршава на крају спирале листом палме (слика 84., 85. и 86.). На свакој греди је друкчији орнамент, а имамо их свега четири. Ови орнаменти подсећају на класичне орнаменте.

У прозору олтарске апсиде дебљином зида иде на белој основи у таласастој линији црна лоза са зеленим лишћем, и зеленим и зрелим црвеним пупољцима (плодом, бобицама) у лишћу. Орнамент има црвену бордиру и подсећа на модернистичке орнаменте (слика 87).

У јужном прозору, у храму, дебљином зида у ширини од

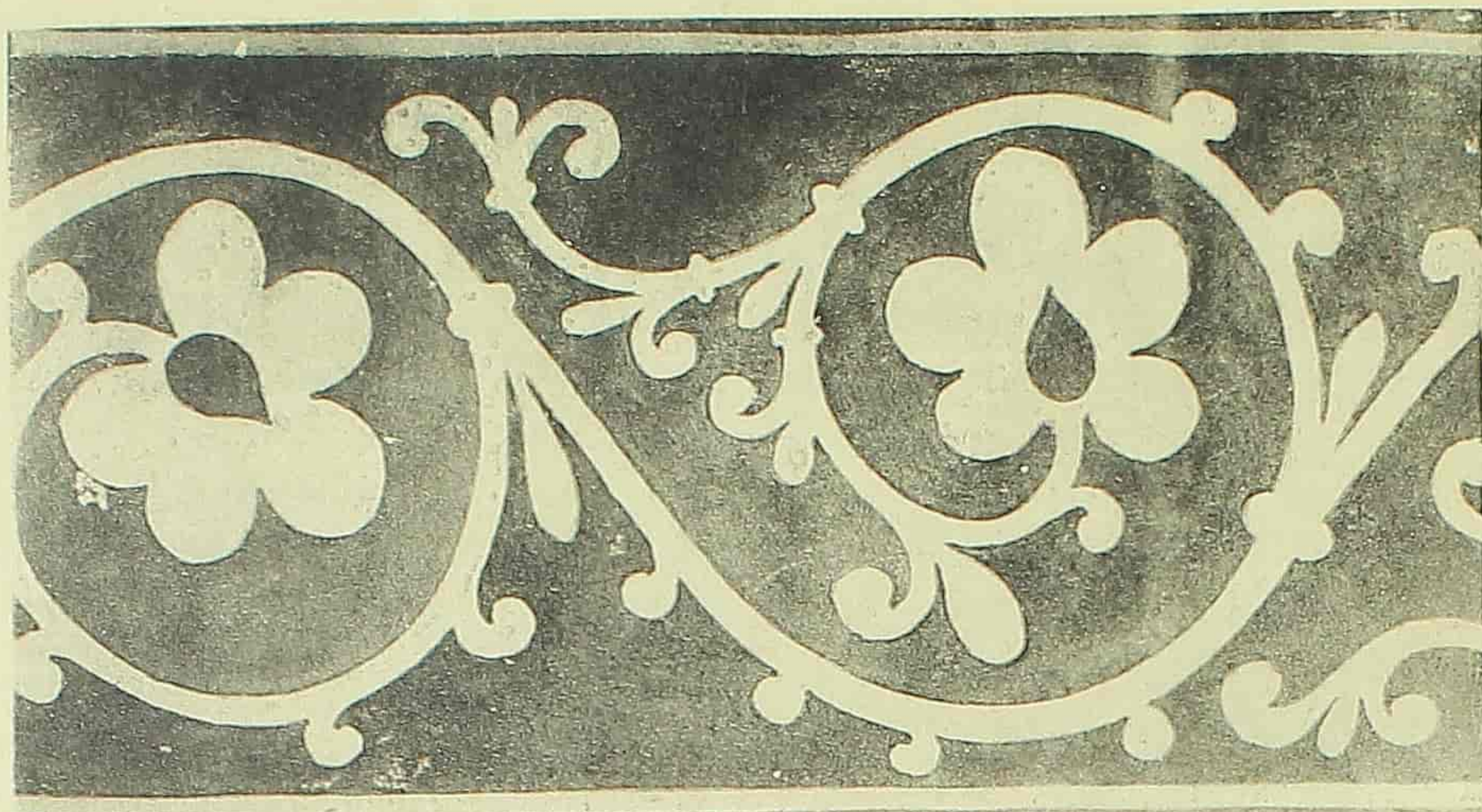

Слика 83. Орнамент на греди (Акварел г. С. Страле).

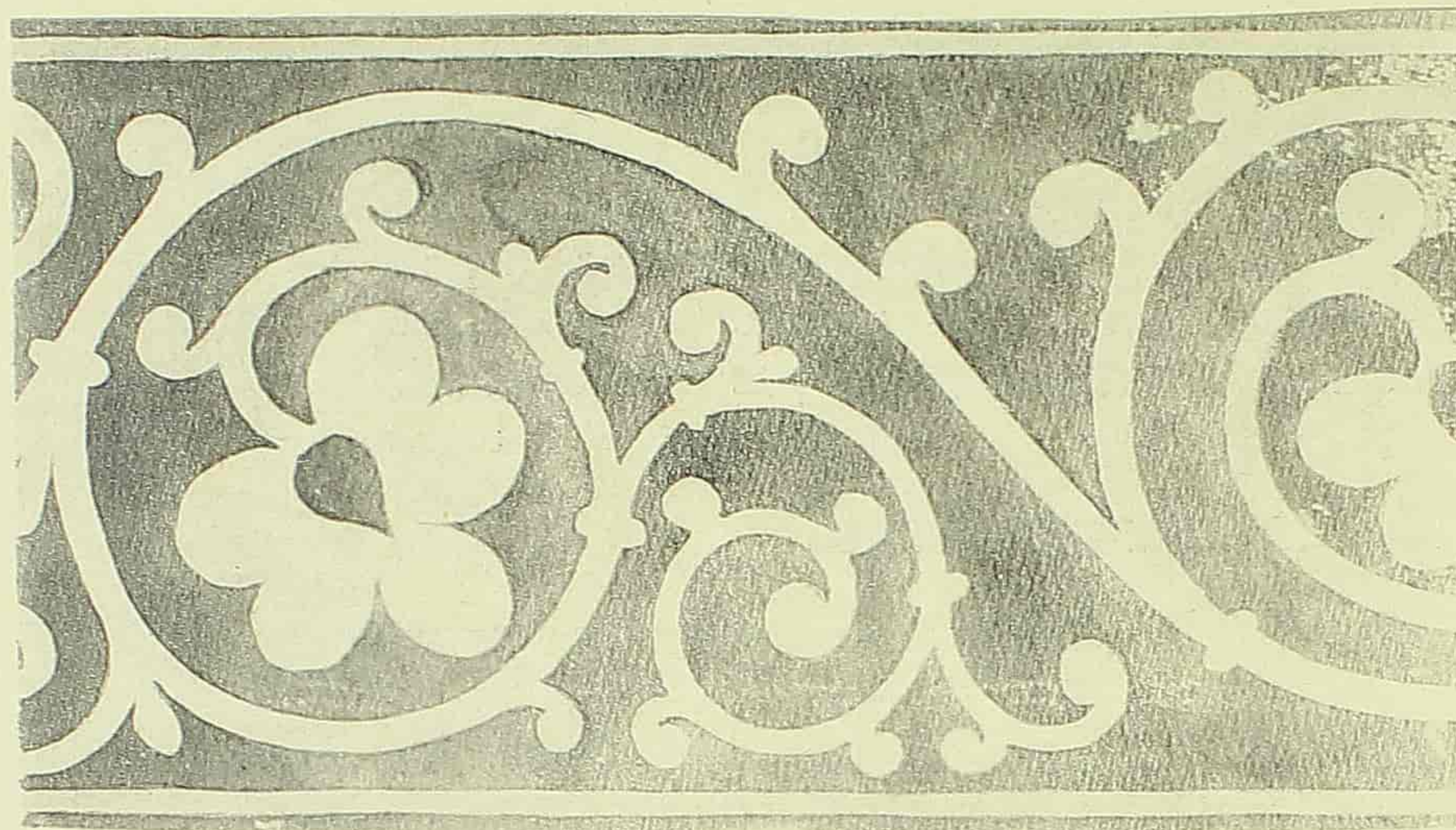

Слика 84. Орнамент на греди (Акварел г. С. Страле).

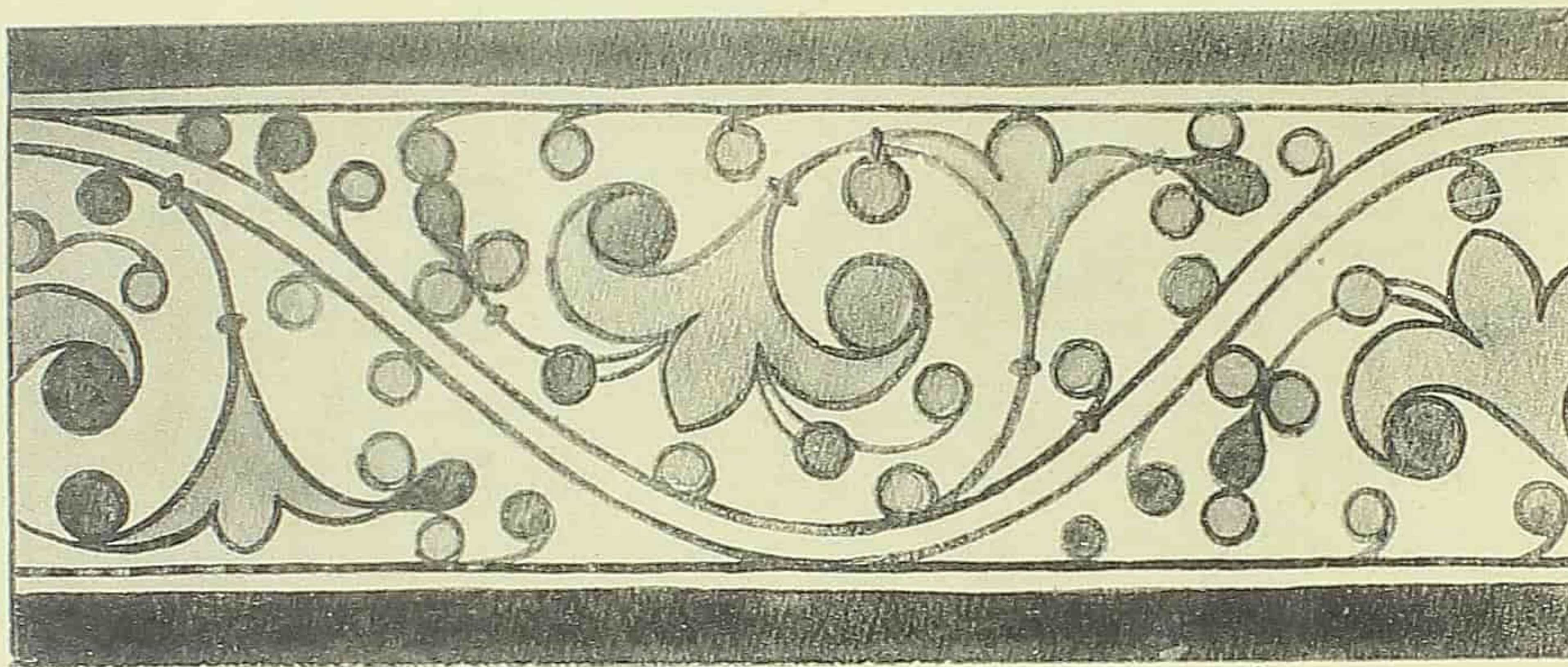
⁹⁴⁾ Памятники христианского искусства на Афонѣ, 55.

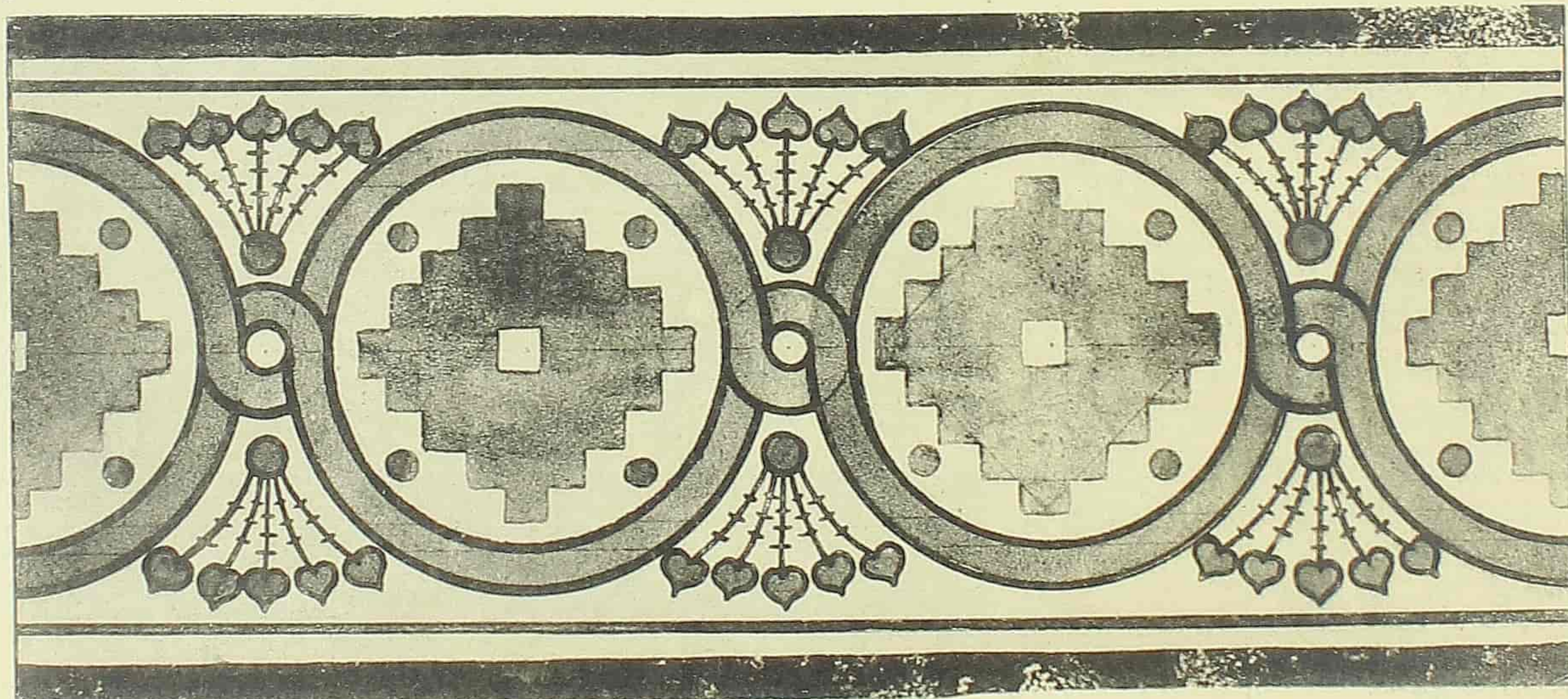
Слика 85. Орнамент на греди (Акварел г. С. Страле).

Слика 86. Орнамент на греди (Акварел г. С. Страле).

Слика 87. Орнамент у прозору олтарске апсиде (Акварел г. С. Страле).

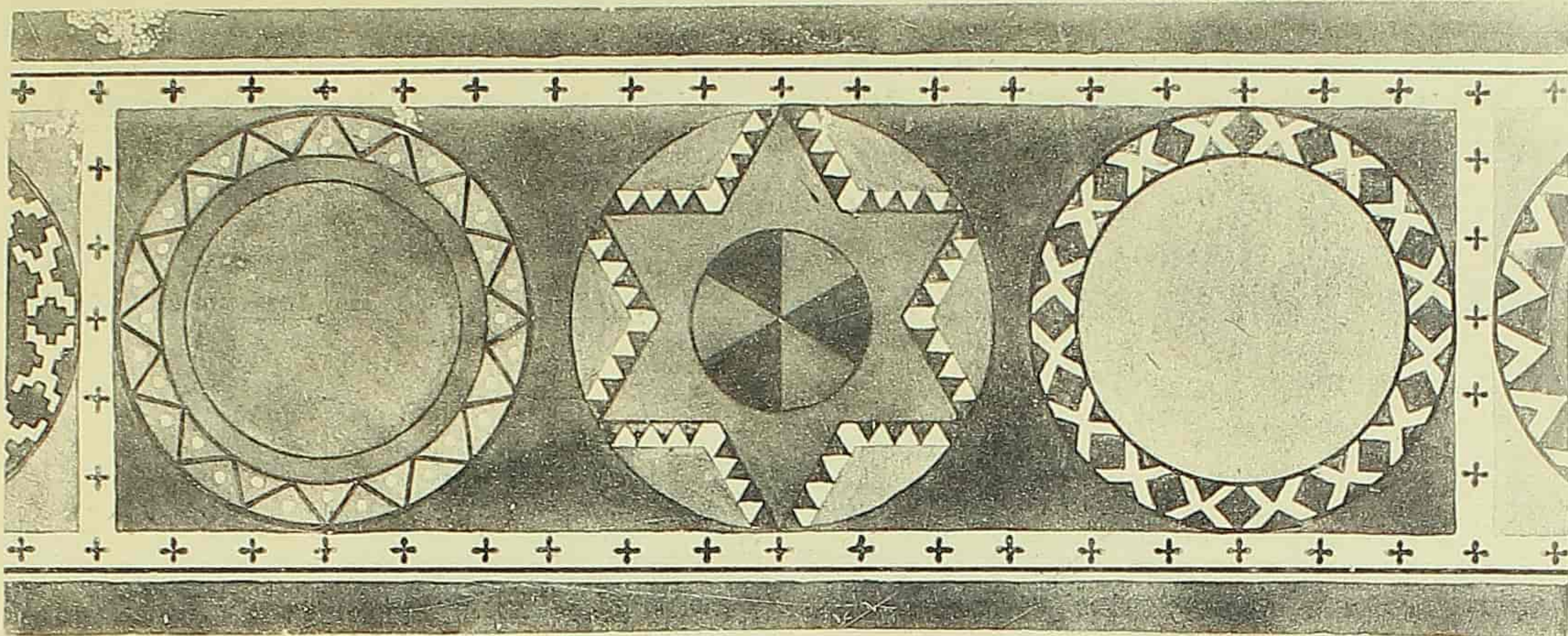
Слика 88. Орнамент у јуж. прозору (Акварел г. С. Страле).

35 см. на белој основи нижу се уплетени кругови светло жуте боје, а у круговима су зупчasti квадрати у зеленој и плавој боји. Између кругова, а изнад њихових веза, из једног кружића светло жуте боје иду срчasti листићи на црној петељици. Орнамент има црвену бордиру и има византијски карактер (слика 88).

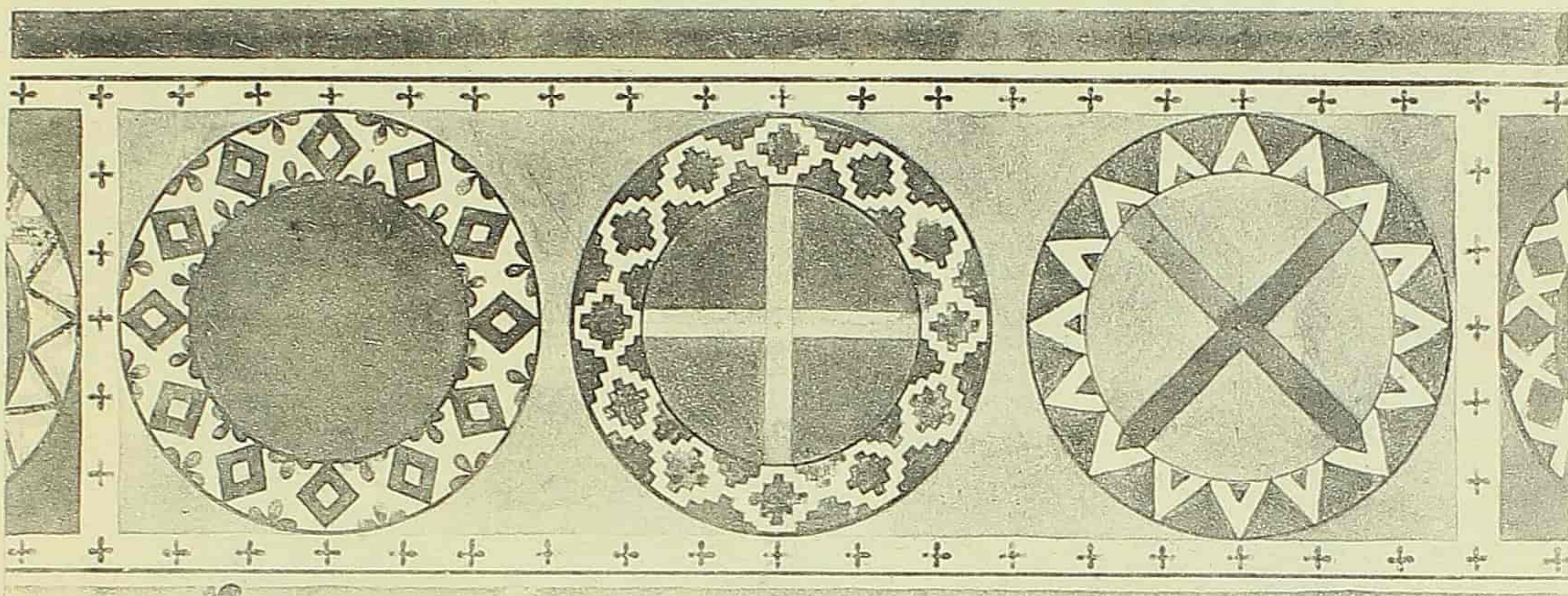
У темену лука који спаја јужни зид цркве и јужни стуб који дели храм од припрате, имамо веома леп и живописан орнамент осмокраких концентричних звезда (слика 91). Прва најмања звезда је плава, друга већа је ружичаста, трећа је жута, четврта зелена и пета највећа је црвена. Поједине звезде одељене су белом цртом. На врховима кракова последње и највеће звезде су беле тачке које додирују круг, који иде око ове последње највеће звезде. На затворено плавим пољима између кракова последње највеће звезде су по четири беле тачке у облику крста. Око целог орнамента иде по белој основи црвена кружна бордира. Сваки крак звезде подељен је од центра до врха крака на две половине, од којих је једна половина изражена јаснијом а друга тамнијом истом бојом, да се изрази пластичност. Исти оваки орнамент звезде имемо касније у Пантанаси у Мистри (грађена 1428—1445). Орнамент је византијског карактера.

У старој трапезарији Маркова Манастира, која везује

одељење игуманово и одељење за госте, имамо у висини сокла око целе трапезарије орнаменат тањира у разним бојама. На црвеним, зеленим и жутиим правокутницима, који се периодично понављају соклом на белом пољу, имамо по три тањира, чији су

Слика 89. Орнаменат у трапезарији (Акварел г. С. Страле).

Слика 90. Орнаменат у трапезарији (Акварел г. С. Страле).

рубови, ободи разно орнаментисани. На белом пољу покрај ових правокутника имамо црне крстиће. Горе и доле соклом иде црвена бордира. Тањира имају 46 cm у дијаметру, и сваки је друкчије орнаментисан (слика 89., 90).

Крај.

Краљ Вукашин и краљ Марко изразише своју побожност, љубав и благодарност према Господу Исусу Христу и тежњу за вечношћу, у камену, бронзи и на фрескама. Њихове краљевине давно су пале, они и њихови расејаше се по свету и поумираше незнано. Остале су само камене цркве њихове у дивљој природи и хладни камени зидови ових цркава закривају у тишини и миру топлу веру ктитора.

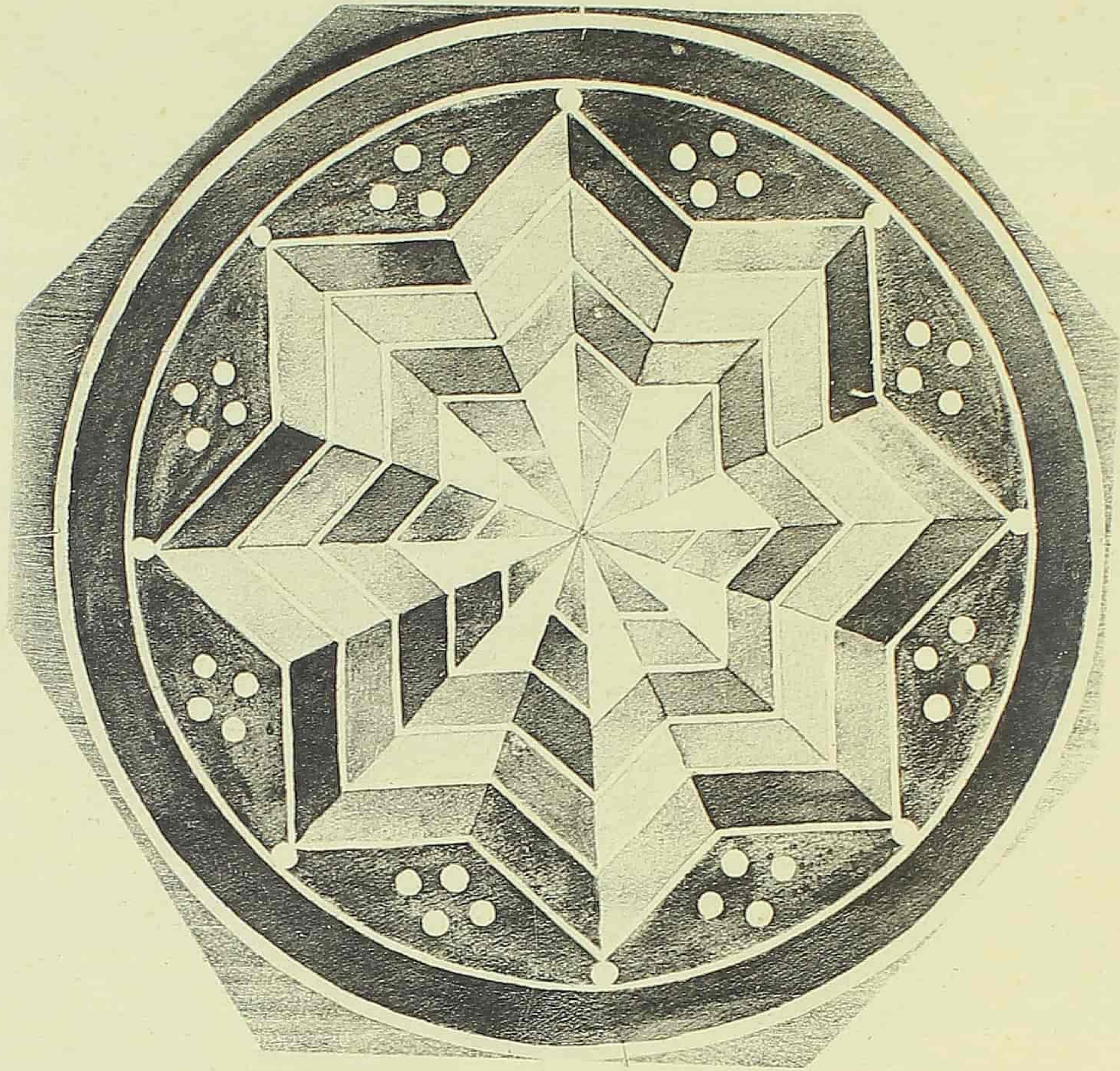
Овде у Маркову Манастиру су слике Мрњавчевића, и, можда, остале српске госпде. Свесни трошности земаљског царства и краљевства побожно прилазе и моле се Небесном Цару, Цару над царевима, Христу Богу: „Помени нас Госпде у царству своме“. И када се служи света литургија, заструји крв испод њихових лица и на рукама, засја се њихов поглед, а њихови дуси полете са свију страна света из незнатих гробова тамо где хучи Маркова Река и где шуме јабланови под дахом ветра, и спајају се у Маркову Манастиру са својим ликовима... и служи се света литургија, а они сви прилазе Небесном Цару, и већ столећима моле се тихо са задужбином, повељом и мачем у руци: „Помени нас Госпде у царству своме“, а са њиховом тихом молитвом спаја се гласна молитва монаха, који служи литургију, пред њиховим ликовима: „Ктиторе и приложнике овога светога храма, нека помене Господ Бог у царству своме“...

Ова мисао је ту свагда, а у реду земаљских царева и краљева, последњи ступа пред Христа краљ Вукашин, приносећи у благодарности на дар слаткоме Христу Цару цркву од камена... Ту је и ктитор краљ Марко, око чије је главе Српски Народ описао велики и светао нимб толико моралне, духовне и физичке снаге, давши је из себе и из своје душе, да после из овога нимба за вечност у часовима клонулости и малаксалости црпе снаге и њоме живи...

И док су они сви овако прилазили Цару царева, дошла је — рука и покрила је вечним мраком ликове Спаситеља, Богородице, и зенице ктитора краља Вукашина и краља Марка, и остале српске госпде, одгурнула је руке које су столећима тражиле Христа, затворила је уста коју су вековима шапутала своју молитву...

Но ипак тишина, која је у себе упила њихову столетну тиху молитву и столетну гласну молитву монаха са литургије, као да вечно понавља њихове речи од свода до свода, од лука до лука, па све до Христа Сведржитеља на врху кубета:

„Кшишоре и приложнике овога свештога храма, краља Вукашина, краљицу Алену, краља Марка, краљевиће Андрејаша, Дмиштра и Иваниша, и Оливеру... нека помене Господ Бог у царшву своме, свагда, сада, и увек, и на векове векова Амин!“

Слика 91. Розета (Акварел г. С. Страле).

Садржај

	Страна				Страна
I. Историја од Л. Мирковића	1	2. <i>Фреске у олтару осим циклуса</i>			60
II. Архитектура од Ж. Татића	7	3. <i>Фреске у храму осим циклуса</i>			62
III. Живопис од Л. Мирковића	31	1. Јужни зид... ..			62
1. <i>Циклуси:</i>	31	2. Северни зид			63
I. Велики вход	31	3. Западни зид			64
II. Акатист пресветој Богородици	45	4. Кубе			65
III. Причешће апостола и Тајна		4. <i>Фреске у припрати осим циклуса</i>			65
вечера. Страдања Спаситељева.		5. <i>Завршна реч о живопису</i>			72
Васкрс Спаситељев и догађаји		6. <i>Орнаментика</i>			73
после васкрса	53	Крај			75

Исправке

На стр.	3.,	ред	23.	одозго	читај:	морали (а не: морили)
" "	8.	"	3.	одоздо	"	трансепт (а не: трансет)
" "	9.	"	2.	одозго	"	брод, место број.
" "	10.	"	13.	"	"	сводовима, место сводовима
" "	18.	"	13.	одоздо	"	(слика 24) место (слика 25).
" "	21.	"	14.	"	"	скултованим место скултонавим.
" "	24.	"	13.	"	"	полиелеј место полилеј
" "	27.	"	у	објашњењу	слике 26	треба полиелеја место полилеја.
" "	40.	"	2.	одозго	читај:	признања (а не: признана)
" "	40.	"	19.	одоздо	"	μεδίσταται (а не: μεδίσταται)
" "	50.	"	31.	одозго	"	Σδιδκλκєтєє (а не: Σδидклкєтєє)
" "	59.	"	17.	"	"	вашихъ (а не: башихъ)
" "	66.	"	4.	одоздо		после речи јеванђелијем додај: па Лука — Ἀσκκє, млад човек коврчаве косе и са мало браде, са јеванђелијем у рукама.
На стр.	70.	ред	5.	одоздо	читај:	преклонила (а не: приклонула)
" "	71.	"	5.	"	"	βουλῆ ἀσεβων (а не: βουλῆ ἀσεβων)

